

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ:

Όψεις του Βρετανικού Περιηγητισμού στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Οι Νεότεροι Έλληνες από την οπτική του Henry Holland.

Κολονιώτη Δέσποινα

A. M.: 14517

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Νάσια Γιακωβάκη

Παντελής Λέκκας

Πέγκυ Καρπούζου

ΑΘΗΝΑ

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΥΠΟΘΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	8
A) Henry Holland: Το προφίλ ενός Βρετανού ταξιδιώτη στην Ελλάδα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα	13
B) Το Ταξίδι του Henry Holland στην Ελλάδα και τα κίνητρα της έκδοσης (1815)	20
i) Η παρουσία των Βρετανών στα Ιόνια Νησιά σύμφωνα με τον Holland	34
ii) Ο Αλή Πασάς και η εξωτερική πολιτική των Βρετανών	45
iii) Ο χαρακτήρας της πολιτικής του Αλή Πασά σύμφωνα με τον Henry Holland	49
Γ) Ο χώρος και οι άνθρωποι: προς την ανασύσταση μιας χώρας και των κατοίκων της	54
i) Επτάνησα	56
ii) Ήπειρος	61
iii) Θεσσαλία	63
iv) Μακεδονία	68
v) Επιστροφή στη Λάρισα	70
vi) Προς την Αθήνα	71
vii) Από την Αθήνα στο Μοριά και τα Ιόνια νησιά	76
viii) Επιστροφή στην Ήπειρο – Ταξίδι στην Αλβανία	78
Δ) Οι Νεότεροι Έλληνες υπό την οπτική του Holland	86
i) Η Θεωρία του Γνωσιολογικού Εμπειρισμού και του Πολιτικού Φιλελληνισμού	89
ii) Οι Νεότεροι Έλληνες προς την ανεξαρτησία: ο ρόλος του εμπορίου στις ελληνικές αστικές κοινότητες	92
iii) Οι Νεότεροι Έλληνες προς την ανεξαρτησία: ο ρόλος των λογίων, των εμπόρων και των επιστημόνων	104

Ε) ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	106
ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ.....	110
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	113
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	117

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συγκεκριμένη εργασία καταπιάνεται με το φαινόμενο του βρετανικού περιηγητισμού στον ελληνικό χώρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και πιο συγκεκριμένα αποσκοπεί να διερευνήσει τη σημασία του βρετανικού περιηγητισμού για την ανακάλυψη και αναγνώριση των Νεότερων Ελλήνων ως σύγχρονου ευρωπαϊκού έθνους την περίοδο πριν από το ξέσπασμα του ελληνικού Αγώνα για την ανεξαρτησία. Αναφερόμενοι αρχικά στις όψεις ενός σύνθετου πολιτισμικού φαινομένου, του ευρωπαϊκού ταξιδιού προς την Ελλάδα, το οποίο διαμορφώθηκε μέσα σε δύο περίπου αιώνες (μέσα 17^{ου} –μέσα 19^{ου} αιώνα) παράλληλα με τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις που λάμβαναν χώρα στην ευρωπαϊκή ήπειρο, καλούμαστε να συγκροτήσουμε ένα πλαίσιο συζήτησης σχετικά με τη διαμόρφωση των παραγόντων που έφεραν στην ευρωπαϊκή συνείδηση και έκαναν φλέγον το ζήτημα της ελληνικής ανεξαρτησίας, περιορίζοντας την έρευνά μας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Όπως θα δούμε, χοντρικά η περίοδος από το 1800 μέχρι το 1815, αποτελεί μια διακριτή για τον περιηγητισμό περίοδο.¹ Κι αυτό όχι μόνο διότι αποτελεί την περίοδο του *περιηγητικού οργασμού*, όπως την έχει χαρακτηρίσει ο Άλκης Αγγέλου,² με τη εισροή κυρίως Βρετανών περιηγητών στον ελλαδικό χώρο, άλλα εξαιτίας της καμπής που έχει ήδη διαφανεί στη σκέψη των ευρωπαίων περιηγητών, ήδη από την προηγούμενη περίοδο και συγκεκριμένα μετά τα Ορλωφικά: την σταδιακή δηλαδή ενασχόληση των περιηγητών με τους Νεότερους Έλληνες και τις συνθήκες ζωής τους εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³

Στη συγκεκριμένη εργασία καλούμαστε να διερευνήσουμε πως το αυξανόμενο ενδιαφέρον των περιηγητών για τους Νεότερους Έλληνες συμβάλλει στην καλλιέργεια ενός κλίματος στην ευρωπαϊκή συνείδηση που αφορά το μέλλον του νεότερου ελληνισμού την περίοδο της διαμόρφωσής του.⁴ Εξαιτίας της έκτασης του

---

¹ Βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1800-1810, Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, γ τόμος, Στάχυ, Αθήνα, 1999, σ. 7-21.

² Βλ. Άλκης Αγγέλου, *Των Φώτων, Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Ερμής, Αθήνα, 2000, σ. 293-317.

³ Βλ. Terence Spencer, *Fair Greece! Sad Relic: Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1954.

⁴ Σχετικά με το ζήτημα της πολιτισμικής, κοινωνικής και πολιτικής διαμόρφωσης του νεότερου Ελληνισμού, κατά την περίοδο του νεοελληνικού διαφωτισμού παραπέμπουμε

υλικού, η δική μας εργασία θα περιοριστεί στη μελέτη ενός περιηγητικού κειμένου, χωρίς όμως να αγνοεί το γενικότερο κλίμα που διαμορφώνεται κι από άλλα μέσα σε αυτή την περίοδο. Κι αυτό διότι οι περισσότεροι περιηγητές γνωρίζουν ήδη τα προηγούμενα κείμενα και συνομιλούν μαζί τους, συνθέτοντας έτσι το ψηφιδωτό μιας περιηγητικής παράδοσης με θέμα την Ελλάδα και τους Έλληνες, η οποία δεν είναι απαλλαγμένη από στερεότυπα, ιδεοληψίες και πολιτικά συμφέροντα της στιγμής.⁵ Έτσι μέσα από τα κείμενα αυτά έχει ήδη διαμορφωθεί και παράλληλα διαμορφώνεται διαρκώς μια εικόνα για τους Νεότερους Έλληνες. Οι περισσότεροι περιηγητές που κατέφθαναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχαν ήδη στο μυαλό τους μια εικόνα για το τι επρόκειτο να συναντήσουν. Ο καθένας όμως επεξεργάστηκε την εικόνα αυτή διαφορετικά ανάλογα με τη δική του οπτική και την οπτική του κοινού προς το οποίο απευθυνόταν το έργο του. Άλλωστε ο τρόπος που ο κάθε περιηγητής αντιδρά απέναντι σε όσα βλέπει σε έναν άλλον τόπο αντικατοπτρίζει τάσεις στον πολιτισμό του ίδιου του περιηγητή.⁶

Σχετικά με την έρευνα γύρω από τον ευρωπαϊκό περιηγητισμό στον ελληνικό χώρο μπορούμε να πούμε ότι τα τελευταία πενήντα χρόνια, από τότε περίπου που δημοσιεύτηκε ο τόμος σε επιμέλεια του Κ. Θ. Δημαρά, *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, το 1968⁷ – όπου ο μεγάλος αυτός ιστορικός υπογράμμισε τη σημασία μελέτης των περιηγητικών κειμένων για την ιστορία του νεότερου ελληνισμού και την ανάγκη ανάπτυξης μεγαλύτερου και συστηματικότερου ενδιαφέροντος για τη μελέτη των κειμένων αυτών, έχει προχωρήσει αρκετά και έχουν δημοσιευτεί μέχρι πρόσφατα μελέτες από διάφορες επιστημονικές προσεγγίσεις με κέντρο και πηγή έρευνας τα περιηγητικά κείμενα.⁸

Και η δική μας εργασία ευελπιστεί να προσφέρει ένα μικρό λιθαράκι στην έρευνα μέσα από την ενασχόλησή της με ένα περιηγητικό κείμενο που γράφτηκε στις αρχές

ενδεικτικά στις κλασικές μελέτες: Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2009, Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα, 2009, σ.1-119.

⁵ Βλ. Αυγουστίνου, Τσγκαράκη

⁶ Σχετικά με το είδος της ταξιδιωτικής γραφής, βλ. Tim Youngs (επιμ.), *Travel Writing in the 19th Century, Filling the Blank Spaces*, Anthem Press, London, 2006, σ. 2-3.

⁷ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς (επιμ.), *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, ΟΜΕΔ, Αθήνα, 1968

⁸ Σχετικά με την πορεία της έρευνας και τους τίτλους γύρω από την ταξιδιωτική γραμματεία και τα περιηγητικά κείμενα με θέμα τον ελληνικό χώρο, βλ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister(επιμ.), *Ταξίδι, Γραφή, Αναπαράσταση, Μελέτες για την ταξιδιωτική γραμματεία του 18^{ου} αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σ. 9-30.

του 19^{ου} αιώνα, από ένα λιγότερο διάσημο περιηγητή της εποχής του, όσον αφορά την έρευνα- και αυτό διότι ο Henry Holland έρχεται λίγο μετά τον Byron και δημοσιεύει το έργο του λίγο μετά τον Leake. Κι ενώ οι δύο αυτές φιγούρες του *Μιλόρδου- ποιητή* και του *Συνταγματάρχη –Τοπογράφου*⁹ έχουν καταγραφεί μαζί ως κοινές συνιστώσες μιας εποχής για τον περιηγητισμό στον ελληνικό χώρο και φορείς ενός πρώιμου φιλελληνισμού, η μορφή του Byron επισκιάζει τον αιώνα του.¹⁰ Έτσι ο Holland παραμένει ακόμα σκοτεινός για την έρευνα.¹¹ Θα μπορούσαμε να πούμε ότι εκτός από κάποια κείμενα που αποτελούν επιμέρους μελέτες για συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές, όπως τα Επτάνησα ή τα Ιωάννινα, όπως τα παρουσίασε ο Holland, ακόμα η μελέτη του Κιτρομηλίδη αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς.¹²

Εκτός όμως από την έλλειψη άλλων πηγών στα ελληνικά για το έργο του Holland, θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχουν λίγες μελέτες, οι οποίες εξετάζουν την εποχή αυτή συνολικά, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, από το 1800 μέχρι και την Επανάσταση του 1821. Εντούτοις οι υπάρχουσες μελέτες έχουν ανιχνεύσει ότι την περίοδο αυτή αρχίζει να εκδηλώνεται μια τάση στην περιηγητική γραμματεία, μια στροφή του ενδιαφέροντος των περιηγητών στους Νεότερους Έλληνες, παράλληλα με το ενδιαφέρον τους για την αρχαία Ελλάδα και τα κατάλοιπά της. Πράγματι το ενδιαφέρον για τους Νεότερους Έλληνες ανιχνεύεται ήδη από το 1770, όπως έχει αναδείξει η μελέτη της Γιακωβάκη (2007) για τον γάλλο περιηγητή Pierre Augustine Guys και μάλιστα το ενδιαφέρον αυτό εκδηλώνεται μέσα από τη σύγκριση των

---

⁹ Για τους χαρακτηρισμούς αυτούς παραπέμπουμε στη μελέτη του Γ. Π. Σαββίδης, *Ο Μιλόρδος-ποιητής και ο Συνταγματάρχης –Τοπογράφος (George Gordon Lord Byron & William Martin Leake)*, στο Κ. Θ. Δημαράς (επιμ.), ό. π., σ. 91-111.

¹⁰ Για τη σημασία του έργου του Byron για την ανακάλυψη των Νεότερων Ελλήνων, αλλά και τη συνεισφορά του στην αναγνώριση του ελληνικού ζητήματος, βλ. C.M. Woodhouse, *The Philhellenes*, Hodder& Stoughton Ltd, London, 1969, David Roessel, *In Byron's Shadow: Modern Greece in the English & American Imagination*, Oxford University Press, New York, 2002, Roderick Beaton, *Ο πόλεμος του Μπάιρον, Ρομαντική Εξέγερση, Ελληνική Επανάσταση*, μτφρ. Κατερίνα Σχινά, Πατάκης, Αθήνα, 2013.

¹¹ Βέβαια θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Holland βρίσκεται στο περιθώριο της έρευνας, διότι το όνομά του δε συνδέθηκε άμεσα με την Ελλάδα. Το ταξίδι του στην Ελλάδα ανήκε στα νεανικά του χρόνια. Αργότερα επισκέφτηκε και πάλι την Ελλάδα, αλλά δεν ασχολήθηκε ξανά με το ζήτημα ούτε πήρε θέση υπέρ ή κατά του ελληνικού έθνους ή κράτους. Αντιθέτως άλλοι περιηγητές, όπως ο Rouqueville, ο Leake ή ο Byron ασχολήθηκαν πολύ περισσότερο με την Ελλάδα και συνέδεσαν το έργο και τη ζωή τους με αυτήν. Όπως θα δούμε η ενασχόληση του Holland με την Ελλάδα και τους Νεότερους Έλληνες ήταν απόρροια του ταξιδιού και των τότε πολιτικών συνθηκών στην Ευρώπη.

¹² Βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Γνωσιολογικός εμπειρισμός και πολιτικός φιλελληνισμός: Το ταξίδι του Henry Holland στην Ελλάδα(1812- 1813)*, ΔΙΕΕΕ 23(1980), σ. 341-364.

Νεότερων Ελλήνων με τους ένδοξους προγόνους. Σαφέστατα η ανίχνευση των τάσεων απέναντι στους Νεότερους Έλληνες αποτελεί κοπιώδης εργασία, διότι το πρωτογενές υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας είναι ανεξάντλητο και καλύπτει όχι μόνο τα περιηγητικά κείμενα, αλλά και επιστολές ή διπλωματικά έγγραφα, καθώς επίσης και τον περιοδικό τύπο της εποχής.¹³ Επομένως το να βγει μια συνθετική έρευνα για το θέμα αποτελεί έργο ζώης ενός ή περισσότερων μελετητών σε ένα χώρο, που για πολλά χρόνια παρέμενε αναξιοποίητος από τις νεοελληνικές έρευνες. Παράλληλα η φύση των περιηγητικών κειμένων ως γραμματειακού είδους ανοίγει μπροστά μας ένα ευρύ πεδίο προσεγγίσεων και οπτικών, μέσα από τις οποίες μπορεί ο κάθε ερευνητής να προσεγγίσει το θέμα, ανάλογα με τα ερωτήματα που θέτει.

Έτσι τα περιηγητικά κείμενα, από τότε που ήρθαν στο προσκήνιο της έρευνας, κυρίως μέσα από τη μελέτη του Said (1978) για τον Οριενταλισμό¹⁴ και τις μετα-αποικιακές σπουδές,¹⁵ είναι επιδεκτικά σε διαφορετικού τύπου μεθοδολογικές προσεγγίσεις και αποτελούν αντικείμενο έρευνας για ποικίλους επιστημονικούς κλάδους, τη φιλολογία, την ιστορία, τη γεωγραφία, την κοινωνιολογία, την πολιτική επιστήμη και τις διεθνείς σχέσεις.

Η δική μας προσέγγιση θα είναι καθαρά ιστορικού χαρακτήρα, εφόσον θα εργαστούμε κυρίως με πρωτογενές υλικό, ενώ θα αξιοποιήσουμε παράλληλα πορίσματα της δευτερογενούς βιβλιογραφίας γύρω από τον βρετανικό περιηγητισμό και τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου που εξετάζουμε. Πρόθεσή μας είναι μέσα από το κείμενο που έχουμε στη διάθεσή μας να αναδείξουμε τις όψεις του βρετανικού περιηγητισμού ως σύνθετου πολιτισμικού φαινομένου της εποχής και τις συνέπειες της γραπτής φιλολογίας που κληροδότησε όσον αφορά την δημιουργία ενός θετικού κλίματος για την υπεράσπιση και ενίσχυση του ελληνικού αγώνα για την ανεξαρτησία.

---

¹³ Βλ. Nassia Yakovaki, "Ancient and Modern Greeks" in the Late 18th Century: A Comparative Approach from a European Perspective, στο *Ausdrucksformen des Europäischen und Internationalen Philhellenismus, 17.-19. Jahrhundert*, Peter lang, Sonderdruck, 2007, σ. 199-209.

¹⁴ Βλ. Edward W. Said, *Orientalism*, Routledge, London, 1978

¹⁵ Βασική μελέτη για τους Βρετανούς περιηγητές στην Ελλάδα, βλ. Helen Angelomatis – Tsougarakis, *The Eve Of the Greek Revival, British Travellers' perceptions on early 19th century Greece*, London and New York, Routledge, 1990 και Άλκης Αγγέλου, ό. π., Xanthippi Kotzageorgi, *British Travellers in the Early Nineteenth Century on Greece and the Greeks*, Institute for Balkan Studies, Vol.33, No. 2, 1992, σ. 209-221.

Παράλληλα θα αποφύγουμε να μιλήσουμε για τη σχέση περιηγητισμού-φιλελληνισμού, διότι ο τελευταίος όρος καθίσταται περιοριστικός ως προς την αντίληψη που εκφράζει.¹⁶ Όπως είναι γνωστό, με τον όρο φιλελληνισμό αναφερόμαστε στην έμπρακτη υποστήριξη του αγώνα από ξένους εθελοντές που μπήκαν στην υπηρεσία του αγώνα. Από την άλλη, η σχέση του περιηγητισμού με το ζήτημα της ελληνικής ανεξαρτησίας είναι περισσότερο σύνθετο, διότι δεν ενδιαφέρονταν όλοι οι περιηγητές για τους Νεότερους Έλληνες και μόνο μια μειοψηφία περιηγητών ασχολήθηκαν έμπρακτα με το ελληνικό ζήτημα. Επιπλέον δεν είχαν όλοι σχηματίσει θετική αντίληψη για τους Νεότερους Έλληνες, ενώ δεν λείπουν περιπτώσεις, όπως του Hobhouse, ο οποίος ενώ στο έργο του για το ταξίδι του στην Ελλάδα είναι μάλλον συγκρατημένος για την πρόοδο που είχαν επιδείξει οι Έλληνες σε σχέση με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά έθνη, γίνεται μέλος της Greek Committee.

Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να πούμε, ότι ο περιηγητισμός στην Ελλάδα ήταν αρκετά σημαντικός, ώστε να γνωρίσουν οι Ευρωπαίοι τους Νεότερους Έλληνες. Αυτό όμως που εκτόξευσε στη σφαίρα της λογοτεχνίας και της τέχνης το ελληνικό ζήτημα είχε να κάνει περισσότερο με το ένδοξο παρελθόν του χριστιανικού αυτού έθνους σε συνδυασμό με την επαφή που πρόσφερε το ταξίδι με τον ελληνικό λαό και τους εκπροσώπους του νεοελληνικού διαφωτισμού, ενώ παράλληλα οι μεγάλες δυνάμεις επιδίδονταν σε σκληρές αντιπαραθέσεις για το μοίρασμα της γεωπολιτικής εξουσίας. Επομένως στόχος μας είναι να αναδείξουμε τη συνθετότητα του πολιτισμικού φαινομένου του περιηγητισμού μέσα στο κόσμο της Εποχής των Επαναστάσεων, του αναδύμενου Εθνικισμού, του εκδημοκρατισμού και της φιλελευθεροποίησης.¹⁷

Στη συγκεκριμένη εργασία λοιπόν κείμενο διερεύνησης αποτελεί το *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. during the years 1812 and 1813*, του βρετανού ιατρού και περιηγητή Henry Holland. Ο Henry Holland επισκέφτηκε την Ελλάδα το 1812 με 1813 και εξέδωσε το κείμενό του το 1815.

---

¹⁶ Βλ. Όλγα Αυγουστίνου, *Ιδανικά Ταξίδια, Η Ελλάδα στη Γαλλική Ταξιδιωτική Λογοτεχνία, 1550-1821*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2003, όπου εξετάζει πολύπλευρα το ζήτημα του πως η αγάπη για την κλασική αρχαιότητα επέδρασε στη γαλλική σκέψη και συνεισέφερε στην ανακάλυψη και υποστήριξη των Νεότερων Ελλήνων.

¹⁷ Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, μτφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2015

Εξαιτίας της επιστημονικής του ιδιότητας και της εμπειρίας του ως συγγραφέα-ταξιδιώτη, το κείμενό του αποτελεί μια από τις πιο αντικειμενικές περιγραφές του ελληνικού χώρου και των κατοίκων του. Στην εργασία αυτή ο Holland μας δίνει πληροφορίες για το ελληνικό τοπίο, τη γεωγραφία, τη γεωλογία και το κλίμα της Ελλάδας, ενώ από την άλλη παραθέτει υλικό σχετικά με την οικονομία, τον πληθυσμό, τις δραστηριότητες και τον τρόπο ζωής των κατοίκων, συνθέτοντας έτσι μια ανθρωπογεωγραφία των περιοχών που επισκέπτεται.

Ωστόσο κεντρικό επιχείρημα του βιβλίου αποτελεί το επίπεδο της πνευματικής καλλιέργειας των Νεότερων Ελλήνων. Σύμφωνα με τον Holland, η παιδεία αποτελούσε το μοναδικό τρόπο με τον οποίο οι Νεότεροι Έλληνες θα μπορούσαν να καλλιεργήσουν το αίσθημα της ελευθερίας και να διεκδικήσουν την ανεξαρτησία τους από την οθωμανική δεσποτεία, εκμεταλλευόμενοι τις πολιτικές εξελίξεις στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Στην ουσία ο Holland καταγράφει με λεπτομέρεια τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που συνέβησαν στις ελληνικές κοινότητες στα τέλη της περιόδου των Ναπολεόντειων πολέμων με τη συνακόλουθη αύξηση του ενδιαφέροντος για την καλλιέργεια της παιδείας, τη διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας και την ανάπτυξη ιστορικής συνείδησης από τους ίδιους τους Έλληνες. Σύμφωνα με τον Holland, η επιτυχημένη ενασχόληση των Ελλήνων με το εμπόριο στην Ευρώπη και ο πλούτος που επιφέρει αποτελούν το σημαντικότερο παράγοντα επιτάχυνσης των κοινωνικών αλλαγών και της πολιτικοποίησης των Νεότερων Ελλήνων. Ειδικά η επαφή των Ελλήνων εμπόρων και λογίων με την Ευρώπη είχε ως αποτέλεσμα την εξοικείωση των Ελλήνων με τον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής και την εισροή των δυτικών ιδεών στις ελληνικές κοινότητες.

Από την άλλη μπορούμε να πούμε ότι ο Holland, ως Βρετανός περιηγητής εστιάζει σε συγκεκριμένα στοιχεία που αφορούν τις ελληνικές κοινότητες. Όπως χαρακτηριστικά αναδεικνύεται μέσα από την εργασία, ο Holland ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για το εμπόριο και το ρόλο των Ελλήνων στη διεξαγωγή του στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δείχνοντας ιδιαίτερο ζήλο για τη σχέση του βρετανικού με το ελληνικό εμπόριο. Παράλληλα αναδεικνύει τα οφέλη του πλουτισμού από το εμπόριο στις ελληνικές αστικές κοινότητες που επισκέπτεται, με την άνοδο της παιδείας, το ενδιαφέρον για την καλλιέργεια της γλώσσας και της λογοτεχνίας και τη συνακόλουθη θέληση για ανεξαρτησία και πολιτική αυτονομία από την άνομη οθωμανική διοίκηση. Παράλληλα το ενδιαφέρον του, άμεσα

συνδεδεμένο με τις πολιτικές εξελίξεις κατά τη διάρκεια των πολέμων και ύστερα, στρέφεται στον Αλή Πασά, το νέο γείτονα της Βρετανίας, ύστερα από την παρουσία των Βρετανών στα Ιόνια νησιά και ερμηνεύει κατά κάποιο τρόπο την άσκηση της εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής του.

ΥΠΟΘΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Έτσι βλέπουμε ότι τα όσα καταγράφει ο Holland για την Ελλάδα, μέσα από το ταξίδι του, αφορούν άμεσα τη βρετανική πολιτική. Και αυτό είναι ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει γενικά την περιηγητική γραμματεία. Είναι εγγενές για αυτό το γραμματειακό είδος, όπως έχει αναδείξει η έρευνα, να χτίζει κόσμους, εικόνες για τον Άλλο, σύνορα, να προσλαμβάνει δηλαδή το χώρο και το χρόνο από πολιτική και ιδεολογική σκοπιά. Όπως χαρακτηριστικά διατυπώνει η Καρπούζου (2015), αυτή η επιθυμία χαρτογράφησης του χώρου δεν είναι σχεδόν ποτέ αθώα.¹⁸ Αυτή η διάσταση όμως των περιηγητικών κειμένων δε θα έπρεπε να μας πείσει ότι τραυματίζεται η ιστορικότητά τους. Αν λάβουμε υπόψη μας τα κείμενα αυτά, κατά τη Γιακωβάκη (2001) ως ένα λόγο που γράφτηκε και διαβάστηκε από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, καθώς επίσης και το ρόλο που διαδραμάτισε το ίδιο το ταξίδι ως δραστηριότητα για τις κοινωνίες αυτές, τότε έχουμε ένα σώμα κειμένων, που σύμφωνα με την ίδια ερευνήτρια, μας προσφέρει ένα θαυμάσιο παρατηρητήριο των διεργασιών που συντελούνται στο επίπεδο της ευρωπαϊκής συνείδησης.¹⁹ Κατά αυτόν τον τρόπο τα όποια σχήματα και οι αντιλήψεις που αντανακλούν, αν συσχετιστούν με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, αρχίζουν και αποκτούν στέρεα μορφή. Έτσι όταν ο περιηγητής διαβάζει και γράφει τον κόσμο και τους λαούς που συναντά, προσλαμβάνει την πραγματικότητα μέσα από τη λογική της δικής του κοινωνίας προέλευσης προς την οποία απευθύνεται.

Στη συγκεκριμένη εργασία, λοιπόν, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας το γραμματειακό είδος με το οποίο ασχολούμαστε, έχουμε δηλαδή να κάνουμε με τη λεγόμενη ταξιδιωτική γραφή (travel writing),²⁰ την οποία αποσπάμε από το πρίσμα των μετα-αποικιακών σπουδών,²¹ κρατώντας όμως το πολιτικό χαρακτήρα της και αντιμετωπίζοντας τα κείμενα αυτά ως κείμενα ιδεών.²²

---

¹⁸ Βλ. Πέγκυ Καρπούζου, *Όψεις του χώρου και εθνική ταυτότητα σε ελληνικές ταξιδιωτικές αφηγήσεις του 19^{ου} αιώνα*, ΕΙΕ, Αθήνα, 2015.

¹⁹ Βλ. Νάσια Γιακωβάκη, *Προς την Ελλάδα, Ένα ευρωπαϊκό δρομολόγιο, Η Ανάδυση της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή συνείδηση, 17^{ος} -18^{ος} αι.*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2001, σ.ν.

²⁰ Βλ. γενικά για το είδος και την ιστορική του εξέλιξη: Carl Thompson, *Travel Writing*, Routledge, London, 2011, Tim Youngs (ed.), *The Cambridge Introduction to Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.

²¹ Βλ. Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes, Travel Writing and Transculturation*, Routledge, London, 1992, σ. 2-11, Debbie Lisle, *The Global Politics of Contemporary Travel Writing*,

Έτσι κεντρικό μέλημα της εργασίας είναι να αναδείξουμε την πολιτική όψη της περιηγητικής γραμματείας και να κατανοήσουμε ότι μέσω αυτών των κειμένων, οι τότε αναγνώστες διάβαζαν και ερμήνευαν τον κόσμο, με τρόπο που θα μπορούσαν να υποστηρίξουν μια επανάσταση, έναν πολιτικό αγώνα για την ελευθερία. Ειδικά αν λάβουμε υπόψη μας ότι πολλοί από τους περιηγητές, που πραγματοποιούσαν σε νεαρή ηλικία το ταξίδι του Grand Tour, στη συνέχεια ακολουθούσαν λαμπρές πολιτικές καριέρες και διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων που σχετίζονταν με την παγκόσμια πολιτική. Αυτή ήταν άλλωστε και η παιδεία του Grand Tour, να δώσει εφόδια και γνώσεις στους νέους για τον κόσμο, ώστε να τις αξιοποιήσουν προς όφελος της πατρίδας τους. Μάλιστα οι παντός είδους συλλογικές εταιρείες και Clubs που συσταίνονταν, συγκροτούσαν τη νοοτροπία και διατηρούσαν τον πνευματικό και γνωσιακό υπόβαθρο του ταξιδιού, ενώ αξιοποιούσαν προς οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό όφελος την πληροφορία που συγκέντρωναν από τα ταξίδια. Έμποροι, διπλωμάτες, καλλιτέχνες, λόγιοι και πολιτικοί συγκροτούν τον κόσμο της περιήγησης μέχρι και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, όπου επικρατεί η μορφή του μαζικού τουρισμού.²³

Αν λάβουμε επιπλέον υπόψη μας ότι το υλικό από τα περιηγητικά κείμενα συνέλαβε και στην διαμόρφωση της ρομαντικής λογοτεχνίας και ζωγραφικής με θέμα την ελληνική επανάσταση και τους αγωνιζόμενο νεώτερο ελληνισμό, τότε μπορούμε να καταλάβουμε καλύτερα το εύρος της σημασίας αυτών των κειμένων στη διαμόρφωση μιας νοοτροπίας. Μιας νοοτροπίας που δεν ήταν πάντα θετική για τους Νεότερους Έλληνες, εφόσον πολλοί από τους περιηγητές εγκλωβισμένοι στην λατρεία τους για το κλασικό παρελθόν, απογοητεύονταν από αυτά που συναντούσαν στην Ελλάδα κατά τα προεπαναστατικά, αλλά και μετέπειτα χρόνια, ώστε να κατηγορούν τους Νεότερους Έλληνες και να αμφισβητούν την ιστορική τους συνέχεια ως έθνος.²⁴

Cambridge University Press, Cambridge, 2006, 1-26, όπου αναδεικνύεται ο πολιτικός χαρακτήρας της ταξιδιωτικής γραφής.

²² Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Κουλτούρα και Λογοτεχνία, Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών*, Πόλις, Αθήνα, 2014, σ. 71.

²³ Βλ. Bruce Redford, *Dilettanti, The Antic and the Antique in Eighteenth-Century England*, *The Getty Research Institute*, Los Angeles, 2008, σ. 1-12.

²⁴ Βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Κριτική και πολιτική: Η Ιδεολογική σημασία της επίκρισης του ελληνισμού από τον J. L. S. Bartholdy*, Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, Vol. 24 (1981), σ. 377-410.

Σε μια υπόθεση, στην οποία η εργασία μας μένει ανοιχτή προς συζήτηση, στο κατά πόσο δηλαδή ο βρετανικός περιηγητισμός κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα επηρέασε μετέπειτα αντιλήψεις απέναντι στην ελληνική Επανάσταση, πρόθεσή μας είναι απλά να θέσουμε το πλαίσιο προς συζήτηση.

Όπως ξέρουμε η βρετανική κυβέρνηση των Τόρυς έμεινε ουδέτερη απέναντι στην ελληνική επανάσταση, εξαιτίας της σχέσης της Βρετανίας με την Ιερή Συμμαχία, η οποία ήταν αντίθετη, αλλά και για να μην κλονιστούν οι σχέσεις της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ωστόσο σύμφωνα με τον Rosen(1998),²⁵ τα βασικά επιχειρήματα που χρησιμοποιήθηκαν για την πολιτική και οικονομική υποστήριξη προς τους Έλληνες ήταν τα εξής: Καταρχήν η γέννηση του ευρωπαϊκού πολιτισμού οφειλόταν στους προγόνους των Νεοελλήνων και έτσι όλες οι ευρωπαϊκές χώρες είχαν καθήκον να υποστηρίξουν τους Έλληνες ως αναγνώριση αυτού του τεράστιου χρέους. Το συγκεκριμένο επιχείρημα ήταν ευρέως διαδεδομένη αντίληψη κατά τα προεπαναστατικά χρόνια που καλλιέργησε η περιηγητική γραμματεία, αλλά και το Υπόμνημα του Κοραή στην Εταιρεία των Ανθρωποτηρητών (1803) στο Παρίσι. Αλλά και το δεύτερο επιχείρημα βγαίνει μέσα από τις σελίδες των περιηγητικών κειμένων ` οι Έλληνες, για τους Βρετανούς, ήταν ένας χριστιανικός λαός που αγωνιζόταν εναντίον των απίστων Τούρκων. Το να μην υποστήριζαν τους Έλληνες σήμαινε ότι τους εγκατέλειπαν στο έλεος των μουσουλμάνων. Τρίτον -μια άποψη που εμμέσως καλλιεργείται και στο κείμενο του Holland, η υποστήριξη προς την Ελλάδα θα οδηγούσε σε εμπορικές ευκαιρίες και με τη νέα κυβέρνηση που θα προέκυπτε, αλλά επίσης με όλη τη Μεσόγειο, καθώς θα μειωνόταν η επιρροή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁶

Η άμεση υποστήριξη των Βρετανών προς την ελληνική επανάσταση έγινε μέσα από την Ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου. Όταν ιδρύθηκε η λεγόμενη Greek Committee το 1823, πολλοί από τα μέλη είχαν ήδη ταξιδέψει στην αρχή του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα και είχαν δημοσιεύσει κείμενα για αυτήν και τους Νεότερους Έλληνες, όπως για παράδειγμα ο Byron και ο Hobhouse. Ωστόσο πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι πέρα από το ρόλο που ίσως έπαιξε η περιηγητική γραμματεία στη διαμόρφωση κάποιας νοοτροπίας, όπως είπαμε είτε θετικής είτε αρνητικής για τους Νεότερους

---

²⁵ Βλ. Frederick Rosen, *Ο ελληνικός εθνικισμός και ο βρετανικός φιλελευθερισμός*, μτφρ. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 1998, σ. 26-27.

²⁶ Βλ. Rosen, *ό. π.*, σ. 28.

Έλληνες ως έθνος, εντούτοις το φαινόμενο της υποστήριξης του ελληνικού αγώνα είναι αρκετά πιο σύνθετο και πολύπλευρο και γι' αυτό το λόγο θα πρέπει μέσα από την έρευνα να το δούμε στην ολότητά του, πέρα από το μονόπλευρο σχήμα που μας παρέχει ο όρος Φιλελληνισμός ή Ανθελληνισμός αντίστοιχα.

Με βάση τα παραπάνω, η διάρθρωση της εργασίας έχει ως εξής. Στο πρώτο κεφάλαιο προσπαθούμε να ανασυστήσουμε το προφίλ ενός Βρετανού ταξιδιώτη στην Ελλάδα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα μέσα από το παράδειγμα του Henry Holland. Σε αυτό το σημείο μας απασχολεί να αναδείξουμε την προσωπικότητα του Holland, αλλά και να τον κατανοήσουμε σε σχέση με την εποχή και τους συγχρόνους του, ώστε να αντιληφθούμε την οπτική του απέναντι στους Νεότερους Έλληνες. Στη συνέχεια προχωρούμε σταδιακά στην εξέταση του κειμένου, πρώτα ανιχνεύοντας τα κίνητρα της έκδοσης του 1815, στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο. Σε αυτό το σημείο αναδεικνύονται δύο βασικοί άξονες ανάλυσης του έργου: πρώτον η παρουσία των Βρετανών στα Ιόνια Νησιά και πως αυτό επηρεάζει την οπτική του Holland και δεύτερον ο ρόλος του Αλή Πασά και οι σχέσεις του με τους Βρετανούς, όπως την σκιαγράφησε ο Holland. Σε αυτά τα υποκεφάλαια διαγράφεται και η πολιτική του Αλή Πασά, ως παράγοντας που επηρέασε όχι μόνο το ταξίδι του Holland, αλλά και τη γενικότερη σύλληψη του έργου του.

Στο τρίτο μέρος της εργασίας μας καλούμαστε να περιγράψουμε το ταξίδι του Henry Holland στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου έχει ήδη αναγνωριστεί ως η χώρα της Ελλάδας, τόσο μέσα από την αρχαία γεωγραφία της, όσο και μέσα από τη νεωτερική πρόσληψη του χώρου και των κατοίκων. Σε αυτό το κεφάλαιο ανιχνεύονται κάποιες από τις τάσεις του περιηγητισμού κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ενώ ζωντανεύει η ανθρωπογεωγραφία του ελληνικού χώρου, όπως τον συνέλαβε ο Holland. Στο τέταρτο μέρος της εργασίας, η προσοχή μας στρέφεται αποκλειστικά στους Νεότερους Έλληνες σύμφωνα με την οπτική του Holland. Σε αυτό το σημείο καλούμαστε να δούμε τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που κατανόησε ο Holland ότι συνέβαιναν στις ελληνικές αστικές κοινότητες που επισκέφτηκε, καθώς επίσης και τον ρόλο τους στην πνευματική αναγέννηση και πολιτική χειραφέτηση του έθνους. Εδώ επισημαίνονται οι παράγοντες που μπορούν κατά τον Holland να οδηγήσουν τους Νεότερους Έλληνες στην ανεξαρτησία, ενώ δε λείπει η συσχέτιση των παραγωγικών δυνάμεων των Ελλήνων με τα εμπορικά και οικονομικά συμφέροντα της Βρετανίας στη Μεσόγειο εκείνη την εποχή. Παράλληλα

αναδεικνύεται ο ρόλος των λογίων, των εμπόρων και των επιστημόνων στην πνευματική αναγέννηση του έθνους και γνωστοποιούνται ο χαρακτήρας και το κλίμα της πνευματικής παραγωγής των Ελλήνων. Τέλος ακολουθεί το συμπέρασμα της ανάλυσης του κειμένου και των τεκμηρίων που συνάγονται από αυτό, ενώ ακολουθεί εν είδει επιλόγου μια πρόταση έρευνας σχετικά με τη μελέτη του περιηγητισμού και την υποστήριξη του ελληνικού αγώνα για την ανεξαρτησία από τον αγγλικό παράγοντα, σε μια προσπάθεια ένταξης του έργου στο γενικότερο κλίμα της εποχής.

A) Henry Holland: το προφίλ ενός βρετανού ταξιδιώτη στην Ελλάδα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Ο Henry Holland²⁷ ήταν ένας από τους διασημότερους ιατρούς του Λονδίνου, καθώς πελάτες του υπήρξαν σημαντικές προσωπικότητες της πολιτικής και του πνεύματος εκείνης της εποχής.²⁸ Εκτός από τις σημαντικές γνωριμίες που ανέπτυξε με ανθρώπους που πραγματικά είχαν τη δύναμη να αλλάζουν με τις αποφάσεις τους την πορεία του κόσμου, έγινε διάσημος στον κύκλο του όχι μόνο για τις ιατρικές του γνώσεις και ικανότητες, αλλά και για τα πολυάριθμα ταξίδια του σχεδόν σε όλη την Ευρώπη και την Αμερική.

---

²⁷ Βασική πηγή πληροφοριών για τη ζωή και το έργο του Holland αποτελεί η βιογραφία που έγραψε ο ίδιος και εκδόθηκε το 1872, ένα χρόνο πριν πεθάνει. Αρχικά το κείμενο κυκλοφόρησε σε χειρόγραφο μορφή, ωστόσο εξαιτίας της ζήτησης, ο Holland τύπωσε ο ίδιος κάποια αντίγραφα και στη συνέχεια το εξέδωσε επίσημα σε εκδοτικό οίκο της Νέας Υόρκης. Όταν ο Holland γράφει τη βιογραφία του είναι ήδη ένας διάσημος επιστήμονας και συγγραφέας, Πρόεδρος της Βασιλικής Εταιρείας του Λονδίνου (1865) και Βαρόνος(1853). Παράλληλα ο γιος του, ο Henry Thurstan Holland, 1st Viscount Knutsford, βουλευτής του Συντηρητικού κόμματος, διατελούσε ήδη ως υπεύθυνος για θέματα αποικιοκρατικής πολιτικής. Επομένως η βιογραφία του Holland παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον μέχρι σήμερα, διότι αποτελεί ντοκουμέντο όχι μόνο της προσωπικής του πορείας και της κοινωνικής του ανόδου, αλλά της επιστημονικής, πολιτικής και διπλωματικής ιστορίας της Μ. Βρετανίας κατά τον 19^ο αιώνα. Εξαιτίας της κοινωνικής του θέσης δίνει πολύ λίγα στοιχεία για την προσωπική του ζωή και πολύ περισσότερα για τον κοινωνικό του περίγυρο, τα ταξίδια του και τους σημαντικούς ανθρώπους που συνάντησε. Βλ. Henry Holland, *Recollections of Past Life*, D. Appleton and Company, New York, 1872.

²⁸ Στενοί φίλοι του ήταν ο Lord Lansdowne, ο Lord Aberdeen, ο Lord Holland, ο Lord Russell, ο Lord Guilford, ο Walter Scott, αλλά και ο αμερικανός φιλέλληνας Everett, η Madame de Stael, ο Canning κ. α. Ενώ συνδέθηκε περισσότερο με Ουίγους, καθώς σύχναζε στο Holland House. Ωστόσο ο ίδιος δεν αναμείχθηκε ποτέ με την πολιτική, καθώς απεχθανόταν τις κομματικές αντιπαράθεσεις. Ο ίδιος λέει σχετικά:

I have just slightly alluded to certain political incident of my London life-chiefly personal indeed in their character, as I have never meddled with politics in any mere party sense, though from the accidents of early life, more connected with Whig families and society than with those of the opposite side. I may further speak here of a sort of semi-diplomacy in which I have been occasionally concerned in connection with my various journeys abroad, and especially those to the United States and the Levant.

Βλ. Holland, *Recollections*, ό. π. σ. 172. Μάλιστα το ταξίδι στην Ελλάδα, μέρος τότε του ταξιδιού στο Λεβάντε, ήταν μια καλή αφορμή για να γίνει κάποιος γνωστός και να μπει στην καλή κοινωνία του Λονδίνου.

Ο Holland γεννήθηκε στις 27 Οκτωβρίου το 1788 και πέθανε την ημέρα των γενεθλίων του, το 1873.²⁹ Στη μακρά διάρκεια της ζωής του είχε την ευκαιρία να ζήσει τις κοσμοϊστορικές αλλαγές που λάμβαναν χώρα στην πνευματική, οικονομική και πολιτική κατάσταση της Ευρώπης, με άλλα λόγια έζησε σε όλη της την έκταση την *εποχή των επαναστάσεων*,³⁰ ενώ θα μπορούσαμε να πούμε ότι πρόκειται για μια πολύπλευρη προσωπικότητα, θιασώτης του πνεύματος του εμπειρισμού και του ορθολογισμού, δεινός ταξιδευτής- σε μια εποχή που τα ταξίδια ήταν ακόμα για τους λίγους, φιλόσοφος και επιστήμονας.³¹

Ο Holland ως νεαρός μαθητής ακολούθησε ιδιωτική εκπαίδευση,³² ενώ αργότερα έκανε σπουδές στα εμπορικά στο Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης(1804-1806). Ωστόσο γρήγορα αντιλήφθηκε ότι το εμπόριο δεν ήταν ο τομέας με τον οποίο ήθελε

---

²⁹ Μεταξύ τω συγγενών του από την πλευρά της μητέρας του ήταν ο διάσημος κεραμοποιός Josiah Wedgwood, ο Charles Darwin και η συγγραφέας Gaskell, ενώ ο Sydney Smith έγινε πεθερός του. Βλ. Henry Holland, *Recollections of Past Life*, D. Appleton and Company, New York, 1872, pp. 5-7.

³⁰ Παραθέτουμε ένα απόσπασμα σχετικά με το πώς ο Holland χαρακτηρίζει την εποχή που έζησε, ως την *εποχή της μετάβασης*:

I began life in what may be termed the first year of the French Revolution. The eighty –three years since elapsed have been prolific of changes throughout the world at large – changes which deeply concern the future destinies of mankind, and are ever working towards unknown ulterior ends. Whatever these may be, scarcely a year now passes without leaving a certain mark behind it which time cannot efface. It is a common thing to attach some epithet, rightly or wrongly, to different ages in history. That we live in, may preeminently be called an *age of transition*. What follows after us must inevitably be different, and in many ways widely contrasted with what has gone before. The historians of the period in which we live will be far more embarrassed by the multiplicity than by the paucity of the materials before them, and no contribution is needed to sell the amount.

Βλ. Holland, *Recollections*, ό. π., σ. 343.

³¹ Στη νεκρολογία του Holland από το British Medical Journal, τον παρουσιάζουν ως ιατρό, φιλόσοφο, άνθρωπο των γραμμάτων και ταξιδιώτη. Βλ. The British Medical Journal, (Νοέμβριος 1873), *Νεκρολογία για τον Sir Henry Holland*, BART., M.D., σ. 532-533, Στο ίδιο, για το βιβλίο του: *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά κλπ.*, αναφέρεται ότι επρόκειτο για ένα έργο:

(...) abounding in classical, antiquarian, and statistical information, interspersed with interesting details respecting manners and customs, scenery and natural history (...).

³² Δάσκαλοί του κατά την παιδική και εφηβική ηλικία ήταν ο Rev. W. Turner (1761-1859) Ουνιταριστής υπουργός και διδάσκαλος και ο Dr. John Prior Estlin (1747-1817) επίσης Ουνιταριστής υπουργός και διδάσκαλος, μαθητής του οποίου ήταν και ο John Hobhouse. Βλ. Holland, *Recollections of Past Life...*, pp.7-11.

να ασχοληθεί και έτσι αποφάσισε να σπουδάσει ιατρική στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου (1806-1811).

Από πολύ μικρή ηλικία φάνηκε η αγάπη του για τα ταξίδια, το φυσικό περιβάλλον, τη γεωλογία και τη γεωγραφία. Γι' αυτό εναπόθεσε μεγάλο μέρος του ελεύθερου χρόνου του σε ταξίδια ανά την Ευρώπη και την Αμερική, ενώ διοχέτευσε τις γνώσεις που άντλησε από αυτά στα βιβλία του και τις βιβλιοκριτικές που έγραφε ακόμα κι όταν ταξίδευε. Το πρώτο μεγάλης διάρκειας ταξίδι το έκανε στην Ισλανδία το 1810 μαζί με τον Σκωτσέζο καθηγητή ορυκτολογίας από το Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, Sir G. Mackenzie και τον συμφοιτητή του Dr. Bright. Από το ταξίδι αυτό προέκυψε ένα βιβλίο για την Ισλανδία, στο οποίο ο Holland έγραψε κάποια κεφάλαια για την ιστορία, τη λογοτεχνία, την διακυβέρνηση, τη θρησκεία και την εκπαίδευση στην Ισλανδία, καθώς επίσης και για τις ασθένειες. Αυτή όμως δεν ήταν η πρώτη συγγραφική του προσπάθεια, αφού ήταν ήδη γνωστός στο κοινό από ένα δελτίο που είχε γράψει σχετικά με την αγροτική παραγωγή της περιοχής του, το Cheshire, στα δεκαοχτώ του χρόνια.³³

Έτσι όταν επισκέφτηκε την Ελλάδα το 1812, στο πλαίσιο του Grand Tour, που έκανε κάθε μέλος της υψηλής κοινωνίας της εποχής του, ήταν ήδη ένας εξασκημένος στην επιστημονική παρατήρηση ταξιδιώτης και συγγραφέας. Έχοντας συντάξει αντίστοιχα κεφάλαια στο βιβλίο του Mackenzie, γνώριζε πολύ καλά ποιες πληροφορίες θα ήταν χρήσιμο να συλλέξει και πως ακριβώς θα έπρεπε να διεξάγει την έρευνά του, ώστε να παρουσιάσει αυτή τη φορά στο κοινό, ένα δικό του βιβλίο σχετικά με την Ελλάδα, μια περιοχή που κατά τη διάρκεια ειδικά των Ναπολεόντειων πολέμων αποτελούσε πόλο έλξης για πολλούς Βρετανούς περιηγητές.

Παρά τις αντίξοες συνθήκες εξαιτίας του ηπειρωτικού αποκλεισμού, ο Holland ξεκίνησε το ταξίδι του στη Μεσόγειο το 1812 και επέστρεψε στη Βρετανία το 1813. Από εκεί και πέρα ακολούθησε μια λαμπρή σταδιοδρομία ως γιατρός, αφού στη φήμη του συνεισέφερε σε πολύ μεγάλο βαθμό το ταξίδι του στην Ελλάδα και μετέπειτα το βιβλίο που εξέδωσε το 1815. Μάλιστα εξαιτίας της γνωριμίας του με τους Dilettanti, Keppel Craven και William Gell στην Αθήνα το 1813, του

---

³³ Βλ. George Stuart Mackenzie, *Travels in the Island of Iceland, during the Summer of the Year 1810*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011 και Holland, *Recollections of Past Life*, ό. π., σ. 21 και 29-32.

προτάθηκε να γίνει ιατρός της Πριγκίπισσας της Ουαλίας κατά τη διάρκεια των ταξιδιών της στην Ευρώπη. Αυτό έδωσε την ευκαιρία στον Holland όχι μόνο να ανέβει κοινωνικά αλλά και να επισκεφτεί κι άλλα μέρη της Ευρώπης που δεν μπόρεσε εξαιτίας των πολέμων, καθώς επίσης να γνωρίσει αρκετές από τις βασιλικές οικογένειες της Ευρώπης-μεταξύ των οποίων και την οικογένεια Βοναπάρτη, και γενικά να συσχετιστεί με εκείνους τους κύκλους που θα τον κάνουν ένα από τους διασημότερους ιατρούς του Λονδίνου και θα του δώσουν την ευκαιρία να γνωρίζει πάντα από πρώτο χέρι σπουδαία πολιτικά γεγονότα, χωρίς ο ίδιος να αναμειχθεί ποτέ στην πολιτική.³⁴ Μάλιστα είχε την ευκαιρία να επισκεφτεί το Παρίσι, στο αποκορύφωμα της ήττας του Ναπολέοντα, μετά την εισβολή των συμμαχικών δυνάμεων. Μετά το ταξίδι στην Ευρώπη, ως γιατρός της Πριγκίπισσας της Ουαλίας, ο Holland εγκαταστάθηκε μόνιμα στο Λονδίνο το 1816. Ωστόσο δε σταμάτησε ποτέ να ταξιδεύει ανά τον κόσμο κατά τη διάρκεια της υπόλοιπης ζωής του: επισκέφτηκε όλες τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, τη Τζαμάικα, χώρες στη Μέση Ανατολή και στη Βόρεια Αφρική, ενώ οχτώ φορές βρέθηκε στις Η.Π.Α και τον Καναδά.

Έτσι ο Holland, μέσα από τις σπουδές του, τα ταξίδια του και την επαγγελματική του σταδιοδρομία ήρθε σε επαφή και ανέπτυξε σημαντικές φιλίες με σπουδαίες προσωπικότητες της εποχής του.³⁵ Σύχναζε συχνά στις λέσχες και τα clubs του Λονδίνου, όπως το περίφημο Holland House, το Mansion House, ή το Lansdowne House. Επίσης για δεκατρία χρόνια σύχναζε στη Λογοτεχνική Λέσχη του Λονδίνου, γνωστή ως The Club, που ίδρυσαν το 1764 ο Joshua Reynolds και ο Samuel Johnson και σύχναζαν μεταξύ άλλων οι Lord Lansdowne, Macaulay, Hallam, Lord Aberdeen, Lord Holland, Lord Clarendon, Sydney Smith και ο Lord Stanhope, ενώ ήταν μέλος και του Athenaeum Club. Έτσι ο Holland δειπνούσε με καλλιτέχνες και πολιτικά πρόσωπα, ώστε συμμετείχε ενεργά στις πνευματικές κινήσεις της εποχής του, ενώ

---

³⁴ Πρέπει να τονίσουμε ότι ο Holland υπογράφει το βιβλίο του από τη Ρώμη, τον Οκτώβριο του 1814, ενώ είχε μόλις ξεκινήσει το Συνέδριο της Βιέννης και ως ιατρός της Πριγκίπισσας της Ουαλίας στο ταξίδι της στην Ευρώπη, έχει έρθει σε επαφή με τις βασιλικές οικογένειες που περιμένουν να επιστρέψουν στους θρόνους τους. Επομένως η δυνατότητα της πολιτικής αυτονομίας των Ελλήνων, όπως προβάλλεται από τον Holland, τίθεται στο πλαίσιο επίτευξης της ευρωπαϊκής ισορροπίας δυνάμεων και ειδικά σε ό, τι αφορά τα Επτάνησα, χωρίς να ξεκαθαρίζεται πλήρως αν θα είναι υπό την προστασία ή όχι κάποιας δύναμης.

³⁵ Για παράδειγμα, το 1818 κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου του Αιξ-λα-Σαπέλ, ο Holland εργαζόταν σε ένα κέντρο ιαματικών λουτρών, στο οποίο σύχναζαν διπλωμάτες και Πρίγκιπες και Αυτοκράτορες, μεταξύ των οποίων και ο Αλέξανδρος ο Α΄.

Βλ. Holland, *Recollections*, ό. π., σ. 153.

γνώριζε πολύ καλά το παρασκήνιο της πολιτικής ζωής στην Ευρώπη, αλλά και στην Αμερική. Μερικοί από τους ασθενείς του ήταν: ο Αλή Πασάς, ο Ιμπραήμ Πασάς της Αιγύπτου, ο Βασιλιάς Λεοπόλδος του Βελγίου, ο Ναπολέοντας ο Γ, ο Stratford Canning, ο Talleyrand, ο Guizot και ο Pozzo di Borgo. Στενοί του φίλοι ήταν ο Lord Aberdeen, ο Sydney Smith, ο Walter Scott και ο Αμερικανός φιλέλληνας Edward Everett. Μάλιστα όπως ο ίδιος λέει χαρακτηριστικά ο ρόλος του κατά τη διάρκεια των ταξιδιών στην Αμερική και το Λεβάντε ήταν σχεδόν αντάξιος ενός διπλωμάτη και σε αυτό συνέβαλε κυρίως η καλή του σχέση με τον Πρωθυπουργό Lord Aberdeen.³⁶

Εκτός των άλλων, ο Holland έγινε μέλος της Βασιλικής Εταιρείας το 1816 και το 1865 εκλέχτηκε Πρόεδρος του Royal Institution. Επίσης έγινε ιατρός του Πρίγκιπα Αλμπέρτο το 1840 και της Βασίλισσας Βικτώριας το 1852, ενώ το 1853 δέχτηκε το τίτλο του Βαρόνου από τη Βασίλισσα. Ο Holland, γιος ιατρού και ο ίδιος, κατάφερε να γίνει μια διασημότητα της εποχής του ως ιατρός, επιστήμονας και συγγραφέας. Όταν εξέδωσε το βιβλίο του σχετικά με τα *Ταξίδια του στην Ελλάδα* ήταν ακόμα ένας νέος ερευνητής. Ωστόσο το κοινό αγάπησε το βιβλίο του, ώστε να κάνει και δεύτερη έκδοση το 1819, ενώ εκδόθηκε και στα γερμανικά το 1816 στην Ιένα³⁷.

Όπως βλέπουμε από τα παραπάνω, ο Holland πραγματοποίησε το ταξίδι του στην Ελλάδα σε νεαρή ηλικία, μόλις είχε τελειώσει τις πανεπιστημιακές του σπουδές, όπως συνήθιζαν να κάνουν οι περισσότεροι Βρετανοί της ανώτερης κοινωνικής τάξης της εποχής του. Τα ταξίδια, πριν ακόμη τις μεγάλες αλλαγές που θα συμβούν στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, όπου μπαίνουμε πλέον στην εποχή του μαζικού τουρισμού, ήταν ακόμα για λίγους. Αυτοί οι νέοι τότε περιηγητές, ήταν εκείνοι, οι οποίοι επικοινωνούσαν στις πατρίδες τους πληροφορίες και γνώσεις για άλλους τόπους. Έτσι, επειδή τα ταξίδια ήταν πολυέξοδα, αυτοί οι οποίοι ταξίδευαν, ήταν κυρίως ευγενείς και ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι, διπλωμάτες και έμποροι. Ειδικά, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όπως έχει δείξει η έρευνα, τα ταξίδια στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από Βρετανούς πολλαπλασιάστηκαν, κυρίως λόγω του ηπειρωτικού αποκλεισμού που επέβαλε ο Ναπολέοντας στους Άγγλους. Η Ελλάδα

---

³⁶ Βλ. Holland, *Recollections*, ό. π., σ. 172.

³⁷ Τίτλος γερμανικής έκδοσης: Henry Holland, *Reisen durch die Ionischen Inseln, Albanien, Thessalien, Macedonien, und Griechenland, In den Jahren 1812 und 1813*, August Schmid und Comp., Jena, 1816.

τότε ήταν ήδη μια διακριτή χώρα στις συνειδήσεις των ταξιδιωτών, οι οποίοι επισκέπτονταν την περιοχή, κυρίως για την εξερεύνηση των κλασικών αρχαιοτήτων. Σχετικά με αυτά, η έρευνα έχει αναδείξει τις κυριότερες τάσεις όχι μόνο του βρετανικού, αλλά γενικά του ευρωπαϊκού περιηγητισμού στην περιοχή, που σχετίζονται κυρίως με αρχαιολογικού τύπου έρευνες, καθώς επίσης αισθητικής και αρχιτεκτονικής, προς αναζήτηση νέων μορφών και διαμόρφωσης του ευρωπαϊκού από την τέχνη στην πολιτική.

Ωστόσο πρέπει να πούμε ότι το βιβλίο του Holland, ένα έργο που θέτει επί τάπητος το ζήτημα της μελλοντικής ανεξαρτησίας των Ελλήνων, εξαιτίας των τότε πολιτικών συγκυριών στην Ευρώπη και που τονίζει την οικονομική, πνευματική και κοινωνική πρόοδο των Νεότερων Ελλήνων, ως εγγύηση για την επικείμενη ανεξαρτησία κρύβει ένα παράδοξο. Το παράδοξο έχει να κάνει με το γεγονός ότι ο Holland δε σκόπευε άμεσα να επισκεφτεί την Ελλάδα. Σε μια επιστολή προς τον John Whishaw, Βρετανό νομικό και Whig, γνωστό με το προσωνύμιο, *Pope of Holland House*,³⁸ στις 12 Αυγούστου το 1812, ενώ δηλαδή βρισκόταν στην αρχή ακόμα του ταξιδιού του, στη Σικελία, περιγράφει τα νέα του από το μέτωπο του πολέμου στην Ιβηρική χερσόνησο. Στη συγκεκριμένη επιστολή, που παραθέτουμε στο Παράρτημα της εργασίας, ο Holland εξηγεί στο φίλο του, ότι στόχος του ταξιδιού του στην Πορτογαλία και την Ισπανία, ήταν η πρακτική άσκηση στα στρατιωτικά νοσοκομεία των Βρετανών, τα οποία θεωρούσε ότι ήταν εξαιρετικά οργανωμένα. Παράλληλα του μεταφέρει πληροφορίες για την κατάσταση στην Πορτογαλία, όπου θεωρεί ότι οι κάτοικοί της ζουν ακόμα στον Μεσαίωνα, ενώ όσον αφορά το επίπεδο των γραμμάτων και των τεχνών είναι από τα χαμηλότερα στην Ευρώπη. Παρόλα αυτά ο Holland ελπίζει στις μεταρρυθμίσεις που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή, ώστε να έχουν βελτιωθεί κάποια πράγματα που μπορούν να κάνουν τους Πορτογάλους έθνος. Επιπλέον, αφού μεταφέρει αρκετές πληροφορίες από το μέτωπο του πολέμου, κλείνει την επιστολή, λέγοντας ότι σκοπεύει να μείνει για δύο μήνες στη Σικελία, ενώ αν και σκέφτηκε ως επόμενο προορισμό την Ελλάδα, το μετάνιωσε, λέγοντας ότι *non cuivis homini contingit adire Corinthum*. Παρόλα αυτά ο Holland όχι μόνο θα έχει την τύχη να επισκεφτεί την Ελλάδα, αλλά και να γράψει ένα βιβλίο

---

³⁸ Βλ. Lady Seymour (ed.), *The "Pope" of Holland House: Selections from the Correspondence of John Whishaw and his Friends, 1813-1840*, T. Fisher Unwin, London, 1906.

αποκλειστικά για την τύχη των Νεότερων Ελλήνων, μέσα από τη δική του βρετανική οπτική.

Σε αυτό το σημείο γεννιέται το ερώτημα του πως ένας νεαρός απόφοιτος ιατρικής που ταξιδεύει για εκπαιδευτικούς λόγους στη Μεσόγειο και ύστερα από κάποιον δισταγμό, επισκέπτεται τελικά την Ελλάδα, ενδιαφέρεται να αναδείξει μέσα από το βιβλίο του το ζήτημα της ανεξαρτησίας ενός υπόδουλου έθνους. Αυτό λοιπόν που θα έπρεπε πρώτα απ' όλα να υπογραμμίσουμε, πριν προχωρήσουμε στην εξέταση του συγκεκριμένου κειμένου, είναι ότι ο νεαρός και φιλόδοξος ιατρός Holland υπήρξε κομμάτι της κίνησης που χαρακτήριζε τη βρετανική κοινωνία στην πορεία του 19^{ου} αιώνα. Μάλιστα δε θα έπρεπε να παραβλέψουμε το γεγονός, ότι σπουδάζοντας στα Πανεπιστήμια της Σκωτίας, ο Holland ήρθε σε άμεση επαφή και προσωπική φιλία με σημαντικούς εκπροσώπους του Σκωτσέζικου Διαφωτισμού, ενώ μαθήτευσε στον εμπειρισμό. Παράλληλα ο κύκλος μέσα στο οποίο δραστηριοποιήθηκε σχετιζόταν κυρίως με Whigs, με κοινωνικούς μεταρρυθμιστές, που επηρέαζαν και διαμόρφωναν την πνευματική και πολιτική ζωή, όχι μόνο της Βρετανίας, αλλά και του υπόλοιπου κόσμου³⁹. Επομένως, όπως είδαμε, ο Holland ήταν ένα ενεργό μέλος της κοινωνίας του Λονδίνου με σημαντικές διασυνδέσεις σε ένα κύκλο ανθρώπων που είχαν συγκεκριμένο όραμα για τον κόσμο. Έτσι ειδικά όσον αφορά το ζήτημα της ανταπόκρισης των Βρετανών στο ελληνικό εθνικό κίνημα, δε θα έπρεπε να παραβλέψουμε ότι η πλειοψηφία ανήκε στον κύκλο του Holland, αν θα μπορούσαμε καταχρηστικά να φέρουμε την προσωπικότητά του στο κέντρο.

---

³⁹ Για την ιστορική εξέλιξη και τον χαρακτήρα του κόμματος των Whigs, Basil Williams, *The Whig Supremacy, 1714-1760*, Oxford University Press, Oxford, 1962, Michael Roberts, *The Whig Party, 1807-1812*, MacMillan and Co. Limited, London, 1939

B) Το Ταξίδι του Henry Holland στην Ελλάδα και τα κίνητρα της έκδοσης (1815)

Όπως είπαμε, ο Holland ταξίδευσε στην Ελλάδα το 1812. Μόλις πήρε το πτυχίο ιατρικής από το Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου και αφού δύο χρόνια πριν είχε ήδη πραγματοποιήσει ένα μεγάλο σε διάρκεια ταξίδι στην Ισλανδία, αποφάσισε να ταξιδεύσει στη Μεσόγειο, κυρίως εξαιτίας του ηπειρωτικού αποκλεισμού που είχε επιβάλει ο Ναπολέοντας στους Άγγλους.⁴⁰ Ωστόσο φαίνεται και από το συγγραφικό του έργο ότι ο Holland είχε αδυναμία στη θάλασσα αυτή εξαιτίας των μεγάλων πολιτισμών που αναπτύχθηκαν στις ακτές της και των ιστορικών γεγονότων που λάμβαναν χώρα στην περιοχή μέχρι την εποχή του.⁴¹ Παράλληλα με το ταξίδι αυτό,

---

⁴⁰ Πρέπει να τονίσουμε ότι το ταξίδι στην Ελλάδα αποτελεί μέρος ενός μεγαλύτερου ταξιδιού, διάρκειας ενάμιση χρόνου, που έκανε ο Holland στη Μεσόγειο θάλασσα σε μια εποχή, που η Βρετανία ήταν η ισχυρότερη από τις Μεγάλες Δυνάμεις στην περιοχή. Επομένως είναι σημαντικό ότι ο Holland επικεντρώνει την αφήγησή του στον ελληνικό χώρο, όπως έχει ήδη διαμορφωθεί η νεωτερική πρόσληψη της Ελλάδας, ως επικείμενης εθνικής επικράτειας, μέσα από την εξέλιξη της περιηγητικής παράδοσης της προηγούμενης περιόδου, μέχρι το 1770, καθώς στην ευρωπαϊκή συνείδηση έχει ήδη αποκατασταθεί η Ελλάδα, αρχαία και νέα, μέσα στον Οθωμανικό χώρο.

Βλ. Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας, μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17^{ος} -18^{ος} αιώνα*, Εστία, Αθήνα, 2015⁴, σ. 333-387.

Παράλληλα θα μπορούσαμε να πούμε ότι εκείνη την περίοδο, κατά την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, γίνονται προσπάθειες να οριστεί η επικράτεια της Αλβανίας, ως διακριτής από την Ελλάδα χώρας, μέσα στον Οθωμανικό χώρο. Η Αλβανία και οι κάτοικοί της έρχονται στο προσκήνιο, εξαιτίας του Αλή Πασά, όπου πολλοί περιηγητές συνηθίζουν να αποκαλούν Αλβανία, όλη την περιοχή όπου ασκείται η εξουσία του. Ο Holland, ο οποίος είχε την ευκαιρία να ταξιδεύσει μέχρι την Απολλωνία, προσπαθεί να αποδείξει ότι η επικράτεια που κατέχει τώρα ο Αλή Πασάς είναι ένα από τα ωραιότερα μέρη της Ελλάδας, όπου με τη δεσποτεία του και τη διευκόλυνση των αλβανικών μεταναστεύσεων στην περιοχή, καταπιέζει τον αυτόχθονα ελληνικό πληθυσμό. Επομένως, σύμφωνα με τον Holland, λανθασμένα η επικράτειά του ταυτίζεται με την Αλβανία, η οποία τοποθετείται βορειότερα.

Βλ. Holland, *Travels*, ό. π., σ. 99.

Μια ανάλογη προσπάθεια, μέσω της γλώσσας, κάνει και ο τοπογράφος Leake, ενώ γενικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι περιηγητές διακρίνουν πλέον τις επιμέρους γλωσσικές και πολιτισμικές διαφορές των λαών που αποτελούν την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βλ. Νάσια Γιακωβάκη, *Γλώσσα, Γεωγραφία, Ιστορία, Ο W. M. Leake και οι Νεοελληνικές του Έρευνες (1814)*, στο Χριστίδης (επιμ.), *Γλώσσα, Κοινωνία, Ιστορία, Τα Βαλκάνια*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη, 2007

Ειδικά η Αλβανία είχε γίνει διάσημη από το ποίημα του Byron, Childe Harold' s Pilgrimage, λίγο πριν την επισκεφτεί ο Holland.

⁴¹ Βλ. Holland, *Recollections*, ό. π., σ. 39, ενώ για τη Μεσόγειο είχε γράψει και ένα δοκίμιο-βιβλιοκρισία για το έργο *The Mediterranean. A Memoir Physical, Historical, and Nautical*, του William Henry Smyth, που δημοσιεύτηκε στο *Edinburgh Review* το 1857 στο οποίο αναπτύσσει τις σκέψεις του για την ιστορικότητα της περιοχής, αναφερόμενος μεταξύ άλλων στη σημασία της Μεσογείου για τις αποικίες των Βρετανών ακόμη και μέχρι την Αυστραλία, αλλά και στο ζήτημα του Κριμαϊκού πολέμου και γενικά στην αυτοκρατορία.

τού δόθηκε η ευκαιρία να κάνει πρακτική άσκηση στα στρατιωτικά νοσοκομεία του αγγλικού στρατού στην Ιβηρική χερσόνησο που είχαν εγκατασταθεί εκεί για τις ανάγκες του πολέμου. Έτσι ο Holland ξεκίνησε το ταξίδι του στη Μεσόγειο από την Πορτογαλία και στη συνέχεια αφού πέρασε από την Ισπανία, τη Σαρδηνία και τη Σικελία, έφτασε στη Ζάκυνθο τον Οκτώβριο του 1812, όπου το νησί αυτό, καθώς επίσης και η Κεφαλονιά, η Ιθάκη, η Λευκάδα και τα Κύθηρα βρίσκονταν υπό την κατοχή των Άγγλων. Βέβαια ο Holland κατάφερε να επισκεφτεί, εκτός από τη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά και τη Λευκάδα.

Η συνέχεια του ταξιδιού του Holland έχει ως εξής: μετά τη Ζάκυνθο αποφασίζει να επισκεφτεί την επαρχία της Αλβανίας, όπως ήταν τότε γνωστή η Ήπειρος, η οποία βρισκόταν υπό την ενιαία διοίκηση του Αλή Πασά, και όχι στην Πελοπόννησο και από εκεί στην Αθήνα, όπως αρχικά είχε σχεδιάσει. Αυτό έγινε διότι του προξένησε ενδιαφέρον να γνωρίσει από κοντά τον περιβόητο Πασά, που είχε έρθει στο επίκεντρο μέσα από τους Ναπολεόντειους πολέμους. Αργότερα θα πραγματοποιήσει άλλα δύο ταξίδια στην περιοχή, ένα στο Σούλι και ένα στο βορειότερο μέρος της επικράτειας του Αλή Πασά μέχρι την αρχαία πόλη της Απολλωνίας. Και καθώς τα σχέδια του ταξιδιού αλλάζουν και πάλι, ύστερα από παρότρυνση του Αλή Πασά, ο Holland θα επισκεφτεί την περιοχή της Θεσσαλίας, ώστε να εξετάσει τον Βελή Πασά, υιό του Αλή Πασά και άρχοντα της περιοχής. Στη συνέχεια θα επισκεφτεί τη Θεσσαλονίκη και από εκεί διά θαλάσσης θα πλεύσει κοντά στα νησιά Σκόπελο, Αλόνησο και Σκιάθο για να περάσει από το Τρίκερι και από εκεί απέναντι στη Στυλίδα. Από εκεί θα πορευτεί νοτιότερα προς τη Βοιωτία και την Αττική. Την Πρωτοχρονιά του 1813 θα επισκεφτεί επιτέλους την Αθήνα, ενώ μέσω Πελοποννήσου και Επτανήσων, επιστρέφει στα Ιωάννινα για να πραγματοποιήσει τα ταξίδια του στα βόρεια της επικράτειας του Αλή Πασά.

Όπως σημειώνει και ο ίδιος ο Holland, στο ταξίδι του αυτό, είχε την ευκαιρία να επισκεφτεί μέρη της Ελλάδας που ήταν ακόμη λιγότερο γνωστά στους περιηγητές και κυρίως σε αυτούς που ενδιαφέρονταν να δουν και να εξερευνήσουν από κοντά

Βλ. Henry Holland, *Essays on Scientific and Other Subjects, contributed to the Edinburgh and Quarterly Reviews*, Longman, Green, Longman, Roberts, & Green, London, 1862, pp. 228-265.

τα ερείπια της κλασικής αρχαιότητας⁴². Εκείνος όμως κατάφερε, έχοντας εξασφαλίσει ως ιατρός την εύνοια του Αλή Πασά, να περιηγηθεί σε σχεδόν άγνωστα μέχρι τότε μέρη και να απολαύσει επιτόπιες έρευνες, όπως εξακρίβωση της τοποθεσίας των ιερών μαντείων και πόλεων της αρχαιότητας. Πράγματι στις *Ενθυμήσεις της Περασμένης ζωής*, ο Holland συνδέει το ταξίδι του στην Ελλάδα κυρίως με την εξερεύνηση της ελληνικής αρχαιότητας και πιο ειδικά με την εξοικείωσή του με την άγνωστη περιοχή της Θεσσαλίας.⁴³ Ωστόσο στον Πρόλογο της έκδοσης των *Ταξιδιών* του, ο Holland μεταφέρει την κλασική αρχαιότητα στο παρασκήνιο της αφήγησης του και προβάλλει κυρίως το ζήτημα της πνευματικής κατάστασης των Νεότερων Ελλήνων και της απελευθέρωσής τους από την οθωμανική κυριαρχία. Έτσι σε όλο το έργο, παράλληλα με την αφήγηση του ταξιδιού του, των δραστηριοτήτων του και των συναναστροφών του κατά τη διάρκειά του, φροντίζει να παρουσιάσει στο κοινό λεπτομερώς την οικονομική και πνευματική κατάσταση των Ελλήνων στις επιμέρους περιοχές που επισκέπτεται. Στην ουσία το έργο του αποτελεί μια πλήρη ανθρωπογεωγραφία της σύγχρονης του Ελλάδας με φόντο τα αρχαία ερείπια και μια από τις πιο αξιόπιστες μαρτυρίες, λόγω του επιστημονικού και συγγραφικού κύρους του προσώπου, για την κατάσταση των Νεότερων Ελλήνων κατά την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα.

Πάνω σε αυτό πρέπει να επισημάνουμε το χωρικό και το χρονικό πλαίσιο των ταξιδιών του: καταρχήν ο Holland επισκέπτεται τα Ιόνια Νησιά, τα οποία βρίσκονται υπό βρετανική κατοχή, άρα βρίσκεται σε ένα ασφαλές και εν δυνάμει οικείο περιβάλλον, ενώ κάνει αλλεπάλληλες επισκέψεις στην γειτονική Ήπειρο, στην επικράτεια του Αλή Πασά και περνάει λιγοστές μέρες στα υπόλοιπα μέρη της

---

⁴² Σχετικά με το ταξίδι του στην Ελλάδα λέει στη βιογραφία του:

I have ever felt a singular interest in verifying, through natural features or by other evidences, those unknown or doubtful localities which history has bequeathed to our research (...)I felt the same interest in the attempt to discover the exact site of some of the Oracles of Grecian antiquity.

Βλ. Holland, *Recollections*, ό. π., σ. 47-48.

⁴³ Ο. π., σ. 103-104:

Homeric names and sites, as well as others of Grecian history and mythology, are scattered everywhere over this region, carrying the mind back to times when truth and fiction are so mingled together that history itself runs into poetry as the fairest interpreter.

ηπειρωτικής Ελλάδας. Αυτό είναι το χωρικό πλαίσιο, μέσα από το οποίο προκύπτει το υλικό του, τα υπό βρετανική κατοχή Επτάνησα και ο *καινούριος γείτονας* των Βρετανών, ο Αλή Πασάς, οποίος έχει ήδη δείξει ότι λειτουργεί αυτόνομα από την Πύλη. Παράλληλα το χρονικό πλαίσιο του ταξιδιού του καθορίζεται από την ισχυροποίηση του βρετανικού στόλου στη Μεσόγειο, στο πλαίσιο της ενδοευρωπαϊκής διαμάχης των Ναπολεόντειων πολέμων και καθώς ο Ναπολέοντας εισβάλλει στη Μόσχα. Ακόμα τα πράγματα στο πεδίο της μάχης είναι ρευστά. Ωστόσο μέχρι να εκδώσει το βιβλίο του οι συμμαχικές δυνάμεις έχουν ήδη περάσει τις θέσεις τους για την επαναφορά στο Παλαιό Καθεστώς, καταπνίγοντας την επαναστατική ελπίδα, που διέδωσε ο Ναπολέοντας στους μικρούς λαούς της Ευρώπης.

Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι ο Holland παρέδωσε στο κοινό ένα βιβλίο για την Ελλάδα, μια χώρα χωρίς κρατική υπόσταση, η οποία προβάλλει ζωντανή στο φαντασιακό των Ευρωπαίων μέσα από την αρχαία γεωγραφία και την ποίηση, όπου- δανειζόμαστε τη φράση του Douglas, ακόμα και το πιο μικρό ρυάκι σώζεται σε στίχο.⁴⁴ Ωστόσο, για τον Holland-και σύμφωνα με τη γνώμη του, και για το κοινό, αυτό που έχει τώρα σημασία για την Ελλάδα και ανάγεται σε κεντρικό θέμα για το βιβλίο του, όπως παραθέτει στον πρόλογο, είναι ο λαός της Ελλάδας και η μελλοντική του κατάσταση:⁴⁵

The interest, which the world now takes in Greece, refers not merely to ancient times, but regards also the future condition of a people who are again resuming a national character, and whom time and political changes may raise to perfect independence.

Όπως βλέπουμε παραπάνω, το ενδιαφέρον για την ανεξαρτησία των Ελλήνων είναι διεθνές και επίκαιρο, εξαιτίας των ραγδαίων μεταβολών στην πολιτική σκηνή της Ευρώπης. Καθώς ο Holland προλογίζει από τη Ρώμη, στις 31 Οκτωβρίου του 1814, το ζήτημα της ανεξαρτητοποίησης των Ελλήνων, μετά τις αναταραχές που προκάλεσε ο Ναπολέοντας και καθώς οι νικήτριες δυνάμεις ξαναχαράζουν τον χάρτη της Ευρώπης, προκαλεί τις εντυπώσεις. Δεν μπορούμε να πούμε ότι εκείνη τη στιγμή οι

⁴⁴ Βλ. Frederick North Douglas, *An Essay on Certain Points of Resemblance between the Ancient and the Modern Greeks*, London, 1813, p. 3.

⁴⁵ Βλ. Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. during the years 1812 and 1813*, Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row, London, 1815 σ. iv.

Βασιλείς της Ευρώπης είχαν στραμμένο το βλέμμα στην Ελλάδα, αλλά στο επίπεδο της διεθνούς πολιτικής, η Οθωμανική Αυτοκρατορία σίγουρα ήταν πιο ευάλωτη από ποτέ.

Πως όμως οι Νεότεροι Έλληνες θα μπορούσαν να διεκδικήσουν την πολιτική τους ελευθερία από τη δεσποτεία των Οθωμανών, να αποκτήσουν την εθνική τους ολοκλήρωση και ως νέα πολιτική δύναμη να παίζουν ενεργό ρόλο από μόνοι τους στη διεθνή πολιτική; Ο Holland θέτει πλαγίως το ερώτημα, υπονοώντας ταυτόχρονα και τη σπουδαιότητα μιας τέτοιας εξέλιξης, χωρίς όμως να δίνει ξεκάθαρη απάντηση: υπογραμμίζει μόνο την πιθανότητα να συμβεί και μάλιστα στηριζόμενοι οι Έλληνες στις δικές τους δυνάμεις:

It still remains a matter of interesting speculation, whether a nation may not be created in this part of Europe, either through its own or foreign efforts, which may be capable of bearing a part in all the affairs and events of the civilized world. Were the question proposed to me as one of probability, I should be disposed to answer to answer in the affirmative. The further question, as to consequences, is too remote, as well as too extensive to allow me to enter into its discussion.⁴⁶

Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι με την παραπάνω διατύπωση ο Holland θέλει να αποφύγει την οποιαδήποτε προσωπική του εμπλοκή με ένα τόσο σημαντικό πολιτικό θέμα. Ας μη ξεχνάμε ότι μέσα από τα γραπτά του, προέβαλε πάντα την επιστημονική του ιδιότητα, γι' αυτό και φρόντιζε να παραμένει πολιτικά ουδέτερος και αμερόληπτος σε οποιοδήποτε ζήτημα πολιτικής. Δε θα μπορούσε ποτέ να εκφράσει δημόσια τη γνώμη του, παρά μόνο μέσα στην προστατευμένη από ιδεοληψίες περιοχή της επιστήμης.

Έτσι η μόνη δύναμη του Holland να απαντήσει στο συγκεκριμένο ερώτημα είναι το εμπειρικό υλικό που μεταφέρει στην αφήγησή του: στατιστικά στοιχεία για την αύξηση του πληθυσμού και της παραγωγικότητας, την αύξηση των δασμών και των κερδών από το εμπόριο, αναλυτικές πληροφορίες για την οικονομική, παραγωγική και εμπορική δραστηριότητα κάθε περιοχής, την κοινωνική διαστρωμάτωση και τις

---

⁴⁶ Holland, *Travels*, ό. π., σ. 531.

υλικές συνθήκες ζωής που την πιστοποιούν, τη κοινωνική ζωή και τη συμμετοχή ή όχι μιας μερίδας Ελλήνων στην Οθωμανική κοινωνικότητα και πολιτική ή σε πιο ενδοστρεφείς δραστηριότητες, που αφορούν την οργάνωση ελληνόφωνων σχολείων, την καλλιέργεια της γλώσσας και της λογοτεχνίας και την ενασχόληση με το ιστορικό παρελθόν, την ύπαρξη ή όχι δικτύων μεταξύ των ελληνικών κοινοτήτων, τη σχέση τους με τους Έλληνες του εξωτερικού και τη διάδοση των ευρωπαϊκών ιδεών στον ελληνικό χώρο. Στοιχεία λοιπόν που πιστοποιούν την ύπαρξη μιας κοινωνίας σε κίνηση.

Παράλληλα μεταφέρει τις συζητήσεις που έκανε με Έλληνες λόγιους και παρουσιάζει στο κοινό, την αντίληψη που είχαν οι ίδιοι οι Έλληνες για τη θέση τους στον κόσμο, την αγωνία για τη μελλοντική τους κατάσταση και τις προσδοκίες τους από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, οι οποίες- σύμφωνα με τους ίδιους τους Έλληνες, τους είχαν παραγκωνίσει. Με αυτό τον τρόπο αφήνει τη φωνή των Ελλήνων να ακουστεί, δίνοντας την ευκαιρία στον αναγνώστη να συνομιλήσει με το αντικείμενο περιγραφής και να δει τη δική του οπτική γωνία για τα πράγματα. Έτσι διαφαίνεται πιο έντονα η πολιτικοποίηση των Ελλήνων και ακούγεται η βούλησή τους να ανεξαρτητοποιηθούν από την καταπιεστική αρχή των Οθωμανών. Το γεγονός ότι τελικά οι Νεότεροι Έλληνες είναι πολύ κοντά στην ελευθερία, δεν αποτελεί υποκειμενική γνώμη, αλλά αποδεικνύεται εμπράκτως και υπάρχουν συγκεκριμένοι παράγοντες που οδηγούν τελεολογικά σε αυτό, με κυριότερο την έκφραση της θέλησης για πολιτική αυτοδιάθεση από τους ίδιους τους Έλληνες.

Of late years the Greeks, considering them in their whole extent as a people, have been making progress in population, in commerce, in education, and literature; and above all as it would seem, in that independent consciousness of power which is necessary as a step to their future liberation. From what source this liberation is likely to arise, it would be too much to presume where the fact itself is still of doubtful occurrence.⁴⁷

Ωστόσο σε αυτό το σημείο πρέπει να τονίσουμε ότι από τα παραπάνω ο Holland εξαίρει τους Έλληνες των Ιονίων Νήσων. Όπως δηλώνει κατηγορηματικά οι Έλληνες των επτά νήσων, αν και απολάμβαναν μεγαλύτερες πολιτικές ελευθερίες, είναι

---

⁴⁷Ο. π., σ. 530.

λιγότερο παρασκευασμένοι για εθνική αυτοτέλεια, ενώ η μόνη δύναμη, που με τα έργα της, βοήθησε να βελτιωθεί η διοίκηση και να δώσει ενότητα στην περιοχή, ήταν η βρετανική, οι ενέργειες της οποίας πρέπει να ενισχυθούν,⁴⁸ μια παράμετρος που θα δούμε αναλυτικά παρακάτω.

Αν λοιπόν στην αρχή του βιβλίου τραβάει την προσοχή του αναγνώστη του σχετικά με ότι το ότι το βιβλίο για τα ταξίδια του στα Ιόνια Νησιά, την Αλβανία, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, επικεντρώνεται στους Νεότερους Έλληνες και στην προσπάθειά τους να ξαναγίνουν έθνος, στο τέλος του βιβλίου του παραθέτει τα εξής:

The portions of Greece to which I have chiefly directed the attention of the reader are certainly not the most interesting in reference to ancient history, or ancient arts. Nevertheless it will have been remarked, that they furnish many valuable illustrations of antiquity; and still further that they form at the present time an object of no mean importance in relation to the political state of Europe. The sudden creation of an active and absolute power in this country, forming a single force out of many parts that before were separate in effect, is well deserving of attention, both in its present character and in its present character and its influence upon the future condition of Greece. It directs the view to a period possibly not remote, when a still more active and intelligent power may have rule in this part of Europe, and exercise an influence upon the balance of its other parts, much more important than can now be derived from the impotent mass of the Turkish empire.⁴⁹

Στην ουσία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο συγκεκριμένο απόσπασμα κρύβεται όλη η ουσία του βιβλίου και σε σχέση με την περιηγητική παράδοση με την οποία συνομιλεί και σε σχέση με τις τότε πολιτικές εξελίξεις. Διότι πλέον οι αρχαιότητες, διάσπαρτες στη γη της αρχαίας Ηπείρου, έρχονται να παίξουν ένα άλλο ρόλο σε σχέση με την πολιτική κατάσταση στην Ευρώπη, ένα ρόλο που αφορά άμεσα τους Νεότερους Έλληνες και τη θέση τους στην περιοχή. Όπως διαπίστωσε ο Holland, και μεν ο Αλή Πασάς είχε εγκαθιδρύσει μια ενιαία μορφή αυταρχικής πολιτικής δύναμης στην περιοχή, μέσα στην οποία γεννιόνταν οι προϋποθέσεις μιας μελλοντικής

---

⁴⁸ Ο. π., σ. 23. Παραθέτουμε:

Even though enjoying more civil liberty, the Greeks of the Seven Isles are in some respects inferior to those of the continent of Turkey; their exterior is less dignified, their manners more corrupt, and the shew less capability of again becoming a people.

⁴⁹ Ο. π., σ. 530.

πολιτικής κατάστασης, απαλλαγμένης από την οθωμανική δεσποτεία με κέντρο την πόλη των Ιωαννίνων, αλλά οι μόνοι που δικαιωματικά θα έπρεπε να έχουν αυτόνομη πολιτική δύναμη στην περιοχή, είναι οι Έλληνες, με την πανάρχαια παρουσία τους στην περιοχή, όπως πιστοποιούν τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος.

Το σημείο αυτό είναι κομβικής σημασίας για το μήνυμα που επικοινωνεί ο Holland στο κοινό, τη δεδομένη χρονική στιγμή. Και αυτό διότι επιστά την προσοχή του κοινού στη συγκεκριμένη περιοχή, ήδη γνωστή από το ποίημα του Byron, η οποία όμως είχε παίξει πολύ σημαντικό ρόλο στις διπλωματικές επαφές των ευρωπαϊκών δυνάμεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Και το κάνει αυτό διότι, μέσα από την έρευνά του έχει εντοπίσει τις βασικές γραμμές πολιτικής του Αλή Πασά και του τρόπου που προσπαθεί να εδραιωθεί αυτόνομα στην περιοχή, στηρίζοντας και αντλώντας τη δύναμή του από τους άτακτους Αλβανούς στρατιώτες. Επομένως ο Holland καταφέρνει με αυτό τον τρόπο να σπάσει τους δεσμούς του με την προηγούμενη περιηγητική παράδοση των Βρετανών στο ελλαδικό χώρο, που περιοριζόνταν κυρίως στις κλασικές αρχαιότητες των δημοφιλέστερων γι' αυτές προορισμών, Αθήνας –Ιωνίας – Κορίνθου κλπ., ή ενδιαφερόταν για τους Νεότερους Έλληνες, μόνο μέσα από τη σύγκριση με τους αρχαίους προγόνους και καταφέρνει να κάνει το ελληνικό εθνικό ζήτημα επίκαιρο και διεθνές.

Επομένως, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτό που εντοπίζει στην Ελλάδα ο Holland, είναι την είσοδο των Νεότερων Ελλήνων στη νεωτερικότητα, σε μια εποχή που άλλοι περιηγητές, είτε δεν είχαν τα διανοητικά εργαλεία του ορθολογικού εμπειρισμού⁵⁰ ή δεν τους συνέφερε πολιτικά να μεταφέρουν τέτοιες αντιλήψεις⁵¹, είτε εμποτισμένοι από τη λατρεία τους για το αρχαίο παρελθόν και συγκρίνοντας τους Νεότερους με τους Αρχαίους, έβλεπαν στους Νεότερους μόνο τον ξεπεσμό από το μεγαλείο των προγόνων τους.

Ωστόσο οφείλουμε να πούμε ότι στο πλαίσιο της ταξιδιωτικής γραμματείας, το ζήτημα της κατάστασης των Νεότερων Ελλήνων και του κατά πόσο έχουν αποκτήσει

---

⁵⁰ Βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Γνωσιολογικός εμπειρισμός και πολιτικός φιλελληνισμός: Το ταξίδι του Henry Holland στην Ελλάδα(1812- 1813)*, ΔΙΕΕΕ 23(1980), σ. 341-364.

⁵¹ Αυτό ήταν και το παράπονο που διατύπωνε ένα χρόνο πριν τον Holland, ο Douglas, σχετικά με την άγνοια των περιηγητών για τους Νεότερους Έλληνες. Βλ. Douglas, ό. π. σ. 7.

εθνική συνείδηση, ώστε να διεκδικήσουν την ελευθερία τους, είχε ήδη τεθεί ως ερώτημα από τον Douglas(1813)⁵², ο οποίος μάλιστα θεωρεί ότι ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα έπρεπε να κρατά τους Βρετανούς σε εγρήγορση, διότι θα έπληττε τα ναυτικά τους συμφέροντα.⁵³

Συνεξετάζοντας λοιπόν τα παραπάνω, μπορούμε τώρα να σκιαγραφήσουμε το κίνητρο του Holland για μια τέτοια τοποθέτηση σχετικά με το κεντρικό θέμα του βιβλίου του. Με βάση λοιπόν το χωροχρονικό πλαίσιο της έκδοσης και τα λεγόμενα του Holland στον πρόλογο και τον επίλογο του βιβλίου, ο Holland καλεί το κοινό να διαβάσει για τους Νεότερους Έλληνες και να ενδιαφερθεί για το πολιτικό τους μέλλον, διότι το αίτημα του ελληνικού λαού για απελευθέρωση συμπίπτει με την παρουσία των Βρετανών στην περιοχή των Επτανήσων και την ισχυρή θέση τους στη Μεσόγειο θάλασσα. Το ενδεχόμενο να δημιουργηθεί μια αυτόνομη ελληνική δύναμη στην περιοχή, θα μπορούσε να είναι ζωτικής σημασίας όχι μόνο για τη διαφύλαξη της ισορροπίας των δυνάμεων, στη μετά τον Ναπολέοντα εποχή, αλλά ενδεχομένως και για την ισχυροποίηση της επιρροής των Βρετανών⁵⁴. Όσον αφορά το ζήτημα αυτό, ο Holland, δεν αφήνει απροσπέραστο το θέμα της αγγλικής προστασίας των Ιόνιων Νησιών και της σπουδαιότητας για ισορροπία των δυνάμεων και σταθερότητα στην περιοχή, μια σταθερότητα, η οποία είναι απαραίτητη για να εδραιωθούν τα μεταρρυθμιστικά έργα των Βρετανών και να ωφελήσουν την οικονομία και το

---

⁵² Γενικά μπορούμε να πούμε ότι μέσα από την εξέταση της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας ή από τα δοκίμια που προκύπτουν από ταξίδια, φαίνεται ότι η *πρόοδος* των Νεότερων Ελλήνων ήταν ορατή από κάποιους περιηγητές κυρίως στο πλαίσιο των πολιτικών ανακατατάξεων της εποχής. Συγκεκριμένα, οι Νεότεροι Έλληνες, ήρθαν στο προσκήνιο, από τα Ορλωφικά και εξής. Ωστόσο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι Νεότεροι Έλληνες, όχι μόνο έρχονται στο προσκήνιο της συζήτησης, παραμερίζοντας το αρχαίο παρελθόν ή έστω παίζοντας κάποιο ρόλο να το ανασυστήσουν, όπως το φαντάζονταν οι Ευρωπαίοι περιηγητές, αλλά τίθεται εν πολλοίς το ζήτημα της ανεξαρτησίας τους. Φυσικά όσο αισιόδοξη κι αν είναι η παραπάνω παρατήρηση, πρέπει να σημειώσουμε ότι σε γενικές γραμμές, η ταξιδιωτική λογοτεχνία μας έχει μεταφέρει κυρίως τις στερεοτυπικές εικόνες του καταπιεσμένου και διεφθαρμένου από την ελληνική του φύση Έλληνα. Εν τούτοις πλήθος συνθηκών, που μένει να συνεξετάσουμε πάλι στην παράδοση της περιηγητικής γραμματείας, σκάβουν το κατάλληλο έδαφος ώστε να γίνει φανερό, ότι τα πράγματα αλλάζουν, όταν πλέον έχουν γίνει γνωστές οι δραστηριότητες και τα κείμενα των κύκλων του ελληνικού Διαφωτισμού.

⁵³Douglas, ό. π., σ. 193.

⁵⁴ Μάλιστα ο Holland τονίζει το γεγονός ότι η επιρροή των Άγγλων στη Μεσόγειο δεν έχει περάσει απαρατήρητη από τους Έλληνες, μέρος των οποίων πιστεύει ότι η δύναμη των Άγγλων στην περιοχή, μπορεί να βοηθήσει στην ανεξαρτησία τους.
Βλ. Holland, *Travels*, ό. π., σ. 166.

εμπόριο, αλλά και την εγκαθίδρυση μιας πολιτικής επικοινωνίας με την ηπειρωτική Ελλάδα. Συγκεκριμένα για το πολιτικό μέλλον των Ιόνιων Νησιών παραθέτει τα εξής:

At the time I am now writing, it is still uncertain how this little community will be disposed of, under the internal arrangements of the great powers of Europe. An independence, under the common guarantee of England, Russia, France, and Austria, would probably, on the whole, be the condition most favourable to the interests of the people.

Βλέπουμε λοιπόν ότι η ανεξαρτησία των Νησιών είναι σημαντική, υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων, ώστε να διατηρηθούν τα κεκτημένα στην περιοχή και να μπορέσουν τα νησιά να λειτουργήσουν ως παράδειγμα προς μίμηση και για την ηπειρωτική Ελλάδα. Αυτό διαφαίνεται και από άλλα σημεία του κειμένου, που θα γίνουν αντικείμενο ανάλυσης παρακάτω.

Επιπλέον ο Holland κρούει τον κώδωνα του κινδύνου για την αυτονομιστική πολιτική που ακολουθεί ο Αλή Πασάς και τις ευρύτερες αξιώσεις του για εδραίωση της ηγεμονίας του στην περιοχή.⁵⁵ Γενικά ο Αλή Πασάς έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στην Ευρώπη. Την περίοδο που έμεινε ο Holland στην αυλή του, ο

---

⁵⁵ Σχετικά με το ζήτημα της ηγεμονίας του Αλή Πασά δε μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει οποιαδήποτε αίσθηση εθνικής ιδεολογίας στις αξιώσεις του και ο Holland υπογραμμίζει τον παραδοσιακό χαρακτήρα άσκησης της εξουσίας του. Εντούτοις ο Holland, τον οποίο διακρίνει μια εντυπωσιακή αίσθηση των κοινωνικών μετασχηματισμών και των μελλοντικών τους αποτελεσμάτων, υπονοεί δύο στοιχεία που θα μπορούσαν στο μέλλον να αποτελέσουν ερείσματα ενός ενδεχόμενου αλβανικού εθνικού κινήματος: το γεγονός ότι είχε επικρατήσει το όνομα Αλβανία για όλη την περιοχή της αρχαίας Ηπείρου, εξαιτίας της εξουσίας του Αλή Πασά, αλλά και τους πολλαπλούς αλβανικούς εποικισμούς στην περιοχή:

Though recognizing as their native soil the country on the eastern coast of the Adriatic and Ionian Seas, they are found in almost every part of the territory of Ali Pasha, not merely as soldiers, but also as settlers by conquest or migration.

Άλλωστε ο Holland επισκέφτηκε την περιοχή, όταν ο Αλή Πασάς ήταν στο ζενίθ της δύναμής του και διαπίστωσε, ότι ενώ οι αλβανικοί πληθυσμοί ήταν γενικά διαιρεμένοι σε φάρες, οι ανάγκες των οποίων ρύθμιζαν τα συμφέροντά τους, η φιγούρα του Αλή Πασά, τους προσέδιδε ασφάλεια και λειτουργούσε ενοποιητικά γι' αυτούς, ενώ παράλληλα συνιστούσαν τη στρατιωτική δύναμη του Αλή Πασά, που όσο τους έδινε προνόμια και ελευθερία κινήσεων, τόσο περισσότερο ήταν έτοιμοι να πολεμήσουν γι' αυτόν:

The real source of Ali Pasha's strength is the Albanian population of his dominions. Here he has not only military force, of the kind most efficacious in Turkish warfare, but can rely also on the attachment and fidelity of the people.

Βλ. Holland, Travels, ό. π., σ. 114, 184, 196.

Ναπολέοντας εισέβαλε στη Μόσχα. Το ζήτημα της γαλλο-ρωσικής διαμάχης αφορούσε άμεσα την κυριαρχία του Αλή Πασά στην Ήπειρο, εξαιτίας της γειτνίασης με τη γαλλική φρουρά στο Ιλλυρικό. Κάτι που, όπως λέει ο Holland, είχε οδηγήσει τον Αλή Πασά να δημιουργήσει καταφύγιο στην Πρέβεζα και να συμμαχήσει με τους Άγγλους, μια δύναμη που δεν την ενδιέφερε η κατάκτηση.⁵⁶

Παράλληλα ο Αλή Πασάς είχε πολύ καλά υπόψη του, ότι το ενδιαφέρον των δυνάμεων για την αποκατάσταση της Ελλάδας, θα ήταν καταστροφικό για την εξουσία του.⁵⁷ Επομένως, σύμφωνα με τον Holland, ο Αλή Πασάς ήταν καλά ενημερωμένος για την εξωτερική πολιτική και πως αυτή θα έπληττε ή θα ωφελούσε την ηγεμονία του στην περιοχή,⁵⁸ ενώ ενδιαφερόταν να πάρει μέτρα τα οποία θα βελτίωναν την οικονομία και τα δίκτυα επικοινωνίας στην επικράτειά του. Γενικά ήταν ένας ανατολίτης ηγεμόνας,⁵⁹ ο οποίος είχε επαφές με τη Δύση και απαλλαγμένος από τις προκαταλήψεις άλλων Πασάδων, ήταν ανοιχτός σε νεωτερισμούς που θα καλυτέρευαν και θα ισχυροποιούσαν την εξουσία του.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Αλή Πασάς, είχε καταφέρει να συγκεντρώσει όλη την εξουσία στο πρόσωπό του και να ενημερώνεται για κάθε τι που συνέβαινε στην περιοχή του.⁶⁰ Παρόλο τον αυταρχικό τρόπο διακυβέρνησής του, αυτόν της συγκεντρωτικής μοναρχίας, είχε καταφέρει να ενώσει περιοχές, που πριν βρίσκονταν υπό την εξουσία μικρών τυραννίσκων, σε μια ενιαία διοίκηση. Τα στοιχεία της σταθερότητας και της ενότητας, καθώς επίσης και της ανεκτικότητας απέναντι στις επιμέρους θρησκευτικές ή πολιτισμικές διαφορές και τα μέτρα εναντίον της ληστείας, έκαναν την περιφέρειά του να προοδεύσει. Με την ηγεμονία του Αλή Πασά, η άλλοτε

---

⁵⁶ Ο. π. σ. 182-184 και 191:

I have even known instances where Ali Pasha has directed Greek churches to be built for the use of the peasants, as in the case in one or two of the villages on the plain of Arta.

⁵⁷ Ο. π., σ. 183.

⁵⁸ Συγκεκριμένα ο Αλή Πασάς φαίνεται να είχε δικούς του ανθρώπους και κατασκόπους σε όλη την Αυτοκρατορία, τους οποίους φρόντιζε να πληρώνει καλά για τα καθήκοντά τους.

Βλ. ό. π., σ. 192.

⁵⁹ Ο. π. σ. 192.

⁶⁰ Ο. π. σ. 186-188.

δύσβατη και επικίνδυνα Ἡπειρος, έγινε το σταυροδρόμι επικοινωνίας μεταξύ Ευρώπης, Ιονίων Νήσων και Κωνσταντινούπολης.⁶¹

Η πολιτική αυτή ευνόησε και την άνθηση του ελληνικού πληθυσμού, μέσω του εμπορίου και της επικοινωνίας με την Ευρώπη. Μάλιστα τα ελληνικά ήταν σχεδόν η επίσημη γλώσσα της περιοχής και το τουρκικό στοιχείο ήταν εξίσου καταπιεσμένο από άποψη πολιτικών ελευθεριών, όσο και τα υπόλοιπα.⁶² Η αντίθεση ωστόσο του ενεργητικού και δραστήριου ελληνικού πληθυσμού με τον παραδοσιακό και αυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης του Αλή Πασά ήταν τέτοια, η οποία δημιουργούσε αντίρροπους συσχετισμούς δυνάμεων στην περιοχή. Παράλληλα ο Αλή Πασάς ήταν ένας αιμοβόρος τύραννος, ο οποίος συνήθιζε να καταπιέζει με την αυταρχικότητα και την σκληρά μέτρα τους Έλληνες κατοίκους της περιοχής, οι οποίοι ζούσαν υπό το καθεστώς του τρόμου. Για τον Holland, η δύναμη του Αλή Πασά στην περιοχή, μπορούσε να ειπωθεί μόνο ως μια δυνατότητα που θα έφερνε πιο κοντά τους Έλληνες στην ελευθερία:

It must be confessed, that the surmise is problematical, but it is not impossible, that this single mastery may better pave the way to future liberty, than the fluctuating and divided slavery in which the Greeks of this country were before held. The power of Ali Pasha has united the greater part of Albania and Thessaly into one state; and has annihilated the brigands which formerly infested these fine provinces. He has rendered internal communication every-where secure, and shewn much attention to the constructions of roads, the building of bridges, and other points of internal improvement. These works will survive him, and may possibly give facility to future efforts for the freedom of the country. It must be acknowledged, however, that no prospective views of this kind reconcile the Greeks to his government, or render him popular among this people. The actual evil of slavery will always out-weigh, with the existing generation, any views of future contingent benefit. Those Greeks who serve him, do it from fear, habit, or interest.⁶³

Οπότε, αργά ή γρήγορα, ο ελληνικός πληθυσμός θα ήταν σε θέση να εναντιωθεί στην εξουσία του. Με βάση τα παραπάνω, ο Holland υπονοεί ότι οι Βρετανοί ήταν η δύναμη που θα μπορούσε, λόγω καλής γειτονίας, να δώσει μια ώθηση σε αυτό, τη

---

⁶¹ Ο. π., σ. 110.

⁶² Ο. π. σ. 114.

⁶³ Βλ. ό. π., σ. 195.

στιγμή που κάτι τέτοιο θα μπορούσαν να αξιώσουν και οι Ρώσοι, θα ήταν σίγουρα ωφέλιμο για την εξωτερική πολιτική της και τη διασφάλιση των εμπορικών της συμφερόντων. Παράλληλα, μέσα από το βιβλίο του Holland, θεωρείται δεδομένη η παρακμή και η επικείμενη πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι το επιχείρημα του βιβλίου δεν εξαντλείται στις πολιτικές συγκυρίες ή σκοπιμότητες, που αναφέραμε παραπάνω, αλλά μπορούμε επιπλέον να το δούμε ως μέρος των μεγάλων οικονομικών, κοινωνικοπολιτικών και ιδεολογικών διεργασιών που λαμβάνουν χώρα στην Ευρώπη και εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και ρυθμίζουν το ευρωπαϊκό σύστημα σχέσεων.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε, αφού σκιαγραφήσαμε τις παραπάνω παραμέτρους, ότι το κεντρικό θέμα του βιβλίου αφορά, μέσω των Νεότερων Ελλήνων, και τα συμφέροντα των Βρετανών στη Μεσόγειο θάλασσα, όταν μάλιστα και άλλες δυνάμεις έχουν προβάλλει αξιώσεις για έλεγχο της περιοχής. Ας μη ξεχνάμε άλλωστε ότι τα περιηγητικά κείμενα απευθύνονται πρωτίστως στην κοινωνία προέλευσης του περιηγητή. Παράλληλα όμως, μέσα από το ταξίδι και το κείμενο δημιουργείται μια σχέση μεταξύ του βρετανικού-ευρωπαϊκού κοινού και των Ελλήνων, η οποία έχει ήδη καλλιεργηθεί μέσα από την περιηγητική παράδοση και τους ταξιδιώτες που συρρέουν στον ελλαδικό χώρο και συνθέτει τις όψεις μιας διαπολιτισμικής επικοινωνίας, με αντίκτυπο και στην πολιτική. Δεν μπορούμε να πούμε ότι τα κείμενα αυτά ήταν υπεύθυνα για τη στήριξη του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα, ωστόσο το ταξίδι στην Ελλάδα και οι πνευματικές ζυμώσεις που προέκυψαν στο επίπεδο της κουλτούρας, δημιούργησαν ένα ασφαλές έδαφος και καλλιέργησαν ένα κλίμα υπέρ των Νεότερων Ελλήνων και του αιτήματός τους στην πολιτική ελευθερία. Άλλωστε το ζήτημα της ελευθερίας των Ελλήνων, όπως τίθεται από τον Holland, εκφράστηκε παράλληλα με την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησσό, ενώ οι ιδρυτές της Φιλικής είχαν κάποια σχέση με το περιβάλλον την Ηπείρου, που επισκέφτηκε ο Holland.⁶⁴

---

⁶⁴ Σχετικά με το οργανωτικό πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας, βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία, Οργανωτικές Προϋποθέσεις της Εθνικής Επανάστασης*, στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, γ τόμος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003

Από την άλλη δε θα έπρεπε να ξεχνάμε ότι στην εξέλιξη του βρετανικού περιηγητισμού για την Ελλάδα, η στροφή προς τους Νεότερους Έλληνες, έξω από το συμβατικό συγκριτικό σχήμα πραγμάτευσης της κατάστασης των Νεότερων Ελλήνων σε σχέση με εκείνη των αρχαίων έχει ήδη γίνει από έναν άλλο όχι ακριβώς περιηγητή, αλλά γνωστό ως *τοπογράφο- συνταγματάρχη*, τον Martin William Leake. Ο Holland γνωρίζει πολύ καλά την έκδοση του Leake, ώστε σε πολλά σημεία να αντλεί πληροφορίες από το έργο του⁶⁵. Μάλιστα θεωρεί εξαιρετικό το βιβλίο του Leake, ώστε δηλώνει στον πρόλογο της έκδοσής του, ότι δε θα εξέδιδε ο ίδιος το βιβλίο του, αν γνώριζε ότι επρόκειτο να εκδώσει ο Leake το 1814.⁶⁶ Επομένως θα μπορούσαμε να δούμε την έκδοση του Holland άμεσα συνδεδεμένη με την έκδοση του Leake ως προς την μεθοδολογία της έρευνας, το περιεχόμενο και τη στόχευση, δηλαδή τη γνωστοποίηση στο ευρύ κοινό της παρούσας κατάστασης των Νεότερων Ελλήνων.

Επομένως στόχος της εργασίας μας είναι να κάνουμε μια αναλυτική παρουσίαση του ταξιδιού και των κοινωνικών μετασχηματισμών που παρατήρησε ο Holland στην Ελλάδα, λαμβάνοντας υπόψη μας τρεις αναλυτικούς άξονες: πρώτα από όλα την περιηγητική παράδοση με την οποία επικοινωνεί ο Holland, το ιστορικό παρόν μέσω του οποίου συνθέεται η αναγκαιότητα της περιγραφής και των παρατηρήσεων και της δύναμης του περιηγητικού κειμένου ως πολιτισμικού προϊόντος να εμπλέκεται με την πολιτική και να σφυρηλατεί- σφυρηλατείται από συνειδήσεις.

ι) Η παρουσία των Βρετανών στα Ιόνια Νησιά σύμφωνα με τον Holland

Με βάση τα παραπάνω θα προσπαθήσουμε να φτιάξουμε μια εικόνα σχετικά με το πώς είδε ο Holland την παρουσία των Βρετανών στα Ιόνια Νησιά κατά την περίοδο που τα επισκέφτηκε, δηλαδή κατά τα έτη 1812- 1813, λαμβάνοντας υπόψη μας τη σημαντική στρατηγική θέση των νησιών για τον έλεγχο της περιοχής.

---

⁶⁵ Ο Holland αντλεί πληροφορίες από το έργο του Leake κυρίως σε σχέση με την ιστορία της Αλβανίας, διότι ήταν από τους λίγους νεότερους συγγραφείς που είχαν κάνει συστηματική έρευνα γι' αυτή τη *terra incognita* στην ευρωπαϊκή σκηνή. Επιπλέον, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η μεθοδολογία του Holland δεν απέχει πολύ από την μεθοδολογία του Leake, όσον αφορά το ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία και τη γλώσσα των Ελλήνων. Για την προσφορά των ερευνών του Leake προς τους Νεότερους Έλληνες, βλ. Νάσια Γιακωβάκη, *Γλώσσα, Γεωγραφία, Ιστορία, Ο W. M. Leake και οι Νεοελληνικές του Έρευνες (1814)*, στο Χριστίδης (επιμ.), *Γλώσσα, Κοινωνία, Ιστορία, Τα Βαλκάνια, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας*, Θεσσαλονίκη, 2007

⁶⁶ Βλ. Holland, *Travels*, ό. π., σ. iii.

Όπως ξέρουμε, τα Ιόνια Νησιά από το 1797 και τη Συνθήκη του Καμποφόρμιο πέρασαν από την Βενετική Πολιτεία στην κυριαρχία του Ναπολέοντα μαζί με άλλες βενετικές κτήσεις. Από εκεί και ύστερα, η περιοχή των Ιονίων Νήσων, τα οποία από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα αποκαλούνται Επτάνησα, θα αποτελέσουν στρατηγικό σημείο του ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων, όπως εξελίσσεται κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντειων πολέμων. Μαζί με τα γειτονικά στρατηγικά σημεία, όπως η Πάργα, το Βουθρωτό, η Βόνιτσα και η Πρέβεζα, τα Ιόνια Νησιά αποτέλεσαν το μήλο της έριδος μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των συμφερόντων του Αλή Πασά στην περιοχή.⁶⁷ Ωστόσο ειδικά για τη Βρετανία και τη Γαλλία, η κατοχή των Ιονίων Νησιών σχετιζόταν κυρίως με τις ανατολικές τους κτήσεις και την εξασφάλιση της παρουσίας τους στη Μεσόγειο θάλασσα. Ήδη το 1812 που ο Holland επισκέφτηκε την περιοχή, αφού προηγουμένως είχε ζήσει από κοντά τη βρετανο-γαλλική διαμάχη στην Πορτογαλία και την Ισπανία, οι Βρετανοί είχαν αποκτήσει ισχυρή ναυτική παρουσία στη Μεσόγειο. Επιπλέον δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το 1809 οι Άγγλοι είχαν υπογράψει στο Τσανάκ –Καλέ συνθήκη με τους Τούρκους, στην οποία συμφώνησαν να προστατεύουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία από γαλλική επίθεση. Έχοντας λοιπόν εξασφαλίσει την εύνοια των Οθωμανών, οι πράκτορές τους ήδη προετοιμάζαν το έδαφος για την κατάληψη των Ιονίων Νήσων, ενώ οι επαφές με τον Αλή Πασά εντεινόνταν.⁶⁸ Μέχρι το 1814 όλα τα νησιά, εκτός της Κέρκυρας, είχαν περάσει υπό την προστασία των Βρετανών, η κυριαρχία των οποίων επισφραγίστηκε το 1815 με απόφαση που ελήφθη στο Συνέδριο της Βιέννης, ακριβώς τη χρονιά έκδοσης του βιβλίου του Holland. Επομένως τα όσα μεταφέρει ο Holland σχετικά με την παρουσία των Βρετανών στα Ιόνια Νησιά δεν μπορούν να ιδωθούν εκτός του παραπάνω πλαισίου.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο Holland έφτασε στη Ζάκυνθο τον Οκτώβριο του 1812. Θα ήταν σωστό να αναφέρουμε ότι λίγα χρόνια πριν, έχει κυκλοφορήσει η

---

⁶⁷Για την άνοδο του Αλή Πασά και τα συμφέροντά του στην περιοχή, βλ. Παναγιώτης Μιχαηλάρης, *Αλή Πασάς των Ιωαννίνων, Τα όρια της Περιφερειακής Αυτονομίας*, στο Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-200*, τόμος 1, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σ. 257-272, Κ. Ε. Fleming, *Αλή Πασάς, Ο Μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, μτφρ. Β. Κουρής, Οδυσσέας, Αθήνα, 2000, σ. 115-187.

⁶⁸ Βλ. Μιχάλης Κοκολάκης, *Οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι, Η Οθωμανική Αυτοκρατορία στα χρόνια του «Σωφρονισμού»* στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τόμος 1, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σ. 211 και Νίκος Καραπιδάκης, *Τα Επτάνησα, Ευρωπαϊκοί Ανταγωνισμοί μετά την πτώση της Βενετίας*, ό. π., σ. 151-183.

έκδοση του William Gell για τις αρχαιότητες της Ιθάκης, ενός Dilettanti, ο οποίος είχε επισκεφτεί το νησί μαζί με έναν άλλο περιηγητή, τον Edward Dodwell.⁶⁹ Ο Holland γνωρίζει την παραπάνω έκδοση, ενώ είχε την ευκαιρία να γνωρίσει και τον ίδιο τον Gell από κοντά στην Αθήνα.

Όσον αφορά το ταξίδι του Holland, εκτός από την Ζάκυνθο, θα επισκεφτεί ακόμα την Κεφαλονιά, την Λευκάδα και την Ιθάκη, ενώ δίνει κάποιες πληροφορίες και για τα Κύθηρα. Μέσα από την αφήγησή του φαίνεται ότι ιδιαίτερη αδυναμία απέκτησε για την Ιθάκη, ενώ αναφέρεται διεξοδικά στην κοινωνική και οικονομική κατάσταση της Ζακύνθου, εφόσον εκείνη την περίοδο αποτελεί το κέντρο της βρετανικής διοίκησης. Το ενδιαφέρον του στρέφεται αποκλειστικά σε πληροφορίες, οι οποίες σχετίζονται με το εμπόριο και την οικονομική ανάπτυξη των νησιών, το μορφωτικό και το ευρύτερο πνευματικό επίπεδο των κατοίκων, την κοινωνική ζωή και τον χαρακτήρα των Επτανησίων. Ιδιαίτερες αναφορές κάνει στην θετική επίδραση της βρετανικής διοίκησης των νησιών για την ανάπτυξη και τη βελτίωση των συνθηκών ζωής, ενώ δεν λείπουν οι πληροφορίες για τα αρχαιολογικά ευρήματα στα νησιά.

Πώς ακριβώς όμως είδε και περιέγραψε ο Holland την οικονομική, κοινωνική και πνευματική ζωή των Ιόνιων Νησιών και τι προσδοκίες είχε για την εκεί παραμονή των αγγλικών αγημάτων του στρατού και τη διοίκηση; Εφόσον τα Ιόνια Νησιά δεν αποτέλεσαν ποτέ επίσημη αποικία των Βρετανών, πως ακριβώς θα μπορούσαμε να δούμε την εκεί παρουσία τους μέσα από την οπτική του Holland;

Σε αυτό το σημείο δε θα έπρεπε να ξεχνάμε, ότι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, περίοδο κατά την οποία ο Holland επισκέπτεται την Οθωμανική Αυτοκρατορία, συγκροτείται η λεγόμενη Δεύτερη Βρετανική Αυτοκρατορία (1783-1815). Μετά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας στην Αμερική το 1783 και την απώλεια των αποικιών στη Βόρεια Αμερική, το ενδιαφέρον των Βρετανών μετατοπίστηκε στην Αυστραλία, την Ασία και την Αφρική. Κατά την περίοδο ειδικά των Ναπολεόντειων πολέμων, οι Βρετανοί κατόρθωσαν να γίνουν η ισχυρότερη ναυτική δύναμη στη Μεσόγειο. Μπορεί λοιπόν τα Επτάνησα να μην αποτέλεσαν επίσημη αποικία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, ωστόσο σύμφωνα με την μελέτη των Gallagher και Robinson

---

⁶⁹ Βλ. William Gell, *The Geography and Antiquities of Ithaca*, printed by J. Wright... for Longman, Hurst, Rees, and Orme, London, 1807.

(1953), *Imperialism of Free Trade*,⁷⁰ οι ερευνητές θα έπρεπε να μελετούν όχι μόνο τις επίσημες αποικίες της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και την *ανεπίσημη αυτοκρατορία*, η οποία οικοδομήθηκε στο εμπόριο και στην πολιτική επιρροή που προήλθε μέσω αυτού, προκειμένου να κατανοήσουν τον βρετανικό ιμπεριαλισμό. Έτσι μια σημαντική όψη, που αφορά τα Επτάνησα, έχει να κάνει από τη μία με τη λειτουργία τους ως βάση κατά τη διάρκεια των πολέμων, αλλά και με την ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών στην ευρύτερη περιοχή και προς την Ανατολή.

Κατά κύριο λόγο θα μπορούσαμε να πούμε ότι η προστασία της Επτανήσου Πολιτείας από τους Βρετανούς σαφέστατα ενίσχυε την γενικότερη παρουσία τους στη Μεσόγειο θάλασσα και σχετιζόταν άμεσα με τις στρατιωτικές βάσεις και τα εμπορικά τους συμφέροντα από και προς την Ανατολή. Αρχής γενομένης με τη Συνθήκη της Ουτρέχτης το 1713, η Βρετανία εξασφάλισε την κυριαρχία της στο Γιβραλτάρ, διατηρώντας μια ιδανική στρατιωτική βάση, η οποία της έδωσε σημαντικό πλεονέκτημα στις μετέπειτα στρατιωτικές επιχειρήσεις, ενώ παράλληλα αποτελούσε κομβικό σημείο στο εμπόριο προς την Ινδία. Επίσης κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντειων πολέμων, η Βρετανία κατείχε τη Σικελία, ενώ η Μάλτα, υπό βρετανικό έλεγχο από το 1800, έγινε επίσημα μέρος της Αυτοκρατορίας το 1814, με τη Συνθήκη του Παρισιού.⁷¹ Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η σαρωτική κυριαρχία των Βρετανών στη Μεσόγειο έναντι του Ναπολέοντα και των δικών του επιδιώξεων στην Ανατολή περιελάμβανε και τον έλεγχο των Ιόνιων Νήσων σταδιακά από το 1809.

Έτσι όταν ο Holland βρίσκεται τελικά στα Ιόνια Νησιά τον Οκτώβριο του 1812, οι πληροφορίες που συλλέγει και επιλέγει να δημοσιεύσει αργότερα, σχετικά με την παρούσα κατάσταση των νησιών, αφορούν το βρετανικό κοινό και από την άποψη της βρετανικής προστασίας τους.⁷² Ας επικεντρωθούμε τώρα στις πληροφορίες που μας μεταφέρει.

Όσον αφορά την οικονομία των νησιών που επισκέπτεται, ο Holland αναφέρεται στα βασικά είδη παραγωγής και κατανάλωσης, με κύρια προϊόντα τη σταφίδα, το

---

⁷⁰ Βλ. John Gallagher, Ronald Robinson, *The Imperialism of Free Trade*, στο *The Economic History Review*, New Series, Vol. 6, No. 1, 1953, σ. 1-15.

⁷¹ Βλ. Lavinia Griffiths, Adam Ray (επιμ.), *West of Suez: Britain and the Mediterranean, 1704-1967, Exhibition Guide*, King's College, London, 2016.

⁷² Βλ. Holland, ό. π., σ. 13.

κρασί, και το λάδι. Ο Holland υπογραμμίζει την ευφορία των νησιών αυτών και κυρίως της Ζακύνθου, η οποία εξασφαλίζει στους κατοίκους πλεονάζουσα για εξαγωγές παραγωγή. Πολλά από τα προϊόντα αυτά εξάγονται στην Βρετανία, αλλά ειδική αναφορά κάνει φυσικά στην εξαγωγή της σταφίδας, η οποία έχει παρουσιάσει γενικά αύξηση, ώστε να αποφέρει κέρδος στους κατοίκους. Παράλληλα το εμπόριο σταφίδας δίνει τη δυνατότητα στους κατοίκους να εισάγουν προϊόντα που δεν αρκούν για να καλύψουν τις ανάγκες τους, όπως σιτηρά. Επιπλέον αναφέρεται στην προσοδοφόρα εξαγωγή αλατιού από τη Λευκάδα, η οποία έχει επίσης συνεισφέρει στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου. Παράλληλα η περιοχή των Επτανήσων είχε οικονομικές διασυνδέσεις με τον Μοριά, εφόσον πολλοί εργάτες κατέφευγαν εκεί και πολλές φορές πληρώνονταν σε είδος, κυρίως καλαμπόκι, που έλειπε από την παραγωγή των νησιών.

Παρόλη όμως την οικονομική ανάπτυξη, ειδικά των τελευταίων χρόνων, η κοινωνία των Ιόνιων νήσων ήταν αρκετά χαμηλού επιπέδου. Σύμφωνα με τον Holland, οι ευγενείς των Επτανήσων ήταν πολύ κατώτεροι στον τρόπο ζωής από τη μέση τάξη της αγγλικής κοινωνίας.⁷³ Όπως παρατηρεί, η πολύχρονη βενετική παρουσία στα νησιά είχε αλλοιώσει τον χαρακτήρα των Ελλήνων των Ιόνιων νησιών, ως προς τους τρόπους, τα ήθη και τη γλώσσα.⁷⁴ Οι περισσότεροι Επτανήσιοι που συναντά παρουσιάζονται υπερβολικοί στον τρόπο ομιλίας, δραστήριοι και ευφυείς. Ωστόσο διοχετεύουν αυτά τα χαρακτηριστικά τους για ίντριγκες και δίκες.⁷⁵ Σύμφωνα με τον Holland, τα ελαττώματα του χαρακτήρα τους οφείλονται πρωτίστως στην διεφθαρμένη βενετική διοίκηση. Οι βενετοί ευγενείς κυβέρνησαν τα Ιόνια Νησιά προωθώντας την εξαγορά και τις άνομες πρακτικές, εφόσον έδειξαν ανεκτικότητα απέναντι στην εξαγορά των ποινών για εγκλήματα και δολοφονίες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθούν πολιτικές φατρίες στα νησιά από την τοπική αριστοκρατία, η οποία μέσω της διαφθοράς και της ανομίας καταπίεζε τον τοπικό πληθυσμό. Επιπλέον τα εγκλήματα και οι δολοφονίες θέριζαν. Ακόμα, αν και οι περισσότεροι Επτανήσιοι συνήθιζαν να σπουδάζουν ιατρική ή νομική στην Ιταλία

---

⁷³ Ο. π., σ. 24.

⁷⁴ Ο. π., σ. 23.

⁷⁵ Ο. π., σ. 40.

και να έρχονται σε επαφή με τον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής, η επιστροφή τους στα Επτάνησα δε τους παρείχε οποιαδήποτε διέξοδο πέρα από τις τοπικές ίντριγκες.⁷⁶

Εξαιτίας αυτής της κατάστασης, η μικρή νησιωτική κοινωνία των Επτανήσων δεν είχε να επιδείξει μεγαλύτερες προόδους στην κοινωνική και πνευματική ζωή. Οι κοινωνικές εκδηλώσεις στα νησιά συνδέονταν κυρίως με τις θρησκευτικές εορτές. Όπως μεταφέρει ο Holland, αν και οι Επτανήσιοι είχαν επηρεαστεί σε όλους τους τομείς από τους Βενετούς, είχαν διατηρήσει με ζέση την ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση.⁷⁷ Όσον αφορά δε την επίδραση της ορθόδοξης Εκκλησίας στη διαμόρφωση της επτανησιακής κοινωνίας, ο Holland θεωρεί, ότι εκτός από κάποιες πεφωτισμένες εξαιρέσεις, οι οποίοι αναζητούσαν τρόπους ανανέωσης της υπάρχουσας παράδοσης,⁷⁸ οι περισσότεροι εκπρόσωποι της Εκκλησίας ήταν χαμηλού μορφωτικού επιπέδου και αρνητικοί απέναντι στους νεωτερισμούς. Έτσι σημειώνει δύο περιστατικά που αποδεικνύουν το συντηρητικό τρόπο σκέψης της Εκκλησίας, ο οποίος επηρέαζε και την κοινωνία των Επτανήσων. Το ένα αφορά την άρνηση εισαγωγής της καλλιέργειας της πατάτας εκ μέρους της τοπικής Εκκλησίας της Κεφαλονιάς, η οποία προσπάθησε να πείσει τους χωρικούς ότι επρόκειτο για το μήλο που εκδίωξε τον Αδάμ και την Εύα από τον Παράδεισο.⁷⁹ Και το δεύτερο αφορά την άρνηση της τοπικής κοινωνίας της Ζακύνθου να δημιουργηθεί όπερα στο νησί, με βασικά επιχειρήματα τη διαφθορά των θρησκευτικών και ηθικών αξιών του τόπου τους, καθώς επίσης και των γυναικών.⁸⁰

Ακόμα όσον αφορά τη λογοτεχνία, ο Holland θεωρεί ότι έκανε ελάχιστες προόδους στα Επτάνησα κι αυτό εξαιτίας του διεφθαρμένου χαρακτήρα και του γενικότερου χαμηλού επιπέδου της κοινωνικής και πνευματικής ζωής. Πράγματι ο Holland παραθέτει ελάχιστους τίτλους της λογοτεχνικής παραγωγής των Επτανήσων, οι οποίοι περιορίζονται σε λεξικά και μεταφράσεις λογοτεχνικών και επιστημονικών συγγραμμάτων.⁸¹ Παράλληλα τονίζει ότι οι εφημερίδες που κατά τόπους κυκλοφορούσαν στα νησιά ήταν πρωτοβουλίες των ξένων δυνάμεων που τα

---

⁷⁶ Ο. π., σ. 23, 40.

⁷⁷ Ο. π., σ. 25.

⁷⁸ Ο. π., σ. 41, όπου αναφέρει το παράδειγμα ενός Κεφαλονίτη ιερέα, ο οποίος γνώριζε πολύ καλά μουσική και προσπαθούσε να ανανεώσει την εκκλησιαστική μουσική, συνθέτοντας δικές του μελωδίες.

⁷⁹ Ο. π., σ. 41.

⁸⁰ Ο. π., σ. 25.

⁸¹ Ο. π., σ. 31

κατείχαν.⁸² Επιπλέον μας παρουσιάζει ένα μόνο παράδειγμα ενός δικηγόρου από τη Λευκάδα, του Ζαμπέλιου, ο οποίος ενδιαφερόταν για την αρχαία ιστορία και αρχαιολογία του νησιού και συνέλεγε νομίσματα,⁸³ καθώς επίσης και το παράδειγμα ενός μόνου ιατρού από την Ιθάκη, του Ζαβού, ο οποίος ενδιαφερόταν για την πολιτική και τις επιστήμες στην Ευρώπη.⁸⁴ Τέλος ο Holland μας παρουσιάζει δύο περιπτώσεις υπαίθριων σχολείων, ένα στην Ιθάκη και ένα στα Κύθηρα, όπου οι μαθητές, όλοι αγόρια, εφτά με οχτώ χρονών, διδάσκονται είτε από τον ιερέα είτε από κάποιον χαμηλού επιπέδου διδασκάλου τα νέα Ελληνικά μέσω της Καινής Διαθήκης.⁸⁵ Γενικά αν ξεχωρίζει κάποιους Επτανήσιους για τις αρετές τους, αυτοί δεν είναι άλλοι από τους Κεφαλονίτες ιατρούς.⁸⁶ Όπως είπαμε, παρόλο που οι Επτανήσιοι σπούδαζαν στην Ιταλία και απολάμβαναν περισσότερη ελευθερία σε σχέση με τους υπόλοιπους Έλληνες, κατά την άποψη του Holland, λίγοι ήταν πραγματικά αξιόλογοι και καλά πληροφορημένοι για τον υπόλοιπο κόσμο. Μάλιστα οι Επτανήσιοι όχι μόνο δεν είχαν συνεισφέρει πολλά στην πνευματική αναγέννηση του έθνους τους, αλλά δε μπορούσαν να λογαριαστούν ως έθνος. Όπως δηλώνει κατηγορηματικά, οι Επτανήσιοι δεν ήταν ακόμα έτοιμοι να αποκτήσουν πολιτική ανεξαρτησία.⁸⁷ Μάλιστα δεν είναι λίγες οι φορές, που ο Holland συγκρίνει την

---

⁸² Ο. π., σ. 30, όπου ο Holland αναφέρεται στις εφημερίδες που κυκλοφορούσαν στα Επτάνησα, προτάσσοντας την εφημερίδα, *Εφημερίς των Ιωνικών Ελευθερωμένων Νήσων*, υπό την προστασία των Βρετανών στη Ζάκυνθο και τη διεύθυνση ενός Κερκυραίου, του Ζερβού. Ο Holland εξαιρεί τη συγκεκριμένη εφημερίδα έναντι της γαλλικής εφημερίδας της Κέρκυρας, κάνοντας ένα ενδιαφέρον σχόλιο σχετικά με την μεταφορά των εννοιών από το ευρωπαϊκό πνεύμα στην ελληνική γλώσσα. Μάλιστα παραθέτει αποσπάσματα από αυτή την εφημερίδα στο Ευρετήριο. Παράλληλα σε υποσημείωση αναφέρεται σε πρωτοβουλίες για έκδοση εφημερίδων από Έλληνες της διασποράς, αναφερόμενος σε τίτλους. Μας παραθέτει λοιπόν τον *Ελληνικό Τηλέγραφο*, εκδιδόμενο στη Βιέννη και διαδεδομένο μεταξύ των Ελλήνων εμπόρων της Αυστρίας, καθώς επίσης και στο λογοτεχνικό περιοδικό του Άνθιμου Γαζή, τον *Ερμή τον Λόγιο*, επίσης εκδιδόμενο τη Βιέννη. Επομένως βλέπουμε ότι ο Holland έχει κάποιες γνώσεις και για την ελληνική πνευματική παραγωγή της Διασποράς.

⁸³ Ο. π., σ. 63.

⁸⁴ Ο. π., σ. 53.

⁸⁵ Προφανώς ο Holland αναφέρεται στο σχολείο των κοινών γραμμάτων, όπως το είδε από κοντά στην Ιθάκη, όπου ένας ιερέας δίδασκε σε προαύλιο χώρο μια ομάδα νεαρών αγοριών με βασικό εγχειρίδιο την Καινή Διαθήκη, ενώ είχε πληροφορίες για τα σχολεία στα Κύθηρα. Βλ. ό. π., σ. 43, 54. Για την εκπαίδευση στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, βλ. Κώστας Λάμπας, *Η Εκπαίδευση, Οργάνωση και Λειτουργία των σχολείων, 1770-1821* στο Β. Παναγιωτόπουλος, (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τόμος 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σ. 75-100.

⁸⁶ Ο. π., σ. 39.

⁸⁷ Ο. π., σ. 23.

επτανησιακή κοινωνία με τις αντίστοιχες της Πορτογαλίας και της Σικελίας, αν και βρίσκει τις τελευταίες ακόμα πιο χαμηλού επιπέδου.⁸⁸

Οι λόγοι για την παραπάνω άποψη, σχετικά δηλαδή με την αδυναμία των Επτανησίων να ανεξαρτητοποιηθούν, για τον Holland έχουν να κάνουν κυρίως με τα ελαττώματα του χαρακτήρα και των ηθών των Επτανησίων, τα οποία σχετίζονταν πρωτίστως με τις αρνητικές συνέπειες της βενετικής διοίκησης και κατά δεύτερον με τις πολιτικές φατρίες που ανταγωνίζονταν μεταξύ τους, εξαιτίας τοπικιστικών και προσωπικών συμφερόντων εκ μέρους της άρχουσας τάξης των νησιών, ευγενών δηλαδή ιταλικής κοπής. Μάλιστα όπως ο ίδιος χαρακτηριστικά αναφέρει, αν και τα Επτάνησα είχαν έναν ενιαίο χαρακτήρα από άποψη καταγωγής, γλώσσας και τρόπου ζωής, ακόμα κι όταν τους δόθηκαν οι ευκαιρίες για πολιτική ανεξαρτησία, έστω υπό την προστασία μιας δύναμης, οι Επτανήσιοι δεν κατάφεραν να επιτύχουν κάποιο θετικό αποτέλεσμα.⁸⁹ Ωστόσο εδώ τίθεται το ερώτημα του κατά πόσο η άποψη του Holland μπορεί να είναι αυτόνομη από το γεγονός της βρετανικής παρουσίας στα νησιά και του κατά πόσο δεν εκφράζει στο συγκεκριμένο σημείο τον βρετανικό επεκτατισμό.

Σύμφωνα με τη μελέτη των Gallagher και Robinson(1953),⁹⁰ η πολιτική επιρροή που μπορούσαν να ασκήσουν οι Βρετανοί σε διάφορες περιοχές του κόσμου συσχετιζόταν κυρίως με το άμεσο ενδιαφέρον τους για εμπορικές συμφωνίες, ενώ είχαν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό άλλων δυνάμεων. Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, τόσο οι εξαγωγές κεφαλαίου και προϊόντων, η μετανάστευση πολιτών και η διάδοση των συνταγματικών μεταρρυθμίσεων αποτελούσαν κομμάτι της βρετανικής επέκτασης. Άμεσο ενδιαφέρον των Βρετανών υπήρξε η επικράτηση της ασφάλειας για το εμπόριο είτε διέθεταν πολιτική κυριαρχία σε μια περιοχή είτε όχι. Έτσι σύμφωνα με τους παραπάνω ερευνητές, τόσο η επίσημη αυτοκρατορία, όσο και η ανεπίσημη, η οποία μπορεί να οριστεί ως η σύμπραξη πολιτικής επιρροής και οικονομικών μέτρων σε διάφορες περιοχές, αποτελούν αλληλένδετα μέρη της βρετανικής επέκτασης.

Με βάση τα παραπάνω θα μπορούσαμε να εστιάσουμε στα όσα λέει ο Holland για την παρουσία των Βρετανών στα Ιόνια Νησιά. Σύμφωνα με τον Holland, αρχικά η

---

⁸⁸ Ο. π., σ. 16, 24, 37.

⁸⁹ Ο. π., σ. 28.

⁹⁰ Βλ. Gallagher, Robinson, ό. π.

βρετανική διοίκηση των νησιών υπήρξε μόνο επωφελής για τους κατοίκους των Επτανήσων. Σε αντιδιαστολή με τα προηγούμενα καθεστώτα στα Ιόνια Νησιά, η βρετανική διοίκηση ήταν η μοναδική που προχώρησε σε μεταρρυθμίσεις για την βελτίωση των υλικών συνθηκών στα νησιά και την άνοδο του κοινωνικού επιπέδου. Έτσι κατά τη διάρκεια της πρόσφατης βρετανικής παρουσίας σημειώθηκε αύξηση του εμπορίου, ενώ τα έσοδα από τα πλεονάσματα χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή δρόμων και την επιδιόρθωση των τειχών των κάστρων, που είχαν υποστεί ζημιές από τους σεισμούς. Παράλληλα η βρετανική διοίκηση είχε επιτύχει την καλύτερη αστυνόμευση στα νησιά, με άμεση συνέπεια τον περιορισμό των δολοφονιών και των εγκλημάτων. Ένα άλλο θετικό της παρουσίας των Βρετανών στα νησιά ήταν ο περιορισμός των φατριών και της αρνητικής επιρροής τους στον τόπο.⁹¹ Μάλιστα ο Holland εξαιρεί το έργο του Du Bosset στην Κεφαλονιά, ο οποίος προχώρησε συν τοις άλλοις στην κατασκευή υπερυψωμένου δρόμου κατά μήκος της θάλασσας, παρά τις αντιδράσεις ενός κόμματος της περιοχής, ενώ προχώρησε στην επιδιόρθωση του κακού οδοστρώματος της Κεφαλονιάς με χρήματα από τα έσοδα του νησιού. Στα έργα αυτά, όπως λέει ο Holland, συνεργάστηκαν πρόθυμα οι χωρικοί του νησιού εθελοντικά, αντιλαμβανόμενοι το όφελος των έργων.⁹² Επιπλέον ο Du Bosset ενδιαφέρθηκε για την ανάδειξη των αρχαιοτήτων του νησιού, εμπλεκόμενος και ο ίδιος στις σχετικές έρευνες.⁹³

Παραθέτοντας τα παραπάνω ο Holland, σχετικά με τα οφέλη της βρετανικής διοίκησης στα νησιά, συμπληρώνει ότι οι Βρετανοί θα έπρεπε να ενισχύσουν την επιρροή τους στην περιοχή, προσπαθώντας να χτίσουν στέρεες σχέσεις με τον τοπικό πληθυσμό. Φυσικά τόσο η οικονομική ανάπτυξη των νησιών όσο και η μετατόπιση των εμπορικών συναλλαγών μέσω Μάλτας δεν περνούν απαρατήρητα από τον Holland. Συγκεκριμένα, ο Holland αναφέρεται και στη ναυτική δραστηριότητα των κατοίκων της Ιθάκης και της επιτυχίας τους στο διαμετακομιστικό εμπόριο από τη Μεσόγειο θάλασσα προς τη Μαύρη θάλασσα, κάτι που έχει ωφελήσει αρκετά το νησί και τους έχει βοηθήσει να αντισταθμίσουν την έλλειψη σιτηρών.⁹⁴ Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη τα οικονομικά οφέλη, ο Holland προβάλλει την ανάγκη ίδρυσης βρετανικών εμπορικών οίκων στα νησιά,

---

⁹¹ Ο. π., σ. 29.

⁹² Ο. π., σ. 37.

⁹³ Ο. π., σ. 39.

⁹⁴ Ο. π., σ. 52.

ώστε να αυξηθεί η κατανάλωση των βρετανικών προϊόντων και να ενδυναμώσουν οι εμπορικές επαφές.⁹⁵ Σύμφωνα με τον Holland, μπορεί οι Βρετανοί που βρίσκονταν ήδη στα Επτάνησα είτε στρατιώτες είτε διοικητές είτε απλοί κάτοικοι να μην είχαν αναπτύξει επαφές με τον τοπικό πληθυσμό, πέρα από αυτές της απλής ευγένειας,⁹⁶ ωστόσο θα ήταν πολύ σημαντικό οι Βρετανοί να φροντίσουν να ενδυναμώσουν τις επαφές τους με τα νησιά και κατά συνέπεια να αυξήσουν την πολιτική τους επιρροή, θα μπορούσαμε εμείς να υποθέσουμε, προς όφελος των εμπορικών επαφών. Συγκεκριμένα ο Holland προτείνει την ίδρυση μιας Ακαδημίας για την εκπαίδευση όλων των Ελλήνων. Όπως λέει μια τέτοια πρωτοβουλία θα ήταν επωφελής τόσο για τους Βρετανούς, όσο και για τους Έλληνες, καθώς επίσης και για τις μελλοντικές σχέσεις των Βρετανών με τους Έλληνες.⁹⁷ Παράλληλα υπογραμμίζει τον ρόλο της βρετανικής εφημερίδας της Ζακύνθου στην ενίσχυση των σχέσεων και με τους Έλληνες της ηπειρωτικής Ελλάδας, εφόσον με πρωτοβουλία του William Gell, η εφημερίδα διατηρεί αλληλογραφία με την Αθήνα, ώστε να παρέχονται πληροφορίες σχετικά με τα νέα των περιηγητών και την πορεία των ερευνών εκεί.

Ακόμα ο Holland, αναφέρεται στο ρόλο του βρετανικού στρατιωτικού αγήματος στα Επτάνησα και κυρίως στη συγκρότηση και τη λειτουργία του ελληνικού ελαφριού πεζικού. Σύμφωνα με τον Holland, οι Έλληνες που συνιστούν το πεζικό, έχουν μάθει να πολεμούν απείθαρχα και δυσκολεύονται να προσαρμοστούν στα ευρωπαϊκά πρότυπα, εν τούτοις γίνονται κάποιες προσπάθειες.⁹⁸ Ωστόσο αυτό που έχει τη μεγαλύτερη σημασία είναι στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πολιτικής ο ρόλος που θα παίζει η περιοχή στην εξασφάλιση της ευρωπαϊκής ισορροπίας των δυνάμεων.⁹⁹

Επομένως αυτό που μένει από την παραπάνω παρουσίαση του Holland σχετικά με τα Επτάνησα και τη βρετανική παρουσία εκεί είναι η σημασία να διατηρηθεί η ισορροπία των δυνάμεων στην ευρωπαϊκή πολιτική. Γι' αυτό, επισημαίνοντας ο Holland, την πρόσκαιρη και επισφαλή παρουσία των Βρετανών, ανησυχεί για το μέλλον των Επτανήσων και της αφομοίωσης των μέτρων ωφελείας που έλαβαν οι Βρετανοί, ώστε να ελπίζει ως καλύτερη λύση, την απόφαση της ανεξαρτησίας των

---

⁹⁵ Ο. π., σ. 22.

⁹⁶ Ο. π., σ. 32.

⁹⁷ Ο. π., σ. 30.

⁹⁸ Ο. π., σ. 32.

⁹⁹ Ο. π., σ. 33.

νησιών με τη σύμφωνη γνώμη και την παροχή προστασίας όλων των δυνάμεων.¹⁰⁰ Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη μας την γενικότερη κυριαρχία των Βρετανών στη Μεσόγειο Θάλασσα, την επεκτατική πολιτική της Βρετανικής Αυτοκρατορίας και την χρονολογία έκδοσης του βιβλίου, το 1815, όπου τα Επτάνησα πέρασαν επισήμως στους Βρετανούς, θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε στα εξής συμπεράσματα.

Καταρχήν θα μπορούσαμε να πούμε ότι το επιχείρημα του Holland σχετικά με την ανικανότητα των Επτανησίων να εξελιχθούν πολιτικά συνδέεται με τα συμφέροντα των Βρετανών στην περιοχή και τη νομιμοποίηση της παρουσίας των Βρετανών εκεί. Κι αυτό θα μπορούσαμε να το στηρίζουμε στο γεγονός ότι αποσιωπά εν πολλοίς τη ζέση των Επτανησίων για ανεξαρτησία και τις προσδοκίες που τους γέννησε ο Ναπολέοντας τα προηγούμενα χρόνια. Επιπλέον όσον αφορά την πνευματική παραγωγή των νησιών, που όπως έχουμε πει στη συλλογιστική του Holland, η καλλιέργεια της γλώσσας και της λογοτεχνίας αποτελεί κατεξοχήν παράγοντα πολιτικοποίησης, δίνει λίγα στοιχεία, περιορίζεται σε τίτλους και αγνοεί την ύπαρξη πεφωτισμένων Επτανήσιων λογίων, όπως του Ευγένιου Βούλγαρη. Βέβαια αυτό δεν μπορούμε να ξέρουμε αν οφείλεται καθαρά σε άγνοια και έλλειψη πληροφόρησης. Αντιθέτως παραθέτει λίγα ονόματα, μεταξύ των οποίων τον Γεώργιο Βεντότη, τον Δημήτριο Γουζέλη, τον Επίσκοπο Μανιάτη, τον Σπυρίδωνα Ασάνη, τον Σπυρίδωνα Βλαντή, τον Νικηφόρο Θεοτόκη και τον Κωνσταντίνο Λελλή.¹⁰¹

Επιπλέον οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η παρουσία των Βρετανών στα Επτάνησα ήταν σημαντική από την άποψη των μεταρρυθμίσεων και των εκσυγχρονιστικών μέτρων τα οποία θα έφερναν ανάπτυξη στα νησιά και δημιουργούσαν το υπόβαθρο επικοινωνίας με τους Έλληνες της ηπειρωτικής Ελλάδας, μια σχέση η οποία θα είχε καταλυτικό ρόλο για την ανεξαρτησία των Ελλήνων στο μέλλον, όπως διαγράφεται από τον γενικότερο τόνο του βιβλίου και έχει ήδη επισημανθεί στην εισαγωγή της έκδοσης.¹⁰² Βασικός ωστόσο παράγοντας ήταν η εξασφάλιση της ασφάλειας και της ισορροπίας των δυνάμεων στη διεθνή ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή, κάτι το οποίο ήταν επιθυμητό από την εξωτερική

---

¹⁰⁰ Ο. π., σ. 29.

¹⁰¹ Βλ. Παράρτημα.

¹⁰² Ο. π., σ. iv.

πολιτική της Βρετανίας, η οποία στο Συνέδριο της Βιέννης, από θέση ισχύος ενδιαφερόταν πρωτίστως για την εξασφάλιση των εμπορικών και αποικιοκρατικών της συμφερόντων.¹⁰³

---

¹⁰³ Βλ. Serge Bernstein, Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών, 1815-1919*, τόμος 2, μτφρ. Α. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σ. 20.

ii) Ο Αλή Πασάς και η εξωτερική πολιτική των Βρετανών

Ο Holland, ενώ βρισκόταν στην Ζάκυνθο και σκόπευε να ταξιδεύσει από εκεί προς την Αθήνα μέσω Πελοποννήσου, εντούτοις για κάποιο λόγο, που εμείς δε μπορούμε να ξέρουμε με βεβαιότητα, αποφασίζει να αλλάξει το πλάνο του ταξιδιού του και να επισκεφτεί την περιοχή της Ηπείρου, ώστε να γνωρίσει από κοντά τον Αλή Πασά. Τελικά η απόφαση αυτή θα αλλάξει όλο το αρχικό σχέδιο του ταξιδιού και έτσι ο Holland θα πραγματοποιήσει από τα Ιωάννινα αρκετές εξορμήσεις προς τη βόρεια και νότια Ελλάδα, καθώς επίσης και προς τα ενδότερα της Αλβανίας.¹⁰⁴

Όσον αφορά την επίσκεψη στην περιοχή του Αλή Πασά, θα μπορούσαμε εύλογα να υποθέσουμε ότι δεν επρόκειτο για μια απλή περιήγηση. Αν λάβουμε υπόψη μας τις διπλωματικές σχέσεις των Βρετανών με τον Αλή Πασά που έχουν αναζωπυρώσει εκείνη την περίοδο, καθώς επίσης και το γεγονός ότι, όταν ο Holland ήταν στη Ζάκυνθο, φιλοξενήθηκε από τον Επίτροπο της Ζακύνθου, Forbes,¹⁰⁵ μπορούμε να υποθέσουμε ότι είναι πολύ πιθανό να έμαθε περισσότερα για τις σχέσεις των νησιών με τον Αλή Πασά και δεν αποκλείεται να πήγε εκεί πραγματοποιώντας κάποιου είδους αποστολή. Άλλωστε ήταν στο χαρακτήρα του ταξιδιού να γίνονται τέτοιου είδους προσεγγίσεις, ειδικά σε μια περίοδο που η δύναμη του Αλή Πασά βρισκόταν στο απόγειό της, εφόσον ήλεγχε σχεδόν ολόκληρη την κεντρική Ελλάδα και είχε καταφέρει να διεισδύσει και στη νότια Αλβανία. Από την άλλη ο ίδιος ο Αλή Πασάς αντιμετώπιζε τους ταξιδιώτες ως μέσο επικοινωνίας των επιταγών του προς τις επιμέρους δυνάμεις με τις οποίες επιδίωκε συμμαχίες.¹⁰⁶

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονίσουμε ότι γενικά το ταξίδι στην Ήπειρο εκείνη την περίοδο ήταν δύσκολο κυρίως εξαιτίας της ληστείας, αν και σε σημαντικό βαθμό, όπως μαθαίνουμε και από τον Holland, ο Αλή Πασάς είχε καταφέρει να περιορίσει και το φιρμάνι που παρείχε στους ταξιδιώτες ήταν εγγύηση της ασφάλειάς τους. Οι Ναπολέοντειοι πόλεμοι και ο ηπειρωτικός αποκλεισμός είχαν έτσι κι αλλιώς στρέψει τους Βρετανούς ταξιδιώτες ανατολικότερα. Ωστόσο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται το ενδιαφέρον των ταξιδιωτών, κάποιοι από τους οποίους τελούν παράλληλα χρέη διπλωμάτη ή στρατιωτικού, όπως ο Rouqueville και

¹⁰⁴ Ο. π., σ. 45.

¹⁰⁵ Ο. π., σ. 13.

¹⁰⁶ Βλ. Ελένη Αγγελομάτη- Τσουγκαράκη, *Όψεις της Εξωτερικής και Εσωτερικής Πολιτικής του Αλή Πασά*, Ερανιστής, 19, 1993, σ. 136-186.

ο Leake για την εξερεύνηση της άγνωστης γης της Αλβανίας. Ο λόγος δεν είναι άλλος από τον Αλή Πασά και την εξωτερική πολιτική που έχει αναπτύξει με τους Γάλλους και αργότερα με τους Βρετανούς, καθώς επίσης και των διαστάσεων που θα πάρει ο πόλεμος του Αλή με τους Σουλιώτες στην ευρωπαϊκή συνείδηση. Έτσι μέσα σε αυτά τα χρόνια πολλοί θα επισκεφτούν την περιοχή και εμφανίζονται πλέον τίτλοι ταξιδιωτικών κειμένων με αναφορά την Αλβανία.¹⁰⁷ Εξαιτίας του κύρους του Αλή Πασά ολόκληρη η περιοχή της Ηπείρου θα αναφέρεται καταχρηστικά με αυτό το όνομα, ενώ οι περιηγητές ενδιαφέρονται, στην προσπάθειά τους να αποκωδικοποιήσουν την παράξενη κυριαρχία του Αλή Πασά στην περιοχή, για να ψάξουν να ερευνήσουν την ιστορία, τα ήθη και τις συνήθειες των Αλβανών. Περιηγητές όπως ο Leake και ο Holland, που είχαν την ευκαιρία να ταξιδεύσουν αρκετά στην περιοχή, θα προσπαθήσουν να αποκαταστήσουν την ιστορία της περιοχής και να αναδείξουν τον νεότερο ελληνισμό ως γνήσιο κληρονόμο του τόπου έναντι της τουρκαλβανικής κατάκτησης και τυραννικής κυβέρνησης.

Έτσι θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι ανέδειξαν τον Αλή Πασά σε σημαντική προσωπικότητα της εποχής, ώστε ο Λόρδος Βύρωνας να του προσδώσει τον τίτλο του *μουσουλμάνου Βοναπάρτη*,¹⁰⁸ ενώ μέσω του Αλή Πασά και των ευρύτερων γεωπολιτικών συμφερόντων που παίζονταν στην περιοχή. Ειδικά οι Βρετανοί επιδιώκουν κατά την εξεταζόμενη περίοδο τις καλές σχέσεις με τον Αλή, ώστε να τον κρατούν σε ανοιχτή επίθεση με τους Γάλλους. Έτσι μέσα από αυτές τις συνθήκες, έρχεται στο φως η άγνωστη γη της Αλβανίας,¹⁰⁹ ενώ προβάλλεται ο νεώτερος ελληνισμός έξω από τα καθιερωμένα όρια της προηγούμενης περιηγητικής παράδοσης, του αμιγούς κλασικού ταξιδιού στην Αθήνα και την Πελοπόννησο.

---

¹⁰⁷ Αναφέρουμε ενδεικτικά κάποιους τίτλους: J. C. Hobhouse, *A Journey through Albania, and other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the Years 1809 and 1810*, vols I-II, London, James Cawthorn, 1813, T. S. Hughes, *Travels in Sicily, Greece, and Albania, Illustrated with Engravings of Maps, Scenery, Plans...*, vols I-II, London, J. Mawman, 1820, F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire Ottoman*, 3vol, Paris, 1805. Για περισσότερους τίτλους βλ. Α. Δρούλια (επιμ.), *Περιηγητικά Θέματα, Υποδομή και Προσεγγίσεις*, Αθήνα, 1993, σ. 49- 122.

¹⁰⁸ Βλ. Fleming, ό. π., σ. 47.

¹⁰⁹ Σε βιβλιοκρισία του *Edinburgh Review* για το βιβλίο του Holland, θίγεται ακριβώς το ζήτημα του πως οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι έφεραν στο προσκήνιο την Αλβανία, μια *terra incognita*, άγνωστη όπως το εσωτερικό της Αμερικής, κατά τη διατύπωση του Gibbon. Έτσι αναφέρεται μεταξύ άλλων στους Byron, Hobhouse, Pouqueville, Leake και Holland, που την έκαναν γνωστή. Βλ. *Edinburgh Review*, Vol. XXV, 1815, κριτική στο *Travels into the Ionian Isles, Albania, Thessaly and Macedonia, during the Years 1812 and 1813*, σ. 455-485.

Πλέον τα Ιωάννινα, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αναδεικνύονται σε κέντρο και πηγή πνευματικής αναγέννησης ολόκληρου του νεότερου ελληνισμού, παραγκωνίζοντας σε αίγλη και πνευματική πρόοδο τη νεώτερη Αθήνα. Όπως θα δούμε ο Holland ήταν από τους περιηγητές που ανέδειξε τα Ιωάννινα, έναντι της πόλης των Αθηνών, σε κέντρο του νεότερου ελληνισμού.

Έτσι ο Holland, μέσα από τις περιηγήσεις του στην Ήπειρο και αφού, ως Βρετανός γιατρός κέρδισε την εμπιστοσύνη του Αλή Πασά, είχε την ευκαιρία να συλλέξει αρκετό υλικό και να σκιαγραφήσει την εξωτερική και εσωτερική πολιτική του Αλή Πασά, καθώς επίσης να αναδείξει τα πλεονεκτήματα της πολιτικής του σε σχέση με το μέλλον του νεότερου ελληνισμού. Μάλιστα, επειδή είχε την ευκαιρία να επισκεφτεί τη Θεσσαλία, όπου βρισκόταν υπό την κυβέρνηση του γιου του Αλή, Βελή Πασά, κατάφερε να έχει μια πλήρη εικόνα της κυριαρχίας του Αλή στην ευρύτερη περιοχή και της σχέσης του με την Πύλη και με τους γειτονικούς Πασάδες, όπως του Ισμαήλ Μπέη των Σερρών. Επιπλέον εμπιστεύεται το κείμενο του Leake¹¹⁰ για να μεταφέρει στο κοινό κάποιες ιστορικές πληροφορίες για την Αλβανία και τους Αλβανούς και να αναδείξει τη σχέση του Αλή Πασά με αυτό το κομμάτι του πληθυσμού.¹¹¹

Σχετικά με τις σχέσεις της Βρετανίας με τον Αλή Πασά κατά την περίοδο που τον επισκέφτηκε ο Holland, θα μπορούσαμε να πούμε ότι βρίσκονταν σε αρκετά καλό επίπεδο.¹¹² Οι Βρετανοί από τη στιγμή που κατείχαν τα Ιόνια Νησιά, όπως φαίνεται μέσα από διπλωματικά έγγραφα, ενδιαφέρονταν περισσότερο για τα οικονομικά οφέλη που θα μπορούσαν να έχουν μέσα από τη συνεργασία τους με τον Αλή, εφόσον ο κίνδυνος των Γάλλων είχε εξασθενήσει. Γι' αυτό επιδίωκαν περισσότερο

---

¹¹⁰ Ο Leake ήταν εκπρόσωπος της Αγγλίας στα Ιωάννινα από το 1809. Το 1814 εκδίδει το *Researches in Greece*, καρπός της παραμονής του και των εξερευνήσεων στον ελλαδικό χώρο κατά τη θητεία του ως πρόξενος των Βρετανών στα Ιωάννινα. Για τη σημασία του βιβλίου αυτού σχετικά με την καμπή που συνιστά στον ευρωπαϊκό περιηγητισμό για τους Νεότερους Έλληνες, βλ. Νάσια Γιακωβάκη, *Γλώσσα, Γεωγραφία, Ιστορία: ο W. M. Leake και οι Νεοελληνικές του έρευνες*, στο Χριστίδης (επιμ.), *Γλώσσα, Κοινωνία, Ιστορία: τα Βαλκάνια*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 201-219.

¹¹¹ Ο. π., σ. 101.

¹¹² Οι επαφές του Αλή Πασά με τους Βρετανούς είχαν ήδη ξεκινήσει από το 1799-1800, όπου έχουμε επιστολές του στον Nelson. Ωστόσο οι σχέσεις τους πέρασαν σε άλλο επίπεδο από τη Συνθήκη του Tilsit και μετά. Για μια αναδρομή στις σχέσεις των Βρετανών με τον Αλή Πασά και τη σταδιακή απομόνωση του Γάλλου προξένου Πουκεβίλ, βλ. Augustin Boppe, *L'Albanie et Napoléon (1797-1814)*, Paris, 1914, σ. 143-172.

την διατήρηση της ασφάλειας και της σταθερότητας στην περιοχή.¹¹³ Ωστόσο, όπως φαίνεται μέσα από την αλληλογραφία που συντηρούσε ο Αλή Πασάς με πρόσωπα της εξωτερικής πολιτικής της Βρετανίας ή όπως φαίνεται και από τα όσα μεταφέρουν οι περιηγητές, υπήρχε αρκετή δόση καχυποψίας στη μεταξύ τους σχέση. Από τη μία ο Αλή Πασάς είχε υπερβολικές οικονομικές αξιώσεις από τους Βρετανούς, ενώ δεν ήταν καθόλου σίγουρο ότι ανά πάσα στιγμή θα μπορούσε να στραφεί στους Γάλλους, προκειμένου να εξυπηρετήσει τους σκοπούς του. Από την άλλη, οι Βρετανοί υπόσχονταν στον Αλή Πασά, χωρίς όμως να τηρούν το λόγο τους, ενώ έβλεπαν με κάποια ανησυχία τα οχυρά στην Πρέβεζα, απέναντι από τη Λευκάδα.¹¹⁴ Έτσι ο ίδιος ο Holland μας μεταφέρει ένα περιστατικό το οποίο έλαβε χώρα το 1812, όπου ο Αλή Πασάς παραπονέθηκε στον ίδιο και τους συντρόφους του ότι οι Βρετανοί είχαν καταλάβει την κορβέτα του στα ανοιχτά της Λευκάδας. Επρόκειτο για ένα πλοίο που μετέφερε όπλα και το είχαν δωρίσει οι Βρετανοί στον Αλή Πασά. Μάλιστα ενώ ο Holland βρισκόταν στη Λευκάδα, ο Αλή Πασάς είχε ενημερώσει τη βρετανική διοίκηση σχετικά και ζητούσε εξηγήσεις, ώστε οι ταξιδιώτες να βρίσκονται σε αμηχανία σχετικά με το αν θα πήγαιναν τελικά να τον επισκεφτούν. Τελικά όχι μόνο πραγματοποίησαν το ταξίδι τους, αλλά στο πλαίσιο της επιδιωκόμενης φιλίας δέχτηκαν θερμή υποδοχή από τον Αλή Πασά.¹¹⁵

Αυτό που έκανε όμως περισσότερη εντύπωση στους Βρετανούς ήταν ο τρόπος με τον οποίο ο Αλή Πασάς είχε καταφέρει να εδραιώσει την αυτονομιστική πολιτική του και να μπορεί να έχει την ευχέρεια να συνάπτει σχέσεις με τις Μ. Δυνάμεις, ενώ παράλληλα διατηρούσε καλές σχέσεις με την Πύλη, όντας απόλυτα προσαρμοσμένος στο σύστημα διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Holland υπογραμμίζει την παραπάνω διάσταση της ηγεμονίας του Αλή Πασά στην περιοχή, τονίζοντας ότι ναι μεν αυτό ήταν συχνό φαινόμενο για τον τρόπο που λειτουργούσε η κεντρική οθωμανική διοίκηση σε σχέση με την περιφέρεια, αλλά η ισχύς της κυριαρχίας του Αλή Πασά ήταν μοναδική από άποψη σταθερότητας και επέκτασης, καθώς επίσης και του είδους των επαφών που είχε αναπτύξει με τις

---

¹¹³ Βλ. Fleming, ό. π., σ. 181.

¹¹⁴ Ό. π., σ. 182. Μάλιστα τα οχυρωματικά έργα και γενικότερα η πολιτική του Αλή Πασά στο νεοαποκτηθέν για τον Αλή Πασά λιμάνι της Πρέβεζας δεν περνούν απαρατήρητα και στον Holland, βλ. Holland, ό. π., σ. 67-68. Επιπλέον άμεσος στόχος για τον Αλή Πασά εκείνη την περίοδο είναι η Πάργα, αξίωση που τον εμπλέκει και πάλι στο γαλλο-βρετανικό ανταγωνισμό στην περιοχή.

¹¹⁵ Βλ. Holland, ό. π., σ. 127.

ευρωπαϊκές δυνάμεις.¹¹⁶ Επομένως, σύμφωνα με τον Holland, αυτό που έκανε μοναδική την εξουσία του Αλή Πασά ήταν ο ενιαίος χαρακτήρας που προσέδιδε στις κτήσεις του, κάτι που, όπως θα δούμε, είχε ιδιαίτερη σημασία για την βρετανική εξωτερική πολιτική, από την άποψη της επίτευξης σταθερότητας στην περιοχή, ενώ εξασθενούσε η ισχύς της Πύλης. Γι' αυτό ο Holland τονίζει όχι μόνο την κυριαρχία του Αλή Πασά, αλλά και τη δύναμη των Ελλήνων εμπόρων και του Ισμαήλ Μπέη των Σερρών. Ας μην ξεχνάμε ότι την ίδια περίοδο, η ισχύς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πλήττεται και από Σερβική Επανάσταση του 1812, γεγονός που περνά σχεδόν απαρατήρητο από τον Holland.¹¹⁷

iii) Ο χαρακτήρας της πολιτικής του Αλή Πασά σύμφωνα με τον Henry Holland

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, πολλοί βρετανοί περιηγητές είχαν επισκεφτεί την αυλή του Αλή Πασά και μέσα από τα περιηγητικά κείμενα που μας άφησαν, αξιολογούσαν την πολιτική του στην περιοχή.

Η Fleming (1999) στην εργασία της για τον Αλή Πασά αξιοποίησε τα περιηγητικά κείμενα της εποχής, προκειμένου να σκιαγραφήσει την προσωπικότητα του Αλή Πασά, ως σημείο καμπής για την προσέγγιση ανάμεσα στη δυτική Ευρώπη και την οθωμανική Ανατολή στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, προβάλλοντας τον ρόλο του Αλή Πασά στην καλλιέργεια του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, του φιλελληνισμού και της ανατολίτικης αισθαντικότητας, καθώς επίσης και της σημασίας της πολιτικής του για την Ελληνική Επανάσταση.¹¹⁸

Και εμείς, στο συγκεκριμένο μέρος της εργασίας μας, θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε το πώς είδε και αξιολόγησε ο Holland την πολιτική του Αλή Πασά. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι σοβαρά ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής της Βρετανίας με τον Αλή Πασά, περνούν στις σελίδες της ταξιδιωτικής μας αφήγησής. Θα πρέπει λοιπόν να κατανοήσουμε ότι οι αναγνώστες του συγκεκριμένου κειμένου πίσω στη Βρετανία ενημερώνονταν μέσω αυτού για την πολιτική κατάσταση στην

---

¹¹⁶ Βλ. ό. π., σ. 98.

¹¹⁷ Στο μόνο σημείο όπου ο Holland κάνει μνεία για τον πόλεμο στη Σερβία, εντάσσοντάς τον στο πλαίσιο του ρωσο-τουρκικού πολέμου, είναι όταν αναφέρεται στο εμπόριο από τη Θεσσαλονίκη στην Αυστρία, όπου εξαιτίας του Πασβάνογλου στο Βιδίνιο, υπήρχε η σκέψη το εμπόριο να περνά από τη Σερβία, κάτι που απορρίφθηκε εξαιτίας του πολέμου με τους Ρώσους. Βλ. Holland, ό. π., σ. 325.

¹¹⁸ Βλ. Fleming, ό. π., σ. 18-19.

Οθωμανική Αυτοκρατορία, την πολιτική του Αλή Πασά με τους Βρετανούς, αλλά και για την κατάσταση των Νεότερων Ελλήνων.

Ας επικεντρωθούμε τώρα στο ζήτημα της πολιτικής του Αλή Πασά σύμφωνα με την οπτική του Holland, ο οποίος, όπως δείξαμε και στο κεφάλαιο που αφορά τη βρετανική παρουσία στα Ιόνια Νησιά, ενδιαφέρεται πρωτίστως για το εμπόριο και τις οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονται με την Βρετανία την τότε χρονική στιγμή, υπονοώντας την αξία των σχέσεων αυτών για το μέλλον. Αυτό φαίνεται διότι σε όλο το βιβλίο συλλέγει αντίστοιχου περιεχομένου πληροφορίες. Παράλληλα δε θα έπρεπε να μας διαφύγει το γεγονός ότι ακόμα και οι πληροφορίες που μεταφέρει σχετικά με τον ορυκτό πλούτο, τα κοιτάσματα και τα βότανα της Ελλάδας, δεν είναι άσχετες με το ζήτημα μιας μελλοντικής τους οικονομικής εκμετάλλευσης, μέσω των διπλωματικών σχέσεων. Έτσι όταν για παράδειγμα αναφέρεται στην ξυλεία από βελανιδιά, που εντοπίζει να υπάρχει άφθονη στην Κεφαλονιά, την Άρτα και το Μέτσοβο, παράλληλα υπογραμμίζει την αξία του συγκεκριμένου ξύλου για την κατασκευή πλοίων, αλλά και τη βαφή.¹¹⁹ Αν σκεφτούμε την ανάγκη της Βρετανίας να ανανεώσει τους εμπορικούς της δεσμούς με την περιοχή, λόγω του πλήγματος που είχαν υποστεί μετά την παράδοση των αυστριακών ιλλυρικών επαρχιών στον Ναπολέοντα, την περίοδο που γράφει ο Holland ήταν επίσης σημαντικό να τις διατηρήσει ισχυρές. Εξάλλου ήδη από το 1809-1810, ο Leake αναφέρεται αναλυτικά σε επτά αλβανικά δάση που θα μπορούσαν να προμηθεύσουν ξυλεία για την κατασκευή πλοίων, ώστε οι Βρετανοί να διαπραγματεύονται περί αυτού με τον Αλή Πασά εκείνη την περίοδο.¹²⁰

Έτσι ο Holland, με το νου του στραμμένο καταρχήν στο εμπόριο και τις οικονομικές σχέσεις της Βρετανίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τον περιβόητο γείτονα της, τον Αλή Πασά, σκιαγραφεί τον τρόπο με τον οποίο ο Αλή Πασάς κατάφερε να εδραιώσει την κυριαρχία του στην περιοχή, να την επαυξήσει και να τη διατηρεί, ασκώντας διπλωματικές επαφές με τη Δύση. Αφιερώνοντας ένα κεφάλαιο¹²¹ στην ιστορία της Αλβανίας και των Αλβανών, προκειμένου να αναδείξει τις βάρβαρες δομές της φάρας, και των ληστρικών συμμοριών μέσα στις οποίες γαλουχήθηκε ο Αλή Πασάς και των αλβανικών στρατευμάτων που στηρίζουν την εξουσία του στην

---

¹¹⁹ Βλ. Holland, *Travels*, ό. π., σ. 42, 88, 211.

¹²⁰ Βλ. Fleming, ό. π., σ. 181.

¹²¹ Holland, ό. π., σ. 97-119.

περιοχή, στη συνέχεια περιγράφει, ερμηνεύει και αξιολογεί την ευρύτερη πολιτική που τον κάνει τόσο ισχυρό.

Αφού λοιπόν ο Αλή Πασάς κατάφερε να γίνει Πασάς των Ιωαννίνων, επιδίωξε να επαυξήσει τη δύναμή του κυρίως προς το Βορά, προκαλώντας τους Μπέδες της Αλβανίας. Την περίοδο που τον επισκέφτηκε ο Holland, οι κτήσεις του κάλυπταν από την περιοχή κοντά στο Δυρράχιο και τα παράλια κατά μήκος της ακτής της Αδριατικής και των Ιόνιων Νήσων, προς τον Κορινθιακό κόλπο και προς τις ακτές του Αρχιπελάγους και λίγο πιο δυτικά από τη Θήβα και προς το Βορά κάλυπταν τις περιοχές της Οχρίδας και της Καστοριάς.¹²² Ωστόσο η εξουσία του δεν είναι το ίδιο αυταρχική σε όλη αυτή την έκταση. Η μεγαλύτερη δύναμη της εξουσίας του συγκεντρώνεται στην Αλβανία και στηρίζεται αποκλειστικά στα ένοπλα σώματα των Αλβανών.¹²³ Παράλληλα, η δύναμη του στο Βορά περιορίζεται από την εξουσία του Ισμαήλ Μπέη των Σερρών.

Ωστόσο στηριζόμενος στην πίστη και την αφοσίωση των Αλβανών στρατιωτών και επιβάλλοντας βαριά φορολογικά μέτρα έχει καταφέρει να κυριαρχήσει, όπως λέει ο Holland, στα ομορφότερα μέρη της Ελλάδας. Κι ακόμα κι αν ασκεί μια ενιαία κυβέρνηση απέναντι σε χριστιανούς και μουσουλμάνους, εξισώνοντας έτσι Τούρκους και Έλληνες σε δικούς του υποτελείς, η πίεση και ο φόβος που ασκεί στο ελληνικό στοιχείο είναι τεράστια, ειδικά όταν οι ελληνικές οικογένειες είναι υποχρεωμένες να συντηρούν και να φιλοξενούν τα αλβανικά στρατεύματα.

Αυτός ο ενιαίος και συγκεντρωτικός χαρακτήρας της διοίκησης, που έχει προσδώσει στην περιοχή, αποτελεί σημαντικό συστατικό της εδραίωσης της ηγεμονίας του, ενώ δεν ωφελεί λιγότερο και τον ελληνικό πληθυσμό. Από την άλλη όμως ο Αλή Πασάς, αντιδρώντας ως απόλυτος τύραννος, προκειμένου να διαφυλάξει τα κεκτημένα του, πολλές φορές εξουδετερώνει με τις αποφάσεις του τα θετικά στοιχεία της πολιτικής του. Έτσι ενώ γενικά τον ενδιέφερε αρκετά να ενισχύσει την εμπορική δύναμη της Ηπείρου, στην Πρέβεζα, αφού την κατέλαβε από τους Γάλλους φρόντισε να εγκαταστήσει αλβανικό πληθυσμό και να περιορίσει τη δύναμη των Ελλήνων εμπόρων της πόλης. Παράλληλα ξεκίνησε οχυρωματικά έργα και την οικοδόμηση του σαραγιού του, προκειμένου να βρει καταφύγιο στην Πρέβεζα, σε περίπτωση

---

¹²² Ο. π., σ. 108.

¹²³ Ο. π., σ. 109.

απειλής της εξουσίας του. ¹²⁴Αντιθέτως με το να εμποδίζει τις ελληνικές εμπορικές οικογένειες να μεταναστεύουν στο εξωτερικό, αν δεν αφήσουν κάποιο μέλος πίσω, έχει συνεισφέρει στην ενίσχυση του εμπορίου των Ελλήνων με την Ευρώπη, κάτι που έχει θετικά αποτελέσματα και για το κράτος του Αλή Πασά και για τους Έλληνες.¹²⁵ Ωστόσο, αν και ο Αλή Πασάς συνεργάζεται ως ένα βαθμό με τους Έλληνες, στηρίζεται στην οικονομική και πνευματική ευημερία τους και χρησιμοποιεί τα ελληνικά ως επίσημη γλώσσα επικοινωνίας, δε θα μπορούσε να περιμένει υποστήριξη από αυτό το μέρος του πληθυσμού, το οποίο επιδιώκει την ανεξαρτησία του και ζητά υποστήριξη από τις ξένες δυνάμεις.

Αυτό που προτάσσει ο Holland σχετικά με την πολιτική του Αλή Πασά είναι τα εκσυγχρονιστικά έργα, στα οποία έχει προχωρήσει, ακολουθώντας μια πιο πεφωτισμένη πολιτική, σε σχέση με άλλους Οθωμανούς Πασάδες. Έργα όπως η κατασκευή δρόμων και γεφυρών, η αστυνόμευση και ο συνακόλουθος περιορισμός της ληστείας και η λήψη μέτρων για τη βελτίωση των καλλιεργειών έχουν αποδώσει θετικό αποτέλεσμα στην ευημερία και την ανάπτυξη της περιοχής του, αλλά και στην ισχυροποίηση της δύναμής τους.¹²⁶ Η δύναμη αυτή του Αλή Πασά εκδηλώνεται και με τη συσσώρευση πλούτου, τα επιμέρους οικοδομικά έργα που έχει ξεκινήσει σε κάθε περιοχή της εξουσίας του, χτίζοντας πολυτελή παλάτια και φιλοξενώντας εκεί Ευρωπαίους διπλωμάτες και περιηγητές.

Επειδή ο Holland είχε την ευκαιρία να συζητήσει αρκετές φορές με τον Αλή Πασά, καθώς επίσης και να γνωρίσει αρκετά πρόσωπα από την οικογένεια του, συνειδητοποίησε την επιρροή που δέχτηκαν αυτοί οι Πασάδες από την επαφή τους με τους Ευρωπαίους. Έτσι δεν περνά απαρατήρητο από τον Holland το γεγονός ότι ο Αλή Πασάς είχε καταλάβει τη δύναμη των ταξιδιών και προσδοκούσε κάτι ανάλογο για το γιο του, προκειμένου να αποκτήσει περισσότερες γνώσεις ή την επιθυμία του Βελή Πασά να επισκεφτεί ως ένας άλλος Μιλόρδος την πόλη των Αθηνών και να θαυμάσει από κοντά τις αρχαιότητες. Έτσι υπογραμμίζει το γεγονός, ότι έχοντας αυτοί οι Πασάδες επηρεαστεί από την Ευρώπη, προσπάθησαν να πάρουν εκσυγχρονιστικά μέτρα. Κι αν ο Αλή Πασάς συντηρεί όλα τα χαρακτηριστικά του ανατολίτη δεσπότη, ο γιος του Βελή Πασά αποτελεί τη πιο βελτιωμένη εκδοχή του

---

¹²⁴ Ο. π., σ. 68-67.

¹²⁵ Ο. π., σ. 97.

¹²⁶ Ο. π., σ. 118.

πατέρα του.¹²⁷ Αυτό είναι ένα στοιχείο που μας δείχνει την οπτική ενός φιλελεύθερου περιηγητή, που ενδιαφερόταν για το ζήτημα των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων πέρα από τα σύνορα της πατρίδας του. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί και αυτό μια όψη του βρετανικού περιηγητισμού την οποία ακόμα η έρευνα δεν έχει εντοπίσει πλήρως και αφορά τις πνευματικές ζυμώσεις που λάμβαναν χώρα εκείνη την περίοδο στην Ευρώπη.

---

¹²⁷ Ο. π., σ. 258-261.

Γ) Ο χώρος και οι άνθρωποι: προς την ανασύσταση μιας χώρας και των κατοίκων της.

Σε αυτό το σημείο κρίνεται χρήσιμο να γίνει μια μικρή αναφορά στο χρονικό του ταξιδιού του Holland στον ελλαδικό χώρο και αυτό διότι μέσα από την περιγραφή του ταξιδιού του, δίνεται η ευκαιρία να κατανοήσουμε το εύρος του ταξιδιού και να *χαρτογραφήσουμε* και εμείς με τη σειρά μας, τα μέρη που επισκέφτηκε και τις εντυπώσεις του από αυτά. Άλλωστε σε ένα πρώτο επίπεδο έχουμε να κάνουμε με ένα περιηγητικό κείμενο ή με ένα κείμενο που εντάσσεται στην ταξιδιωτική γραφή ή λογοτεχνία. Με άλλα λόγια θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε το γεωγραφικό χώρο της Ελλάδας, όπως τον είδε και τον αναπαράστησε ο Holland. Όπως θα δούμε, οι πληροφορίες που παραθέτει, καθώς χτίζει την ταξιδιωτική αυτή αφήγηση, αφορούν κυρίως τη σύσταση και το χαρακτήρα του πληθυσμού, τις καθημερινές συνήθειες και τον τρόπο ζωής, τη γεωγραφία, τα ορυκτά, το φυσικό περιβάλλον, την ιστορία και τις αρχαιότητες του κάθε τόπου καθώς επίσης και την οικονομία, την κοινωνική ζωή και την πολιτική κατάσταση των περιοχών που επισκέπτεται, συνθέτοντας έτσι την ανθρωπογεωγραφία τους.

Ακόμα πρέπει να πούμε ότι στην παρουσίαση του χρονικού, ακολουθούμε την γεωγραφική διαίρεση που αναπαράγει ο Holland, η οποία στηρίζεται στην αρχαία γεωγραφία της Ελλάδας. Παράλληλα ο Holland χρησιμοποιεί και τα αρχαία τοπωνύμια και προσπαθεί να ταυτίσει μερικά από αυτά με τα νεότερα.¹²⁸ Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο έργο του Holland η *αρχαία χώρα* συνυπάρχει με τους *νεότερους τόπους* που ακμάζει ο ελληνισμός, όπως τα Ιωάννινα και τα Αμπελάκια, ενώ τα απομεινάρια της κλασικής γης της Ελλάδας συνυπάρχουν με μια Ανατολή ακίνητη και στατική, ώστε Ανατολή και αρχαία Ελλάδα να αποτελούν το φόντο

---

¹²⁸ Για παράδειγμα όταν αναφέρεται στην Ιθάκη, τονίζει ότι οι κάτοικοι του νησιού αναγνωρίζουν το νησί με το αρχαίο του όνομα, αλλά οι περισσότεροι ξένοι περιηγητές και γεωγράφοι χρησιμοποιούν το νεότερο βενετικό όνομα Val di Compare, κάτι που για καιρό προκαλούσε αμφισβήτηση σχετικά με το ένα αυτό το νησί ήταν όντως η Ιθάκη του Ομήρου. Βλ. Holland, *Travels...*, ό. π., σ. 54. Ακόμα ένα άλλο παράδειγμα:

Whether Arta be on the site of Ambracia or not, it is probable that the situation of the modern city was determined by that of the fortress, by the vicinity of the river, and by the extent and fertility of the surrounding plains.

Βλ. ό. π., σ. 83.

πάνω στο οποίο διαμορφώνεται μια Ελλάδα της κίνησης, του εμπορίου και των αστικών κοινοτήτων. Η πρόσληψη του ελληνικού χώρου από τον Holland γενικά στηρίζεται σε αρχαίους Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς¹²⁹, αλλά και σε νεότερα έργα όπως στη *Γεωγραφία* του Μελέτιου αλλά και στη *Νεωτερική Γεωγραφία* των Φιλιππίδη –Κωνσταντά.¹³⁰

Όπως είπαμε το αρχικό πλάνο του ταξιδιού του Holland ήταν να επισκεφτεί την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου, εξαιτίας του ηπειρωτικού αποκλεισμού, αλλά και με την ευκαιρία της πρακτικής άσκησης στα στρατιωτικά νοσοκομεία του αγγλικού στρατού¹³¹ στην Ιβηρική Χερσόνησο και ενώ ακόμα ο πόλεμος βρισκόταν σε εξέλιξη. Έτσι από την Λισαβόνα, όπου έφτασε την άνοιξη του 1812¹³², πέρασε κάποιο διάστημα στα νοσοκομεία του Santarem, του Abrantes και της Niza. Από την Πορτογαλία συνέχισε το ταξίδι του με ενδιάμεσους σταθμούς στο Γιβραλτάρ, τη Μαγιόρκα, τη Σαρδηνία, τη Σικελία και τα νησιά Λίπαρι. Από την περιοχή της

---

¹²⁹ Όπως λέει στη βιογραφία του, αν είχε μαζί του τον Πausανία, η εξερεύνηση της ελληνικής γης, ιστορίας και γεωγραφίας, θα είχε γίνει με μεγαλύτερη μεθοδικότητα. Γενικά ο Holland θεωρεί ότι η γεωγραφία συνδέεται άμεσα με τη φυσική και ανθρώπινη ιστορία. Βλ. Holland, *Recollections*, ό. π., σ. 23 και 50.

¹³⁰ Γενικά η πρόσληψη του ελληνικού χώρου παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται όχι μόνο η χώρα Ελλάδα αλλά και οι Έλληνες ως έθνος και αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Σύμφωνα με τον Τόλια, οι προσεγγίσεις των Ευρωπαίων αρχαιογνωστών, γεωγράφων ή ιστορικών και οι παρατηρήσεις των ξένων περιηγητών, στάθηκαν σχεδόν συστηματικά η αφετηρία των ελληνικών πρωτοβουλιών καθώς και η μεθοδολογική βάση πάνω στην οποία οικοδομήθηκαν οι ελληνικές θέσεις. Σχετικά με τη συγκρότηση του ελληνικού χώρου από Έλληνες και ξένους γεωγράφους αλλά και περιηγητές σε συνάρτηση με τις διεργασίες συγκρότησης του ελληνικού έθνους.

Βλ. Γεώργιος Τόλιας, *Η Κατάσταση των Ελλήνων, Η Συγκρότηση του Ελληνικού Χώρου, 1770-1821* στο Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, том. 1, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σ. 59-74. Ακόμα βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1988, σ. 22-23. Επίσης είναι χαρακτηριστικό πως ο Holland σπάνια αναφέρεται στη λέξη Αυτοκρατορία και χρησιμοποιεί τους όρους Ελλάδα, Αλβανία, Σερβία, Βοσνία, Βουλγαρία και Αγγλία.

¹³¹

Seeking to combine professional with other objects, I made Portugal my first landing point; and though wholly unconnected with the army, spent much of my three months' stay in that country in diligent attendance on the Military Hospitals at Santarem, Abrantes, Niza, &c. the storming of Badajoz had been one of the most recent events of the war; and the Convents at these several places appropriated as hospitals, were crowded to the utmost with the wounded and sick- the wounds brought in from this desperate assault of Badajoz being singularly severe in kind.

Βλ. Holland, *Recollections*, σ. 95-96.

¹³² Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι έφτασε στην Πορτογαλία, λίγο μετά την κατάληψη του Badajoz, επομένως μετά τις 6 Απριλίου του 1812. Βλ. Holland, *Travels*, ό. π., σ. 1.

Messina στη Σικελία αναχώρησε στις 14 Οκτωβρίου 1812 με προορισμό την Ελλάδα και πρώτο σταθμό τη Ζάκυνθο.

Από εδώ και πέρα ξεκινά το ταξίδι του Holland στην ιερή γη της κλασικής Ελλάδας και το οποίο θα διαρκέσει περίπου επτά μήνες. Αν και ο Holland αρχικά είχε σκοπό να επισκεφτεί τα κλασικότερα μέρη της Ελλάδας, την Αθήνα, τη Βοιωτία και τον Μοριά, τελικά τα σχέδιά του άλλαξαν στην πορεία του ταξιδιού. Από τα Ιόνια Νησιά, αποφάσισε να μετακινηθεί μαζί με τους συντρόφους του, απέναντι στη Θεσπρωτία, ώστε να γνωρίσουν από κοντά τον Αλή Πασά και να δουν το τον τρόπο με τον οποίο κυβερνούσε την επικράτειά του.¹³³ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να επισκεφτεί πολλές μέχρι τότε άγνωστες και δύσβατες για τους περιηγητές περιοχές, αφού έφτασε μέχρι την αρχαία πόλη της Απολλωνίας.

i) Επτάνησα

Η πρώτη επαφή με το ελληνικό τοπίο, καθώς το καράβι τους πλέει μεταξύ Ζακύνθου και Κεφαλονιάς, προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση στο νεαρό περιηγητή, εξαιτίας των συνειρμών που κάνει σχετικά με την αρχαία ιστορία της περιοχής, στα όρια της οποίας αναπτύχθηκε ένας σπουδαίος πολιτισμός. Όπως χαρακτηριστικά λέει, μπροστά τους διαφαίνονταν οι ιερές ακτές της αρχαίας Ελλάδας:

In front of the view, and forming a semicircle to the eye, appeared the sacred shores of the ancient Greece, upon which we now gazed for the first time. The outline of this coast, though yet far distant, shewed us distinctly the opening of the Gulph of Corinth to the Ionian sea; soon, indeed, closed by the mountains of Achaia and Acarnania which form its boundary; yet not refusing to the fancy all that lies beyond of scenery, consecrated by the history of past ages(...).

Nothing could be more fortunate than the aspect under which we saw a scene, thus magnificent in itself, and interesting in the associations it afforded.¹³⁴

Ταυτόχρονα όμως εμφανίζεται μπροστά τους η Ανατολή, με την εικόνα ενός πλοίου που ταξιδεύει στο Ιόνιο και μεταφέρει μουσουλμάνους προσκυνητές από τη Μέκκα:

---

¹³³ Κατά πόσο στη Ζάκυνθο κάποιος ίσως τον παρακίνησε να αλλάξει την πορεία του ταξιδιού του, ίσως και για να κατασκοπεύσει, αυτό δεν μπορούμε να το ξέρουμε αλλά ούτε και να το αποκλείσουμε. Οι συστατικές επιστολές ήταν από την κυβέρνηση των Ιόνιων νησιών.

¹³⁴ Holland, *Travels...*, ό. π., σ. 12.

While passing these vessels, all the pilgrims assembled on the deck to gaze at us: their turbaned heads and dark- bearded visages afforded a singular spectacle to an eye, not yet familiar with the manners and costume of the east.¹³⁵

Βλέπουμε λοιπόν ότι από την αρχή της αφήγησης, τα γεωγραφικά, πολιτισμικά και ιστορικά όρια να συμπυκνώνονται στη θέα του ελληνικού τοπίου. Αυτή η σύμπτυξη των ορίων και των συνειρμών, που δημιουργούν στο πολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο, στο οποίο εντάσσονται, αποτελούν ένα βασικό δομικό συστατικό της αφήγησης, καθώς επίσης και σταθερό μοτίβο για την περιηγητική παράδοση, που αφορά τον ελληνικό χώρο, συνολικά. Το ελληνικό τοπίο εξελίσσεται στα κείμενα αυτά σε σημείο συνάντησης της Ανατολής με το αρχαίο ελληνικό παρελθόν και την ευρωπαϊκή ματιά, εν προκειμένω εδώ τη βρετανική. Μέσα από αυτή τη σύμπτυξη των πολιτισμικών και χωροχρονικών ορίων παράγονται τα συγκεκριμένα κείμενα ανάγνωσης του Άλλου.¹³⁶ Η παραπάνω διαπίστωση είναι αρκετά σημαντική, ώστε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Holland, προσλαμβάνει τον αρχαίο ελληνικό χώρο και τον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τον οποίο είχε επισκεφτεί, ενώ παράλληλα αναδύεται η μορφή της νεότερης Ελλάδας. Στην ουσία, τα όρια μεταξύ πραγματικού και φαντασιακής πρόσληψης του χώρου, μέσα από τους χωροχρονικούς συνειρμούς είναι αρκετά ρευστά. Έτσι ενώ ταξιδεύει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, παράλληλα έχει ήδη εντοπίσει την Ελλάδα μέσα σε αυτή, κλασική και νέα. Βέβαια, ήδη από την προηγούμενη περιηγητική παράδοση, οι περιηγητές είχαν ξεχωρίσει και είχαν δημιουργήσει στο φαντασιακό τους την Αρχαία Νέα Ελλάδα, εντός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹³⁷

Με το που έφτασαν στο λιμάνι της Ζακύνθου, εντύπωση του προκαλεί ο ανάμεικτος πληθυσμός της πόλης. Από τη μια ξεχωρίζουν οι Ζακυνθinoί, των οποίων η ενδυμασία και οι τρόποι ενώνουν τον βενετικό με τον ελληνικό χαρακτήρα, σε μια άλλη πλευρά έβλεπαν τα σώματα του ελληνικού αγήματος με τη χαρακτηριστική

---

¹³⁵ Ο. π., σ. 11.

¹³⁶ Σχετικά με την κριτική ανάγνωση των περιηγητικών κειμένων και συγκεκριμένα σχετικά με τον τρόπο που αφηγηματοποιούνται από τους περιηγητές τα πολιτισμικά στερεότυπα ανάγνωσης του Άλλου μέσα από αυτό το γραμματειακό είδος κειμένου, ως αντικείμενο μελέτης της συγκριτικής γραμματολογίας, βλ. Susan Bassnett, *Συγκριτική Γραμματολογία, Κριτική Εισαγωγή*, μτφρ. Αναστασία Αναστασιάδου, Πατάκης, Αθήνα, 2012, σ. 148- 183.

¹³⁷ Αυτή την πολύ σημαντική όψη του περιηγητισμού έχει αναδείξει η Γιακωβάκη στο Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας, Μια καμπή στην Ευρωπαϊκή Αυτοσυνείδηση, 17^{ος} -18^{ος} αιώνας*, Εστία, Αθήνα, 2015⁴, σ. 333-387.

φορεσιά τους, λίγο πιο πέρα διέκριναν τον άγγλο στρατιώτη ή τους Κορσικανούς και Καλαβρέζους στρατιώτες, ναύτες από διάφορα μέρη της Μεσογείου και τους Έλληνες εμπόρους.¹³⁸ Αυτό που του έκανε ιδιαίτερη εντύπωση στη Ζάκυνθο ήταν η φυσική ομορφιά του νησιού και η εύφορη, γεμάτη καλλιέργειες πεδιάδα της.¹³⁹ Αφού έμεινε περίπου τέσσερις ημέρες στη Ζάκυνθο, αποφάσισε να συνεχίσει το ταξίδι του, όχι προς την Αθήνα, όπως το είχε σχεδιάσει, αλλά περνώντας απέναντι στην επικράτεια του Αλή Πασά, μέρη που είχαν γίνει γνωστά από το ποίημα *Childe Harold* του Byron. Σκοπός του Holland ήταν μέσα από αυτό το ταξίδι του να γνωρίσει από κοντά τον φορέα μιας δεσποτικής εξουσίας που διαφέντευε στα ωραιότερα μέρη της αρχαίας Ελλάδας.¹⁴⁰ Μαζί τους είχαν και ένα Έλληνα υπηρέτη από τη Ζάκυνθο, τον Δημήτριο. Έτσι από τη Ζάκυνθο έπλευσαν προς την Ιθάκη και από εκεί στην Αγία Μαύρα, δηλαδή την Λευκάδα. Τα μεσάνυχτα έφτασαν στο Βάθ, το λιμάνι της Ιθάκης, του αρχαίου βασιλείου του Οδυσσέα.¹⁴¹ Εκεί βρήκαν λίγους άνδρες που έπαιζαν μπιλιάρδο και έτσι είχαν την ευκαιρία να συναντήσουν έναν από τους πιο πλούσιους άνδρες του νησιού, τον Φιοραβάντε Ζαβό, ο οποίος προσφέρθηκε να τους φιλοξενήσει. Μάλιστα ο Ζαβός κανόνισε να πάει μαζί με τους άγγλους ταξιδιώτες στα Ιωάννινα. Στις 27 Οκτωβρίου, τον συνάντησαν στην Αγία Μαύρα για να συνεχίσουν από εκεί το ταξίδι τους. Όπως μας πληροφορεί ο Holland, τα μικρά νησιά δίπλα στην Αγία Μαύρα αποτελούσαν για χρόνια κατάλυμα για τους πειρατές, μέχρι που η βρετανική διοίκηση των νησιών κατάφερε να έρθει σε συνεννόηση με τον Αλή Πασά και να πάρουν από κοινού μέτρα για την εξάλειψη της πειρατείας στην περιοχή.¹⁴² Ο Holland μάλιστα υπογραμμίζει τη στρατηγική

---

¹³⁸ Ο. π., σ. 13.

¹³⁹ Ο. π., σ. 14-15, Επίσης αναφέρει ότι το τοπίο της Ζακύνθου είχε αποτυπωθεί τέλεια στο ποίημα του Wright, *Horae Ionicae*. Βλ. ό. π., σ16

¹⁴⁰ Ο. π., σ. 45:

It was natural to wish for all the details of such an outline, and to seek the occasion of surveying a military despotism, recently erected into a sort of independence, and lording it over some of the finest parts of ancient Greece. We decided therefore upon taking a direct route to Ioannina, the capital of this new power; a determination which, in its event, changed all the plan of our journey through Greece.

¹⁴¹ Όπως αναφέρει ο Holland για πολλά χρόνια δεν ήταν ξεκάθαρο αν όντως η Ιθάκη ήταν το νησί του Οδυσσέα, διότι ήταν γνωστό με το βενετικό όνομα, Val di Compare, αν και οι Έλληνες κάτοικοι του νησιού χρησιμοποιούσαν το αρχαίο του όνομα. Βλ. ό. π., σ. 54.

¹⁴² Ο. π., σ. 59.

γεωγραφική θέση του νησιού, καθώς απέναντι από το κάστρο της Λευκάδας, ξεκινούν τα όρια της εξουσίας του Αλή Πασά:

The castle of Santa- Maura stands on the shore of this narrow strait, not elevated in its site, but nevertheless strong in its almost insular position, and only insecure on the side of the continent, where it is commanded by some rising ground, less than a quarter of a mile distant. On this eminence, our extraordinary neighbor, Ali Pasha, has erected a small fortress, while by another, of larger size, four miles to the south, he commands that part of the channel which is navigable for vessels of greater burden. In their present state, these fortresses are ill- provided and little formidable, but they are capable of being rendered otherwise. ¹⁴³

Μάλιστα υπογραμμίζει τη σημασία του νησιού στις τελευταίες πολεμικές επιχειρήσεις που έλαβαν χώρα στο πρόσφατο παρελθόν και συγκεκριμένα στην κατάληψη του νησιού από τους Βρετανούς τον Απρίλιο του 1810. Επίσης αναφέρει ότι κατά την περίοδο της παραμονής στο νησί, στη Λευκάδα υπήρχε αγγλική φρουρά από το 35^ο συντάγματος, αποτελούμενο από τους Κορσικανούς Rangers, έτοιμους να αντιμετωπίσουν ανά πάσα στιγμή μια ξαφνική επίθεση, είτε από την Κέρκυρα είτε από τις ιταλικές ακτές. Τέλος υπογραμμίζει την ενδυνάμωση της στρατιωτικής ισχύος του κάστρου, από την στιγμή που ανέλαβαν τα καθήκοντά τους οι Άγγλοι.¹⁴⁴ Οι παραπάνω πληροφορίες που μεταφέρει ο Holland στο αναγνωστικό κοινό είναι αρκετά σημαντικές, αν λάβουμε υπόψη μας ότι η κατάληψη της Λευκάδας από τους Βρετανούς το 1810, στέρησε την κυριαρχία στην περιοχή από τον Αλή Πασά.¹⁴⁵

---

¹⁴³ Ο. π., σ. 61.

¹⁴⁴ Βλ. Holland, ό. π., σ. 62.

¹⁴⁵ Βλ. Μιχαηλάρης, ό. π., σ. 269.

ii) Ήπειρος

Από την Αγία Μαύρα πορεύτηκαν προς την Πρέβεζα με μια μικρή βάρκα. Ο Holland αισθάνεται πως πλέον έχει φτάσει στην Ανατολή:

Our approach to Prevesa was interesting to me in the exhibition of an oriental spectacle, the first which had yet been placed before my eyes. On the shores of the sea, and of that sea where the fortunes of Marc Antony yielded to those of Augustus, a large and splendid seraglio is now rising up to grace the dignity of the modern ruler of Epirus.¹⁴⁶

Ο Holland υπογραμμίζει τη σημασία της Πρέβεζας από γεωπολιτική άποψη. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, η πόλη αυτή συνδέει τον κόλπο της Άρτας με το Ιόνιο. Η εμπορική δραστηριότητα της περιοχής συγκρατούνταν από του Έλληνες της πόλης. Το 1797 η πόλη πέρασε στην κυριαρχία των Γάλλων, αλλά τον επόμενο χρόνο, η αντιπαλότητα της Τουρκίας με τη Γαλλία, έδωσε την ευκαιρία στον Αλή Πασά να επεκτείνει την κυριαρχία του στην περιοχή και να αποκτήσει ένα σημαντικό λιμάνι, αφού επιτέθηκε στα γαλλικά στρατεύματα στην αρχαία πόλη της Νικόπολης. Μάλιστα η ήττα αυτή είχε εξαιρετική σημασία για τους Γάλλους, καθώς σύμφωνα με τον Holland, οι Γάλλοι τοποθέτησαν τη μάχη αυτή στην ίδια θέση με τις μάχες του Marengo και του Austerlitz.¹⁴⁷

Ο Αλή Πασάς ωστόσο, όταν κατέκτησε την περιοχή, ακολούθησε μια διαφορετική πολιτική από την αναμενόμενη: αντί να διατηρήσει τον εμπορικό χαρακτήρα της πόλης, πήρε μέτρα που είχαν σαν αποτέλεσμα τη μείωση του ελληνικού πληθυσμού της πόλης, που ασχολούνταν με το εμπόριο και την εγκατάσταση Αλβανών χωρικών και στρατιωτών. Σύμφωνα με τον Holland, φαίνεται ότι ο Αλή Πασάς είχε προμελετημένο το σχέδιο για την καταπίεση και την εξόντωση του ελληνικού πληθυσμού της περιοχής, καθώς όσοι παρέμειναν στην περιοχή, υπέφεραν. Έτσι ο Holland θεωρεί ως τη μόνη λογική εξήγηση απέναντι σε αυτή την τακτική, ότι ο Αλή Πασάς ήθελε την πόλη αυτή να λειτουργήσει ως οχυρό της προστασίας του ίδιου και της περιουσίας του σε περίπτωση που οποιαδήποτε πολιτική αλλαγή του αποστερούσε τις βρειότερες κτήσεις του και ειδικά στην περίπτωση που οι Γάλλοι

---

¹⁴⁶ Ο. π., σ. 65.

¹⁴⁷ Ο. π., σ. 66.

διατηρούσαν τις κτήσεις τους στις Ιλλυρικές επαρχίες και επικρατούσαν στην Ευρώπη. Γι' αυτό ο Αλή Πασάς όχι μόνο φρόντισε να κάνει οχυρωματικά έργα στην Πρέβεζα, αλλά και να εγκαταστήσει αλβανικούς πληθυσμούς που τον υποστήριζαν.¹⁴⁸

Αφού αναχώρησαν από την πόλη της Πρέβεζας, οι ταξιδιώτες κατευθύνθηκαν προς την Σαλαώρα, την μαρίνα της Άρτας, όπου γινόταν η εκφόρτωση προϊόντων από τα πλοία για την εσωτερική τους διακίνηση, αποκλειστικά με άλογα. Εκεί ήταν εγκατεστημένο το τελωνείο¹⁴⁹ της περιοχής, υπό τη διεύθυνση ενός Εβραίου. Αφού πέρασαν τη νύχτα στο παλάτι του Πασά στην περιοχή- ένα σχεδόν εγκαταλελειμμένο κτίριο, στη συνέχεια στις 29 Οκτωβρίου αναχώρησαν προς την πόλη της Άρτας. Εκεί φιλοξενήθηκαν στο σπίτι μιας φτωχής ελληνικής οικογένειας, η περιέργεια της οποίας, ενόχλησε τον Holland, καθώς προσκάλεσαν και φίλους τους να δουν από κοντά τους ξένους ταξιδιώτες.¹⁵⁰ Από την Άρτα οι ταξιδιώτες πορεύτηκαν πεζοί προς τα Ιωάννινα. Ο Holland παρατηρεί ότι ο Αλή Πασάς είχε προχωρήσει σε σημαντικά εκσυγχρονιστικά έργα για τη βελτίωση της επικοινωνίας και των οδικών δικτύων της επικράτειάς του, καθώς επίσης και για την ασφάλειά τους, όπως με την κατασκευή δρόμων και την αστυνόμευση της περιοχής για τον περιορισμό της ληστείας. Μάλιστα κατά τη διάρκεια αυτής της διαδρομής είχε την ευκαιρία να συναντήσει στο δρόμο τους χωρικούς που μετέφεραν με τα άλογά τους προϊόντα από τη Μάλτα προς το εσωτερικό της Αυτοκρατορίας¹⁵¹, καθώς επίσης βοσκούς και Αλβανούς στρατιώτες. Ιδιαίτερη εντύπωση του έκανα οι φυλές των νομάδων βοσκών που μετακινούνταν οικογενειακώς και με όλα τους τα υπάρχοντα, που κατέβαιναν από τα βουνά προς τις πεδινές περιοχές στα τέλη του Οκτωβρίου.

Μετά από κάποιες ημέρες πεζοπορίας και αφού διανυκτέρευαν στα χάνια της περιοχής έφτασαν στα Ιωάννινα, όπου ήρθαν σε επαφή με τον δραγουμάνο του Αλή Πασά, τον Σινιόρε Κολοβό, ώστε να εξασφαλίσουν στέγη και συνάντηση με τον Πασά. Στα Ιωάννινα φιλοξενήθηκαν στο σπίτι του Μιχαήλ Μήτσου, ενός από τους πιο πλούσιους και αξιοσέβαστους Έλληνες των Ιωαννίνων. Στη 1 Νοεμβρίου

---

¹⁴⁸ Ο. π., σ. 67-68.

¹⁴⁹ Ο Holland εδώ παραθέτει την αλβανική λέξη για το τελωνείο. Βλ. ό. π., σ. 78.

¹⁵⁰ Ο. π., σ. 83.

¹⁵¹ Ο. π., σ. 87.

επισκέφτηκαν το σεράι του Αλή Πασά, όπου και γνώρισαν από κοντά τον δεσπότη της Ηπείρου. Ένα από τα ζητήματα που συζήτησαν με τον Αλή Πασά, αφορούσε την ευρωπαϊκή πολιτική και τους πολέμους που ταλάνιζαν τότε την Ευρώπη.¹⁵²

Κατά τη διάρκεια της διαμονής τους στα Ιωάννινα, γνώρισαν και το νεαρό Έλληνα έμπορο Ιωάννη Μελά, ο οποίος τους ξενάγησε στην πόλη. Αυτό που έκανε ιδιαίτερη εντύπωση στον Holland ήταν τα μαγαζιά στο Παζάρι της πόλης, τα οποία ήταν αρκετά πλούσια διακοσμημένα, εξαιτίας του γενικότερου πλούτου που υπήρχε στην περιοχή.¹⁵³ Ακόμα εντύπωση προκάλεσε στον Holland το σαράι του Αλή Πασά και του γιου του, αντιπροσωπευτικά δείγματα της οθωμανικής αρχιτεκτονικής.¹⁵⁴

iii) Θεσσαλία

Λίγες ημέρες μετά οι ταξιδιώτες αναχώρησαν για την Θεσσαλία. Εξαιτίας του χειμώνα, η διάβαση της Πίνδου δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Ωστόσο ο Holland πήρε την απόφαση να συνεχίσει το ταξίδι, όπως είχε υποσχεθεί στον Αλή Πασά, ώστε να εξετάσει ως ιατρός και τον υιό του, Βελή Πασά, στη Λάρισα. Μάλιστα ο Αλή Πασάς τους προμήθευσε με το μπουγιουρντί, το απαραίτητο έγγραφο, που θα επέτρεπε την ασφαλή μετακίνησή τους στην επικράτειά του.¹⁵⁵ Την ημέρα της αναχώρησής τους, είδαν στην περιοχή του Σαραγιού το κεφάλι ενός άνδρα κρεμασμένο από ένα στύλο, με το αίμα να στάζει ακόμα από το λαιμό του. Η εκτέλεση είχε γίνει λίγα λεπτά μετά την είσοδό τους στο χώρο. Όπως μεταφέρει ο Holland, κανένας από τους στρατιώτες δεν ένιωθε οποιαδήποτε έκπληξη για το γεγονός.¹⁵⁶ Με αυτή την εικόνα στο μυαλό τους, οι ταξιδιώτες αναχώρησαν για την Θεσσαλία.

Καθώς διέσχιζαν την Πίνδο, πέρασαν από το Μέτσοβο και τη Ζαγορά. Ο Holland μεταφέρει την πληροφορία ότι σε εκείνα τα μέρη υπήρχαν πολλές αξιοσέβαστες

---

¹⁵² Ο. π., σ. 127.

¹⁵³ Ο. π., σ. 132.

¹⁵⁴ Ο. π., σ. 133.

¹⁵⁵ Ο Holland παραθέτει σε υποσημείωση το περιεχόμενο του εγγράφου, το οποίο ο Αλή Πασάς είχε συντάξει στα ελληνικά. Εδώ ο Holland αναφέρεται στο γεγονός ότι σε όλη την Ελλάδα, αλλά και στην Ευρώπη, η λέξη που χρησιμοποιούσαν για τους Βρετανούς ταξιδιώτες ήταν *Μιλόρδοι*. Ακόμα ο Πασάς φρόντισε να έχουν μαζί τους και έναν Τάρταρο, ο οποίος θα τους καθοδηγούσε στο ταξίδι τους. Βλ. ό. π., σ. 201.

¹⁵⁶ Ο. π., σ. 202.

ελληνικές οικογένειες, ενώ αναφέρεται και στους ποιμένες Βλάχους της περιοχής, που διακρίνονται για τον ξεχωριστό τρόπο ζωής τους. Μάλιστα Holland θεωρεί τον πληθυσμό των βλάχικων αστικών κοινοτήτων-όπως της πόλης των Καλαρρύτων, αρκετά αναπτυγμένο, κυρίως εξαιτίας της ενασχόλησής τους με το εμπόριο:

The population, which I believe to be chiefly Wallachian, is respectable, cultivated, and extensively engaged in commercial pursuits, of the same nature as those carried on by the merchants of Ioannina.¹⁵⁷

Λίγο πιο κάτω αναφέρει:

The Vlaki are a hardy and active people, more regular and less ferocious in their habits than the Albanians, to whom they are not allied in their origin, and but little as it appear in later connection. Their employment as shepherds in these mountainous tracts has already been noticed, the more considerable Wallachian towns are generally engaged in the woollen manufacture of the country, or in some branch of overland commerce; and their inhabitants are in much repute as among the best artizans of Greece. It may further be remarked, that there is an of active industry, neatness, and good order in these towns, which, while it distinguishes them from all others in the south of Turkey, affords a singular contrast to the wild and rugged scenery by which they are surrounded.¹⁵⁸

Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο Holland ξεχωρίζει αυτό το κομμάτι του πληθυσμού, εξαιτίας της τάξης και της οργάνωσης των πόλεών τους, καθώς επίσης και της συμμετοχής τους στο εμπόριο και τον κατασκευαστικό τομέα, στοιχεία που, όπως θα δούμε, θεωρεί πολύ σημαντικά για την πρόοδο και την ανάπτυξη των κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας και τοποθετούν τις αστικές αυτές κοινότητες πιο κοντά στον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής.

---

¹⁵⁷ Ο. π., σ. 209-210. Επίσης για τους Βλάχους κατοίκους του Μετσόβου αναφέρει ότι οι περισσότεροι είναι βοσκοί, ένα επάγγελμα που τους αποφέρει σημαντικό εισόδημα. Επίσης ένα μέρος του πληθυσμού αυτού δραστηριοποιείται στην κατασκευή μαλλιού, ενώ τα χαμηλότερα στρώματα ασχολούνται με την καλλιέργεια των αμπελιών και την παραγωγή κρασιού. Βλ. ό. π., σ. 212.

¹⁵⁸ Ο. π., σ. 226.

Καθώς κατεβαίνουν την κοιλάδα του Πηνειού, οι ταξιδιώτες συναντούν τα караβάνια των αλόγων που μεταφέρουν γεωργικά προϊόντα, όπως σιτηρά και βαμβάκι από τον θεσσαλικό κάμπο ή με μαλλί. Λίγο πριν φτάσουν στην Καλαμπάκα, οι ταξιδιώτες θα περάσουν από τα Μετέωρα και θα επισκεφτούν τα εντυπωσιακά μοναστήρια πάνω στους βράχους:

When we approached this spot, the evening was already far advanced, but the setting sun still threw a gleam of light on the summits of these rocky pyramids, and shewed us the outline of several Greek monasteries in this extraordinary situation, and seeming as if entirely separated from the reach of the world below. For the moment the delusion might have been extended to the moral character of these institutions, and the fancy might have framed to itself a purer form of religion amidst this insulated magnificence of nature, than when contaminated by a worldly intercourse and admixture. How completely this is delusion, it requires but a hasty reference to the present and past history of monastic worship, sufficiently to prove. It is the splendor of nature alone, which is seen in the rocks of Meteora; and the light of the sun lingering on their heights, shews only those monuments of mingled vanity and superstition, which have arisen from the devices of selfish policy, or of mistaken religion. ¹⁵⁹

Όπως φαίνεται και στο παραπάνω απόσπασμα, ο Holland θεώρησε το χτίσιμο των μοναστηριών πάνω στους βράχους και την αποκοπή τους από τον υπόλοιπο κόσμο ως δείγμα της ματαιοδοξίας και του εγωισμού των εκπροσώπων της θρησκείας. Γενικά η επίσκεψή του στα μοναστήρια είχε περισσότερο το σκοπό της αναζήτησης χειρογράφων, αν και δεν κατάφεραν να βρουν κάτι αξιόλογο,¹⁶⁰ ενώ οι εντυπώσεις τους για τη μορφωτική και πνευματική κατάσταση των μοναχών δεν ήταν και οι καλύτερες.

Στη συνέχεια κατευθύνθηκαν προς την πόλη των Τρικάλων, νοτιο-ανατολικά της Καλαμπάκας. Στα Τρίκαλα φιλοξενήθηκαν στο σπίτι του Ιωάννη Εραστονόπουλου, ενός πλούσιου Έλληνα της περιοχής. Συνεχίζοντας το ταξίδι τους, περνώντας από την γόνιμη πεδιάδα των Τρικάλων, δημιουργήθηκε στον Holland η απορία, σχετικά με τους τίτλους ιδιοκτησίας των χωραφιών του κάμπου. Όπως λέει το μεγαλύτερο

---

¹⁵⁹ Ο. π., σ. 231.

¹⁶⁰ Ο. π., σ. 238.

μέρος της περιοχής είναι διανεμημένο μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, αν και οι Έλληνες κατέχουν ελάχιστη ατομική ιδιοκτησία, ενώ τα εισοδήματά τους από την ενοικίαση της γης δεν ξεπερνούν τα 2000 δολάρια. Ωστόσο, όπως σχολιάζει ο Holland, σε μια περιοχή με δεσποτική διακυβέρνηση, ήταν πολύ δύσκολο για ένα ξένο να συλλέξει πληροφορίες σχετικά με την ιδιοκτησία των υπηκόων.¹⁶¹

Από τα Τρίκαλα κατευθύνθηκαν προς τη Λάρισα ή το Γενίσαρι, όπως έλεγαν την πόλη οι Τούρκοι. Εκεί ήταν η έδρα του Βελή Πασά, καθώς επίσης και το σπίτι του Αρχιεπισκόπου της Λάρισας που τους φιλοξένησε. Στη Λάρισα εγκαταστάθηκαν για μεγαλύτερο διάστημα, όπου ο Holland γνώρισε και τον Ιωάννη Βηλαρά, τον Έλληνα ιατρό του Πασά, η προσωπικότητα του οποίου τον εξέπληξε για την ευρυμάθειά του. Ο Holland, αφού εξέτασε τον Πασά, αποφάσισε με τους συντρόφους του, να κάνουν ένα μικρό ταξίδι προς το Βορά, για να εξερευνήσουν την περιοχή της αρχαίας Θεσσαλίας. Σε αυτό το ταξίδι οι συνειρμοί πάνω στην ιστορία της περιοχής και την τωρινή της κατάσταση ήταν έντονοι:

Traversing thus rapidly the plains of ancient Thessaly, in the carriage of a Turkish Pasha, -Olympus before us; Ossa on the right hand, the Peneus winding through the plain, to seek the rocky defiles of Tempe;- there was an impression upon the mind from the character and combination of these objects, which may more easily be conceived than defined.¹⁶²

Έτσι συνέχισαν το ταξίδι τους, περνώντας κοντά από τον Τύρναβο, όπου ο Holland δίνει κάποιες πληροφορίες για την οικονομία της περιοχής και την παραγωγή προϊόντων μαλλιού, τα οποία χρησιμοποιούνται για την κατασκευή ναυτικών ενδυμάτων, και στη συνέχεια εξάγονται στα λιμάνια της Μεσογείου και το Λεβάντε.¹⁶³

Στη συνέχεια επέστρεψαν στη Λάρισα. Σύμφωνα με τον Holland, η Λάρισα ήταν μια κακώς δομημένη και βρόμικη πόλη, ενώ τα παζάρια της ήταν αδιάφορα. Αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ήταν

---

¹⁶¹ Ο. π., σ. 248.

¹⁶² Ο. π., σ. 264.

¹⁶³ Ο. π., σ. 265.

Τούρκοι, ενώ οι Έλληνες και οι Εβραίοι δεν ξεπερνούσαν τις χίλιες οικογένειες. Όπως λέει ο Holland, υπάρχει μεγάλη αντίθεση στην εμφάνιση μεταξύ των μουσουλμανικών πόλεων και αυτών που ο πληθυσμός είναι ελληνικός και εβραϊκός και αυτό έχει να κάνει με τη γενικότερη νοοτροπία των Τούρκων που απορρέει από τη θρησκεία τους, το λιτό τρόπο ζωής τους και το σύστημα διακυβέρνησής τους που στηρίζεται στην εξάρτηση και την πατρωνία.¹⁶⁴

The Greek town presents in general the aspect of industrious and useful life; and unless when borne down by some of those circumstances of local oppression which are so common in the irregular government of Turkey, the population have an appearance of comfort in their dwellings, clothing, and in the various habits of life not much inferior to that of other nations in the south of Europe.

Για τον Holland, η νωθρότητα και η ραθυμία που παρουσιάζει ο χαρακτήρας των Τούρκων, είναι η αιτία του γενικότερου στοιχείου της παραίτησης και της εγκατάλειψης που χαρακτηρίζουν τα σπίτια τους και γενικά την εικόνα των πόλεων τους. Ειδικά, όσον αφορά την Λάρισα, ο Holland αναφέρει ότι υπάρχει έντονο το στοιχείο της καταπίεσης του χριστιανικού πληθυσμού. Ακόμα και το σπίτι του Αρχιεπισκόπου έμοιαζε με φυλακή, εξαιτίας του φόβου και της τρομοκράτησης του χριστιανικού μέρους του πληθυσμού.¹⁶⁵ Γενικά ο Holland έμεινε αρκετές φορές στο σπίτι του Αρχιεπισκόπου και έτσι είχε τη δυνατότητα να ενημερωθεί για την κατάσταση του χριστιανικών υπηκόων και να δει από κοντά και τις τελετουργίες της ορθόδοξης Εκκλησίας.

iv) Μακεδονία

Ο Holland στις 24 Νοεμβρίου του 1812 ξεκίνησε ένα δεύτερο ταξίδι από τη Λάρισα προς την περιοχή της αρχαίας Μακεδονίας, περνώντας δια μέσου της κοιλάδας των Τεμπών και των βουνών του Ολύμπου και της Όσσας. Ο πρώτος σταθμός ήταν τα Αμπελάκια, περιοχή την οποία ο Holland αποκαλεί με το όνομα Αμφιλοχία, θεωρώντας το ως το αρχαίο όνομα της πόλης. Τα Αμπελάκια, όπως παραθέτει ο Holland, ήταν μια πόλη με πληθυσμό αποκλειστικά ελληνικό, όπου είχε αναπτυχθεί το εμπόριο προς διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις, ενώ οι κάτοικοι ασχολούνταν και με

---

¹⁶⁴ Ο. π., σ. 267.

¹⁶⁵ Ο. π., σ. 269.

τις βαφές νημάτων από το βαμβάκι του θεσσαλικού κάμπου. Επίσης, αν και η περιοχή ανήκε στον Αλή Πασά, οι κάτοικοι απολάμβαναν σε μεγάλο βαθμό την ανεξαρτησία τους, σε αντίθεση με τους κατοίκους της Λάρισας, που υπέφεραν από την τυραννία, μια κατάσταση που δεν τους επέτρεπε γενικά την πρόοδό τους.¹⁶⁶

Στη συνέχεια διέσχισαν την κοιλάδα των Τεμπών, κατά μήκος του ποταμού Πηνειού. Αμέσως στο μυαλό του Holland έρχονται τα ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στην περιοχή: η κατάβαση του στρατού του Μ. Αλεξάνδρου προς το θεσσαλικό κάμπο και οι Θερμοπύλες. Η εικόνα του παρόντος ζωντανεύει στιγμές από το παρελθόν στα μάτια του Ευρωπαίου περιηγητή, για τον οποίο εκείνη τη στιγμή το ταξίδι αυτό αποτελεί και ένα ταξίδι στο χρόνο. Ακολουθώντας μάλιστα τη μέθοδο της ιστορικής γεωγραφίας, ο Holland χρησιμοποιεί την αρχαία γεωγραφία για να τοποθετηθεί μέσα στο χώρο:

Leaving the defiles of Tempe, and descending upon the plain, we passed to the north side of the river by a horse-ferry, - an unworthy substitute for a bridge, half a mile below, which two years since was broken down by a winter's flood. The limits of the ancient Macedonia were not very accurately defined either on its Thessalian or Illyrian frontier; but below Tempe, it seems to have been generally considered that the Peneus formed the boundary to its junction with the sea; and in crossing therefore at this ferry; we quitted Thessaly, and entered upon a new region.¹⁶⁷

Έτσι από εδώ και πέρα συνεχίζει την πορεία του προς την Μακεδονία. Περνώντας από την μικρή πόλη του Πυργετού, κατευθύνθηκαν προς το Λιτόχωρο, ενώ απέναντί τους έβλεπαν την θάλασσα, το *Αρχιπέλαγος*, όπως ήταν γνωστό, προς τον Θερμαϊκό κόλπο. Παράλληλα διέσχισαν την περιοχή κάτω από τον Όλυμπο, στη διαδρομή προς την Κατερίνη. Η βροχή και η ομίχλη έκανε το ταξίδι τους ακόμα πιο δύσκολο. Τελικά στις 29 Νοεμβρίου κατάφεραν να επιβιβαστούν σε μια μικρή βάρκα για τη Θεσσαλονίκη, μαζί με κάποιους Αλβανούς χωρικούς και στρατιώτες.¹⁶⁸

Η διαμονή των ταξιδιωτών στη Θεσσαλονίκη ήταν πιο εύκολη, καθώς εκεί υπηρετούσε ένας άγγλος πρόξενος, ο κ. Charnaud, ενώ πολλοί Ευρωπαίοι, Άγγλοι,

---

¹⁶⁶ Ο. π., σ. 288-289.

¹⁶⁷ Ο. π., σ. 296.

¹⁶⁸ Ο. π., σ. 309.

Γάλλοι και Γερμανοί ζούσαν μόνιμα στην πόλη και ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο¹⁶⁹. Έτσι βρήκαν κατάλυμα στο σπίτι ενός ηλικιωμένου Γάλλου.

Σχετικά με τη Θεσσαλονίκη, ο Holland αναφέρει, ότι ήταν μια από τις μεγαλύτερες πόλεις της Ευρωπαϊκής Τουρκίας.¹⁷⁰ Μάλιστα μόνο η Κωνσταντινούπολη και πιθανόν ή Αδριανούπολη ξεπερνούσαν την Θεσσαλονίκη σε πληθυσμό, ενώ όσον αφορά την έκταση του εμπορίου η Θεσσαλονίκη κατείχε τη δεύτερη θέση. Γενικά η οικονομική και εμπορική δραστηριότητα της πόλης ήταν ιδιαίτερα αυξημένη και βρισκόταν κυρίως στα χέρια των πολυμήχανων Ελλήνων και Εβραίων. Παράλληλα ο Holland μεταφέρει την πληροφορία ότι την χρονιά που επισκέφτηκαν τη Θεσσαλονίκη, είχε αυξηθεί απότομα η εισροή εμπορευμάτων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, κάτι που έδινε στην περιοχή σημαντικό πλεονέκτημα.¹⁷¹ Επιπλέον, τα τελευταία χρόνια, εξαιτίας της οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής, είχε αυξηθεί σημαντικά και ο αριθμός των κατοίκων της πόλης, αλλά και από μετανάστες, από την επικράτεια του Αλή Πασά, προκειμένου να αποφύγουν τη δύναμη ή την εκδίκησή του.¹⁷²

Ο Holland διαπιστώνει ακόμα τα οφέλη της διακυβέρνησης του Γιουσούφ Μπέη της Θεσσαλονίκης σχετικά με την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής και την άνθηση του εμπορίου. Μάλιστα, όπως μας πληροφορεί, ο πατέρας του, ο Ισμαήλ Μπέη των Σερρών, έχει επίσης επιτύχει μια κάποια αυτονόμηση της εξουσίας του από την Υψηλή Πύλη. Ωστόσο η κυριαρχία του δε μπορούσε να συγκριθεί με αυτή του Αλή Πασά, ώστε υπήρχε κάποιου είδους ανταγωνισμός μεταξύ τους, που ενισχυόταν από τη γειτονία των επικρατειών τους.¹⁷³

---

¹⁶⁹Ο Holland αναφέρει συγκεκριμένα γι' αυτούς:

The Frank families, which have long resided in the Levant, gradually lose their several national characteristics as they become more identified with the habits of the country in which they live; and, unless within the precincts of a factory or other establishment, the traveller might often in vain seek to find a relation between a national name and the features of the individuals who bear it.

Βλ. ό. π., σ. 312.

¹⁷⁰Ο. π., σ. 313.

¹⁷¹Ο. π., σ. 315.

¹⁷²Ο. π., σ. 319.

¹⁷³Ο. π., σ. 331.

ν) Επιστροφή στη Λάρισα

Από τη Θεσσαλονίκη, ο Holland και οι συνταξιδιώτες του, αποφάσισαν να επιστρέψουν στη Λάρισα. Όμως εξαιτίας των δυσκολιών που είχαν συναντήσει στη διαδρομή προς τη Θεσσαλονίκη, επέλεξαν να ταξιδεύσουν με καράβι προς το Ζητούνι, ένα λιμάνι στο Μαλιακό κόλπο και κοντά στις Θερμοπύλες.¹⁷⁴ Έτσι στις 5 Δεκεμβρίου αναχώρησαν από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, αλλά το ταξίδι τους δεν εξελίχθηκε, όπως θα επιθυμούσαν. Αντί για δύο μέρες, όπως αρχικά το είχαν προβλέψει, για δεκατρείς ολόκληρες μέρες έπλεαν στο Αρχιπέλαγος, με κίνδυνο να ναυαγήσουν, εξαιτίας των κακών καιρικών συνθηκών.

Διά θαλάσσης οι ταξιδιώτες περνούν από τα νησιά Αλόνησο¹⁷⁵, Σκόπελο και Σκιάθο. Όπως αναφέρει ο Holland, η περιοχή αυτή υπέφερε από την πειρατεία, εξαιτίας της αδυναμίας της τουρκικής διακυβέρνησης να επιβάλει μέτρα εναντίον της, κάτι που αποτελούσε μεγάλο εμπόδιο για την ομαλή διεξαγωγή του θαλάσσιου εμπορίου.¹⁷⁶ Αφού πέρασαν το στενό μεταξύ της Εύβοιας και της Μαγνησίας, προχώρησαν από το Τρίκερι προς το Ζητούνι. Τελικά στις 17 Δεκεμβρίου κατάφεραν να φτάσουν στη Στυλίδα. Ο Αγάς της περιοχής τους φιλοξένησε και τους παρείχε τα μέσα, ώστε να ξεκινήσουν για το Ζητούνι, περιοχή την οποία ο Holland ταυτίζει με την αρχαία Λαμία. Περνώντας από το Δομοκό και τα Φάρσαλα, έφτασαν στη Λάρισα στις 20 Δεκεμβρίου. Στη Λάρισα έμειναν δύο ημέρες, όπου ο Holland είχε ξανά την ευκαιρία να δει τον Βελή Πασά, τον Βηλαρά και τον Αρχιεπίσκοπο. Στη συνέχεια αναχώρησαν με προορισμό την Αθήνα.

vi) Προς την Αθήνα

Ο Holland αποφάσισε να πορευτεί προς την Αθήνα, αλλά ακολουθώντας μια πιο μακριά διαδρομή, προκειμένου να επισκεφτεί την περιοχή της αρχαίας Φωκίδας και τους Δελφούς. Έτσι από το Ζητούνι κατευθύνθηκαν προς τις Θερμοπύλες, μέσα από την κοιλάδα του Σπερχειού ή της Ελλάδας. Η περιγραφή των ιστορικών σημείων που επισκέπτεται και ο τρόπος που αντιλαμβάνεται το χώρο μέσω της ιστορίας είναι χαρακτηριστικός:

---

¹⁷⁴ Ο. π., σ. 333.

¹⁷⁵ Την Αλόνησο αναφέρει με την ονομασία Χιλιδρόμια, ενώ αναφέρει ακόμα και το νησάκι Σαρακινό της Σκύρου. Εκτός από τα σύγχρονα, ο Holland μας δίνει και τα αρχαία ονόματα των νησιών. Ο. π., σ. 341.

¹⁷⁶ Ο. π., σ. 337.

From the bridge over the river, we proceeded in a south-east direction towards Thermopylae, having on our right hand the Trachinian cliffs of Oeta, which rise above into the lofty summits anciently called Kallidromos and Tichius, impending over the pass. We were made aware of our approach to this memorable spot, as well by the contacting interval between the cliffs and the sea, as by the columns of vapour rising from the hot springs, which have given origin to the name of the strait. We hastened rapidly towards these springs, which are scarcely two miles distant from the bridge. We observed immediately before us the sacred eminence of Anthela, where the council of the Amphictyons was first assembled; and in the contracted pass in which we now stood, saw the obstacle that prevented the Persians from bursting at once into Greece,- that produced the battle and the glory of Thermopylae.¹⁷⁷

Φυσικά από αυτή την αντίληψη του χώρου, δε λείπει και η συμβολική διάσταση που αφορά τη σύγκρουση Ελλήνων –Περσών, με ό, τι συνειρμούς σχετικά και με τη σύγχρονη του ιστορία, μπορούσε να προκαλέσει αυτή η εικόνα στον αναγνώστη.

Οι ταξιδιώτες από τις Θερμοπύλες προχώρησαν προς το Λευθεροχώρι, όπου διανυκτέρευσαν και συνέχισαν προς τα Σάλωνα- την αρχαία Αμφισσα, κατά μήκος του Κορινθιακού Κόλπου, περνώντας και από το Χάνι της Γραβιάς, όπου γευμάτισαν μαζί με λίγους ποιμένες.

Σε αυτό το σημείο, ο Holland θεωρεί ότι πορεύεται στα κλασικότερα μέρη της Ελλάδας, στην περιοχή της Αττικοβοιωτίας, μια περιοχή η οποία είχε γίνει αρκετά γνωστή στο κοινό, εξαιτίας της αρχαίας ιστορίας και των αρχαιοτήτων που βρίσκονται διάσπαρτες στο έδαφός της. Από τον 17^ο αιώνα, ολοένα και μεγαλύτερος αριθμός περιηγητών κατέφθαναν στην περιοχή, προκειμένου να εξερευνήσουν τα κλασικά μέρη της Ελλάδας και να ανιχνεύσουν τις ρίζες του πολιτισμού τους.

Το οδοιπορικό τους από εδώ και πέρα καταγράφεται ως εξής: από τους Δελφούς, περνούν την Αράχοβα, τη Δαύλεια και τη Λειβαδιά, όπου συνάντησαν τον γνωστό Γερμανό περιηγητή Gropius¹⁷⁸ κι συνέχισαν μαζί του το ταξίδι τους μέχρι τη Θήβα. Όπως μας πληροφορεί ο Holland, τα μέρη αυτά ήταν διάσπαρτα από αρχαία ερείπια,

---

¹⁷⁷ Ο. π., σ. 376.

¹⁷⁸ Ο. π., σ. 397.

όπου μελλοντικές ανασκαφές, θα μπορούσαν να φέρουν καλύτερα αποτελέσματα.¹⁷⁹ Μάλιστα στις Θεσπίες, σε μια εκκλησία που ήταν χτισμένη από αρχαία μάρμαρα, βρήκαν μια επιγραφή, την οποία ο Holland παραθέτει στην αφήγησή του. Η χαρά των ταξιδιωτών ήταν μεγάλη, όταν είδαν χαραγμένο στο μάρμαρο το όνομα: ΠΡΑΞΙΤΕΛΗΣΑΘΗΝΑΙΟΣ:¹⁸⁰

The name of Praxiteles, in connection with Thespia, is interesting; since it is well known that the celebrated Cupid of this artist, which he himself considered the finest of his works, was presented to the Thespians. We learn from Cicero, that it was common to go to Thespia for the sole purpose of seeing this statue.

Αφού επισκέφτηκαν τις Πλαταιές, την πρώτη ημέρα του χρόνου, το 1813, έφτασαν στην Αθήνα, όπου έμειναν σχεδόν ένα μήνα.

And a few minutes afterwards, in coming to a break in the hills, heard our Tartar shout with a loud voice, "Athena, Athena!" The intimation was needless. We already had the sacred city before our eyes; noble in its situation, noble in its ruins, and in the recollection it gives of ancient times and ancient men.¹⁸¹

Επιτέλους ο Holland είχε φτάσει στην πόλη, που κάθε περιηγητής εκείνη την περίοδο θεωρούσε ιερό καθήκον να επισκεφτεί. Όπως λέει ο Holland, η Αθήνα εκείνη την περίοδο ήταν γνωστή σε όλους (celebrated spot)¹⁸² και γι' αυτό το λόγο δε θέλησε να γράψει στο βιβλίο του τίποτε περισσότερο για την πόλη και τα μνημεία της, αφού αυτά ήταν εν πολλοίς ήδη γνωστά. Έτσι ακόμα και στην πόλη των Αθηνών, που είχε αναπτυχθεί εκείνη την περίοδο έντονη αρχαιολογική δραστηριότητα, το παρόν επισκιάζει το παρελθόν. Ο Holland παραμένει πιστός στο τόνο του βιβλίου του και περιγράφει διεξοδικά το τότε ιστορικό παρόν της Αθήνας.

Ποια είναι όμως η Αθήνα εκείνη την περίοδο σύμφωνα με τα όσο καταγράφει ο Holland; Αξίζει εδώ να παρατηρήσουμε μια διαφορετική πρόσληψη της πόλης των Αθηνών. Η Αθήνα, μπορούμε να δούμε στο κείμενο του Holland, παρουσιάζεται ως μια εν δυνάμει σύγχρονη ευρωπαϊκή πρωτεύουσα, όπου συρρέουν σε αυτή κυρίως Βρετανοί, προκειμένου να εξερευνήσουν και να φέρουν στο φως αρχαία μνημεία:

¹⁷⁹ Ο. π., σ. 400.

¹⁸⁰ Ο. π., σ. 403.

¹⁸¹ Ο. π., σ. 406.

¹⁸² Ο. π., σ. 408.

The English, more than any other people, have cultivated the ancient, through the modern Athens, and one of the persons we saw in approaching the place, was an Englishman, looking over an excavation which had been made for the purposes of research.¹⁸³

Ο Holland περιγράφει σε αυτό το σημείο μια από τις βασικότερες όψεις του περιηγητισμού κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα: τα αρχαιολογικά ενδιαφέροντα των ταξιδιωτών και του πρώιμου ρόλου τους ως εν δυνάμει αρχαιολόγων. Μια δραστηριότητα που, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, ήταν πολλές φορές επιζήμια για τα μνημεία.¹⁸⁴ Το ενδιαφέρον ωστόσο για τις αρχαιότητες έφερε στο προσκήνιο και τη σύγχρονη όψη της πόλης των Αθηνών. Οι Ευρωπαίοι περιηγητές που έρχονταν για να δουν από κοντά και να μελετήσουν τα αρχαία μνημεία, ανακάλυψαν ότι η Αθήνα δεν ήταν απλά ένα χωριό:

Fancy has drawn for itself a wretched village, with houses scattered among the ruins of temples; and few before this time have looked for a large and flourishing town, well peopled, and containing many excellent houses, with various appendages belonging to the better stage of cultivated life. Yet all this will be found here; and on the identical spot which in old times was occupied by the sacred city of Minerva; the name preserved, and a multitude of other circumstances to aid the impression which brings together ages thus remote in reality.¹⁸⁵

Η έντονη κοινωνική ζωή της πόλης οφειλόταν από τη μία στον περιορισμό του τουρκικού ελέγχου και από την άλλη στη συρροή των Ευρωπαίων επισκεπτών στην πόλη, όπου έμεναν για μεγάλα χρονικά διαστήματα και οργάνωναν χορούς και δεξιώσεις, στις οποίες συμμετείχαν και οι Αθηναίοι. Στην Αθήνα υπήρχε μια αίσθηση ελευθερίας και εορταστικού κλίματος, όπου οι Ευρωπαίοι ένιωθαν σαν το σπίτι τους. Έτσι, όπως λέει ο Holland, δεν ήταν τυχαίο ότι η Αθήνα είχε γίνει το κέντρο όπου κατέφταναν Άγγλοι, Γάλλοι και Γερμανοί, με προεξέχοντες τους Άγγλους. Ακόμα ο Holland αναφέρεται και στα χαρακτηριστικά των ξένων, οι οποίοι έμεναν πλέον μόνιμα στην Αθήνα: οι Γάλλοι ήταν κυρίως παλιοί έμποροι στο Λεβάντε, οι Γερμανοί ήταν κυρίως καλλιτέχνες, οι Ιταλοί, πλην του Lusieri, που ασχολείτο με την τέχνη, ήταν ιατροί.

---

¹⁸³ Ο. π., σ. 407.

¹⁸⁴ Ο. π., σ. 408.

¹⁸⁵ Ο. π., σ. 412.

Από τους Άγγλους ο Holland συνάντησε εκείνη την περίοδο τον Frederick North, Lord Guilford, ο οποίος μόλις είχε επιστρέψει από το ταξίδι του στη Συρία και την Αίγυπτο. Ο Holland ξεχωρίζει το φιλελεύθερο πνεύμα του Lord Guilford, σχετικά με τη συνεισφορά του στην πόλη των Αθηνών, αλλά και στην Ιθάκη, όπου είχε ιδρύσει ένα σχολείο. Προφανώς ο Lord Guilford είναι μια προσωπικότητα, με την οποία ο Holland, φαίνεται να μοιράζεται κοινές απόψεις. Ακόμα στην Αθήνα συνάντησε μέλη της εταιρείας των Dilettanti και συγκεκριμένα αναφέρεται στον τοπογράφο Gell.

Με βάση τα παραπάνω, η Αθήνα ήταν μια δραστήρια πόλη από άποψη κοινωνικής ζωής, η οποία οφειλόταν κυρίως στο αίσθημα της ημιαυτονομίας από την οθωμανική εξουσία και την συνακόλουθη εξωστρέφεια στο δυτικό και ελεύθερο τρόπο ζωής. Άλλωστε, όπως μας παραδίδει ο Holland, ακόμα και οι γυναίκες στην Αθήνα ήταν πιο ελεύθερες σε σχέση με τα υπόλοιπα μέρη και απολάμβαναν την ίδια κοινωνική ζωή με τους άνδρες. Σε γενικές γραμμές η Αθήνα ήταν μια δραστήρια από κοινωνική ζωή σύγχρονη πόλη, έξω από την ανατολίτικη δεσποτεία. Αυτό όμως που έλειπε από την Αθήνα, σύμφωνα με τον Holland, ήταν η δραστήρια πνοή του εμπορίου. Οι Αθηναίοι, μπορεί να διατηρούσαν πολύ από τον έντονο και ιντριγκαδόρικο χαρακτήρα των προγόνων τους, ωστόσο λόγω της έλλειψης της εμπορικής δραστηριότητας, δεν είχαν να υποδείξουν καμιά πρόοδο στα γράμματα και τις τέχνες της πατρίδας τους. Κλεισμένοι στον μικρόκοσμό τους, ενδιαφέρονταν πολύ περισσότερο για το πώς θα περιόριζαν ακόμη περισσότερο την εξουσία των Οθωμανών, παρά για την καλλιέργεια της πνευματικής τους ζωής.

Ωστόσο, τα στοιχεία που έκαναν την Αθήνα μοναδική για τους περιηγητές και μέσα από τα οποία ερμήνευσαν την αρχαία πόλη και της χάρισαν τη θέση της στη νεωτερικότητα, είναι τα εξής: ο Holland αναγνωρίζει δύο στοιχεία που κάνουν την Αθήνα ξεχωριστή: από τη μία το γεγονός ότι η πόλη είναι διάσπαρτη από τα αρχαία μνημεία, ενώ κάθε σημείο αυτής της είναι εμποτισμένο από το παρελθόν, ώστε αυτό να ζωντανεύει ολοζώντανο μπροστά στα μάτια του ξένου περιηγητή και από την άλλη η δύναμη που έχει το τοπίο της να εναρμονίζει το φυσικό περιβάλλον με τα αριστουργήματα της τέχνης σε ένα σύνολο.¹⁸⁶ Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι που προσθέτουν στην Αθήνα την αίγλη ενός genius loci,¹⁸⁷ το οποίο έχει τη δύναμη να συμπυκνώνει το παρόν με το παρελθόν. Αυτό ήταν και το στοιχείο που έκανε γοητευτική την πόλη των Αθηνών στους ταξιδιώτες, οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα

---

¹⁸⁶ Ο. π., σ. 409.

¹⁸⁷ Ο. π., σ. 409.

σε αυτό το μέρος να βιώσουν το παρελθόν,¹⁸⁸ κυρίως μέσα από τα μικρά απομεινάρια του παρελθόντος, τα διάσπαρτα μάρμαρα, τις κολώνες, τις επιγραφές.

Επίσης ο Holland ξεχωρίζει την Αθήνα για το καλό της κλίμα, το οποίο μάλιστα διαφέρει αρκετά από την ευρύτερη περιοχή της Αττικοβοιωτίας. Σύμφωνα με τον Holland, το κλίμα της Αθήνας επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο αναδεικνύονται στην όψη τα ερείπια και το τοπίο της πόλης. Ακόμα, το κλίμα είχε μεγάλη επίπτωση στη συμπεριφορά και τη ψυχολογία των ανθρώπων, ώστε αν και το ένα πέμπτο των κατοίκων της ήταν Τούρκοι και είχαν υπό τον έλεγχό τους την διακυβέρνηση της πόλης, εντούτοις ο Holland είδε σε αυτούς ένα διαφορετικό χαρακτήρα και ήθος, σε σχέση με τους Τούρκους στα υπόλοιπα μέρη που επισκέφτηκε.

vii) Από την Αθήνα στο Μοριά και τα Ιόνια νησιά

Ενώ βρίσκονταν στην Αθήνα οι περιηγητές έκαναν μικρές εκδρομές στο Μαραθώνα και την Πεντέλη, όπου η γεωλογία του εδάφους προξένησε έντονο ενδιαφέρον στον Holland. Άλλωστε το πεντελικό μάρμαρο αποτελούσε την πρώτη ύλη πολλών καλλιτεχνημάτων της αρχαιότητας.

Τελικά οι ταξιδιώτες αποφάσισαν να επιστρέψουν στα Ιόνια Νησιά μέσω της Πελοποννήσου, όπου θα είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν κι άλλα μέρη της Ελλάδας. Έτσι ακολούθησαν τη διαδρομή Ελευσίνα, Μέγαρα, Κόρινθος και Άργος, περιοχές που όπως σχολιάζει ο Holland, διατηρούσαν τα αρχαία τους ονόματα.¹⁸⁹ Γενικά σε όλη αυτή τη διαδρομή τα ίχνη του παρελθόντος προκαλούσαν την ιδιαίτερη συγκίνηση του Holland, όπως και κάθε άλλου περιηγητή. Ο Holland αναφέρει χαρακτηριστικά ότι λίγα μέρη στην Ελλάδα είχαν να δείξουν τόση συγκεντρωμένη μαζί αρχαία ιστορία. Επομένως, η διαδρομή στη συγκεκριμένη περιοχή γύρω από την Αθήνα είχε κυρίως συναισθηματική αξία για τους περιηγητές.

190

---

¹⁸⁸ Ο. π., σ. 409:

And the traveller may safely venture to assert to himself, that he is standing where Demosthenes spoke to the Athenians, and where Plato and Aristotle addressed themselves to their scholars. Nowhere is antiquity so well substantiated as at Athens, or its outline more completely filled up both to the eye and imagination.

¹⁸⁹ Ο. π., σ. 419.

¹⁹⁰ Ο. π. σ. 419.

Καθώς πέρασαν κάτω από την κορυφογραμμή του Γερανίου, ο Holland σχολιάζει ότι το σημείο αυτό δημιουργεί ένα φυσικό εμπόδιο για την Πελοπόννησο, το οποίο στο μέλλον θα μπορούσε να καταστεί χρήσιμο σε περίπτωση απελευθέρωσης ενός μέρους της Ελλάδας. Ο Holland δεν κάνει πιο ξεκάθαρη την άποψή του περί του θέματος, κάνει όμως μια πολύ ενδιαφέρουσα προβολή στο μέλλον, τονίζοντας ότι η απελευθέρωση ήταν κάτι που υπήρχε στο παρασκήνιο,¹⁹¹ ενώ αναδεικνύει την περιοχή σε σημαντικό στρατηγικό σημείο σε περίπτωση εξέγερσης.

Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους στην Πελοπόννησο χιόνιζε, κάτι που δυσκόλευε υπερβολικά τις συνθήκες υπό τις οποίες ταξίδευαν. Ωστόσο κατάφεραν να επισκεφτούν σημαντικά μέρη όπως τις Μυκίνες, το Άργος, την Τριπολιτσά και την Πάτρα. Ο Holland για τις αρχαιότητες τη Αργολίδας παραπέμπει στο αντίστοιχο έργο του Gell. Γενικά οι περιηγητές συνήθιζαν να ελέγχουν, μέσα από την επιτόπια έρευνα, τις πηγές τους και να διορθώνουν λάθη και υποθέσεις στα βιβλία τους ή να συμπληρώνουν την έρευνα.

Ο Holland ολοκλήρωσε το ταξίδι του στην Πελοπόννησο στην Πάτρα, όπου βρήκε τον Άγγλο πρόξενο Strani, ενώ συνάντησε στο σπίτι του, τον Craven και τον Gell, με τους οποίους πέρασε απέναντι στη Ζάκυνθο.¹⁹² Στις 4 Φεβρουαρίου είχαν αφήσει πίσω τους τη χιονισμένη Πελοπόννησο. Η επιθυμία όμως του Holland να απολαύσει το περίφημο αρκαδικό τοπίο, τον έκανε να ξαναεπισκεφτεί την περιοχή αργότερα, τον Μάιο.

Γενικά, αν και η Πελοπόννησος ήταν μια περιοχή διάσπαρτη από αρχαία μνημεία και το φημισμένο αρκαδικό τοπίο δημιουργούσε ποικίλους συνειρμούς στους ταξιδιώτες, ο Holland προβάλλει στην αφήγησή του και πάλι το παρόν, κάνοντας κάποιες αναφορές στις σύγχρονες πόλεις του Άργους και της Τρίπολης,

---

¹⁹¹ Συγκεκριμένα ο Holland λέει:

The ridge of Geranion is further interesting, as forming, in its position across the northern extremity of the Isthmus, the great natural barrier of the Peloponnesus, - a barrier which may still perhaps be important at some future times, in asserting the liberties of a part of modern Greece.

Βλ. ό. π., σ. 419.

¹⁹² Ο. π., σ. 433.

εντοπίζοντας ένα έντονο αίσθημα πολιτικοποίησης και βούλησης για απελευθέρωση στις περιοχές αυτές.¹⁹³

Here we found as strongly marked as elsewhere, that indignant feeling of their political situation, which is at least one step towards the future freedom of the Greeks. If this liberation should eventually happen, the Morea will probably be the first scene of change; and it is here therefore particularly interesting to note the progress of opinion and public spirit.

Σύμφωνα με τον Holland, οι Μοραΐτες ήταν αρκετά έξυπνοι άνθρωποι, οι οποίοι ενδιαφέρονταν αρκετά για την πολιτική, περισσότερο από τους άλλους Έλληνες.¹⁹⁴

Repeatedly they have shewn their temper and quickness in political matters; and during the latter period of Veli Pasha's government, a spirit was excited, which a little more oppression and opportunity would have roused to the most serious state of revolt.

Επομένως ο Holland προβάλλει ένα δυνατό επιχείρημα για την πολιτική κατάσταση στον Μοριά: το κλίμα για κάποιου είδους επανάσταση έχει ήδη καλλιεργηθεί στη δημόσια σφαίρα, αναδεικνύοντας το κοινό αίσθημα και τη γενική βούληση του τόπου, τόσο εξαιτίας του χαρακτήρα των ανθρώπων, όσο και των πολιτικών συγκυριών που είχαν προκύψει. Θα μπορούσαμε να πούμε, ότι φεύγοντας ο Holland από την Πελοπόννησο είχε συλλάβει το κεντρικό επιχείρημα του βιβλίου του, σχετικά με τη δυνατότητα των Νεότερων Ελλήνων να αυτονομηθούν από την Οθωμανική τυραννία. Κι αυτό είναι σίγουρα ένα στοιχείο που κάνει το βιβλίο του να διαφέρει από τα υπόλοιπα περιηγητικά κείμενα ή να ανοίγει έναν άλλο δρόμο στην παράδοση αυτή.

viii) Επιστροφή στην Ήπειρο – Ταξίδι στην Αλβανία

Ο Holland, στις 17 Φεβρουαρίου του 1813, αφού είχε επισκεφτεί για λίγο την Κεφαλονιά, έπλευσε από τη Ζάκυνθο στην Λευκάδα κι από εκεί στην Πρέβεζα.¹⁹⁵ Ο

---

¹⁹³ Ο. π., σ. 423.

¹⁹⁴ Ο. π., σ. 429.

¹⁹⁵ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Holland, η παρουσία των Αλβανών στρατιωτών στην περιοχή ήταν ιδιαίτερα έντονη, καθώς είχαν καταλάβει κάθε δρόμο και γωνιά της πόλης. Βλ. ό. π., σ. 436.

Αλή Πασάς βρισκόταν εκείνη την περίοδο στην Πρέβεζα¹⁹⁶ και ζήτησε αμέσως να δει τον Holland. Ο Πασάς ήθελε να γίνει ο Holland ο προσωπικός του ιατρός. Ωστόσο ο Holland δεν επιθυμούσε αυτή την εξέλιξη για τη ζωή του και αρνήθηκε την πρόταση.

Για όσο διάστημα παρέμεινε ο Holland προστατευόμενος του Αλή Πασά στην Ήπειρο, κατάφερε να πραγματοποιήσει μικρές εκδρομές σε όλη την έκταση της επικράτειας του Βεζίρη. Ο Holland ενδιαφερόταν κυρίως να πραγματοποιήσει αρχαιολογικού τύπου έρευνες στην περιοχή. Η χαρά του ταξιδιού συμπυκνώνει εδώ την ανάγκη να καταφέρει να χαρτογραφήσει όσο το δυνατόν περισσότερες αρχαίες τοποθεσίες,¹⁹⁷ σε μια δύσβατη και επικίνδυνη περιοχή, που λίγοι ξένοι περιηγητές είχαν καταφέρει να έχουν πρόσβαση- κι αυτοί εξαιτίας της σχέσης τους με τον Αλή Πασά, που τους διασφάλιζε με τα φερμάνια του ασφαλή διέλευση. Παράλληλα όμως είχε την ευκαιρία να εξερευνήσει μια άγνωστη περιοχή για τον δυτικό κόσμο, φτάνοντας στα ενδότερα της Αλβανίας. Σίγουρα το ταξίδι του αυτό, που ξέφευγε από τα όρια της Ελλάδας και πλησίαζε αυτά ενός άγριου και ημιβάρβαρου λαού, προξενούσε ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε έναν Άγγλο περιηγητή.¹⁹⁸

Έτσι στις 26 Φεβρουαρίου ακολούθησε τον Πασά στην περιοχή των αρχαίων ερειπίων της Νικόπολης. Όπως φαίνεται, ο Αλή Πασάς επιθυμούσε να γίνουν ανασκαφές, προκειμένου να βρει πολύτιμα αρχαία αντικείμενα και θησαυρούς.¹⁹⁹

---

¹⁹⁶ Σχετικά με τη διαμονή του Πασά στην Πρέβεζα, ο Holland αναφέρει ότι η διακυβέρνησή του στην περιοχή είχε γίνει ακόμα πιο σκληρή:

His residence at Prevesa had now, as on former occasions, been marked by various traits of despotic infliction; and anecdotes were given me afterwards of different Greek residents of the place, who were sent up to Ioannina as prisoners, to compel them to the payment of sums of money demanded by the Vizier.

Βλ. ό. π. σ. 436.

¹⁹⁷ Χαρακτηριστική είναι η προσπάθειά του να εντοπίσει τον αρχαίο ποταμό Αχέροντα. Αν και ο Μελέτιος τον ταυτίζει με τον ποταμό Καλαμά, ο Holland επιστρατεύει τους αρχαίους συγγραφείς για να αποδείξει ότι ο Καλαμάς είναι ο ποταμός Θύαμις και όχι ο Αχέροντας, ο οποίος αποτελεί το ποτάμι που διασχίζει το Σούλι. Μέσα από αυτή τη διαδρομή εξακρίβωσης του ποταμιού, αναδύεται η αρχαία ελληνική μυθολογία που συνδέεται με τη γεωγραφία της περιοχής και ανασυσταίνει το πιο αρχαίο παρελθόν της Ελλάδας του Ηρακλή. Βλ. ό. π., σ. 445-446.

¹⁹⁸ Ο. π., σ. 441.

¹⁹⁹ Ο. π., σ. 441. Σύμφωνα με τον Holland, ο Αλή Πασάς προέβη σε τέτοιες ενέργειες επηρεασμένος από την αντίστοιχη ενέργεια του Βελή Πασά, όταν ήταν διοικητής στον Μοριά. Όπως μας έχει πληροφορήσει ο Holland, ο Βελή Πασάς είχε επηρεαστεί σε αρκετά

Όπως αναφέρει ο Holland, ο Αλή Πασάς δε φαίνεται να είχε πολλές γνώσεις για τα γεγονότα της αρχαιότητας. Για τον Holland, η ίδια η παρουσία του Πασά μέσα στα ερείπια της Νικόπολης ήταν παράδοξη και για ιδιοτελείς σκοπούς:

Ali Pasha, in this situation, among the ruins of the ancient city of Augustus, was a spectacle not a little strange and curious in its kind. After remaining an hour or two longer on the spot, he returned in his carriage to Prevesa; some of his guards attending him on horseback; the greater number running by the side of the carriage, with a rapidity for which the Albanians are very remarkable.²⁰⁰

Μετά την Νικόπολη, στις αρχές Μαρτίου του 1813, ο Holland ξεκίνησε για την περιοχή του Σουλίου, η οποία πρόσφατα είχε αποκτήσει φήμη στην ευρωπαϊκή γνώμη για την αντίσταση που πρόβαλαν οι Σουλιώτες στον Αλή Πασά. Από τον οικισμό Λούρο, βόρεια της Πρέβεζας, προχώρησε στο Σούλι, όπου αντίκρισε τα εγκαταλελειμμένα χωριά των Σουλιωτών. Εκεί έμεινε στο σεράι του Πασά, όπου διέμενε ο Μουχτάρ Αγά, από το Τεπελένι, ο οποίος ήταν άνθρωπος του Βεζίρη. Πλέον την περιοχή κατοικούσαν Μουσουλμάνοι, ενώ πρόσφατα είχε χτιστεί κι ένα Τζαμί.²⁰¹

Η επίσκεψη του Holland στο Σούλι, τού έδωσε την αφορμή να πει λίγα λόγια για τους Σουλιώτες. Για τον Holland, οι Σουλιώτες ήταν αλβανική φυλή, που ανήκαν στους Τσάμηδες και είχαν διατηρήσει την ορθόδοξη πίστη. Ο χαρακτήρας της φυλής ήταν άγριος και αρκετά αρρενωπός, ενώ ακόμα και οι γυναίκες παρουσίαζαν εξαιρετική γενναιότητα για το φύλο τους. Ωστόσο, ο Holland δεν αναγνώριζε υψηλό φρόνημα ελευθερίας στους Σουλιώτες. Η θέληση τους για ελευθερία προέκυπτε περισσότερο από τη ληστρική τους διάθεση, παρά από το αίσθημα μιας ανεξάρτητης κοινότητας ανθρώπων. Οι Σουλιώτες για τον Holland ήταν χαρακτηριστική περίπτωση ημιβάρβαρης φυλής, η οποία σκόρπιζε τον τρόμο στις γύρω περιοχές και έκανε ακόμα πιο δύσβατη την περιοχή τους.²⁰² Ο Holland αναφέρεται και στους πολέμους των Σουλιωτών με τον Αλή Πασά και τους θρύλους που εξιστορούσαν τη γενναιότητά τους. Και πάλι όμως ο Holland μειώνει τη σημασία τους, αναφέροντας

σημεία από τον ευρωπαϊκό τρόπο σκέψης, ώστε να αντιλαμβάνεται την αξία αυτών των μνημείων. Ο ίδιος είχε επισκεφτεί την Αθήνα για να θαυμάσει από κοντά την ένδοξη πόλη.

²⁰⁰ Ο. π., σ. 442.

²⁰¹ Ο. π., σ. 453.

²⁰² Ο. π., σ. 449.

ότι προσδίδουν μεγάλη σημασία σε έναν πόλεμο εναντίον μιας μικρής φυλής της Αλβανίας.²⁰³

Στην περιοχή του Σουλίου ο Holland παρέμεινε μέχρι τις 4 Μαρτίου, όπου μεταξύ άλλων ζωγράφησε το τοπίο των ορεινών όγκων του Σουλίου. Δυστυχώς όμως τα σχέδια αυτά, καθώς επίσης και οι χάρτες που είχε φτιάξει για την περιοχή της Αλβανίας, χάθηκαν εξαιτίας της ληστείας που δέχτηκε ο Holland, κατά πάσα πιθανότητα από ανθρώπους του Αλή Πασά.²⁰⁴ Ο Holland κατέβηκε στα Ιωάννινα από την πεδιάδα της Παραμυθιάς. Η περιοχή του φέρνει στο μυαλό εικόνες από την ελληνική μυθολογία:

The history, and its connection with the mythology, of the infernal regions, may further be maintained, by supposing that Hercules, coming to the release of his friends, penetrated through the passes of Suli, which no very violent metaphor would make into the jaws of hell, and thence entered the territory of Aidoneus.²⁰⁵

Για την περιοχή της Παραμυθιάς ο Holland αναφέρει ότι είχε αρκετό πληθυσμό, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου ήταν μουσουλμανικός, ενώ άλλες περιοχές κατοικούνταν αποκλειστικά από χριστιανούς. Μάλιστα ο Holland διευκρινίζει ότι ο τοπικός διαχωρισμός των θρησκειών ήταν αρκετά σαφής.²⁰⁶

Ακόμα από την περιοχή της Παραμυθιάς ο Holland αναφέρει ότι υπήρχαν ερείπια των αρχαίων πόλεων και των Κάστρων της Ηπείρου. Σε αυτή την περιοχή λεγόταν ότι είχαν βρεθεί μπρούτζινα αγαλματίδια, τα οποία τώρα βρίσκονταν στην Αγγλία, στην κατοχή του Knight και του Hawkins και κάποια στη Ρωσία. Ωστόσο οι Έλληνες της περιοχής δεν κατάφεραν να του δώσουν κάποια πληροφορία σχετικά με την ανεύρεση αυτή.²⁰⁷

---

²⁰³ Ο. π., σ. 451.

²⁰⁴ Αν και στο συγκεκριμένο βιβλίο δε μιλάει ανοιχτά για την κλοπή, στη βιογραφία του αναφέρει ρητά πως έπεσε θύμα της περιέργειας και της απληστίας του Αλή Πασά να μάθει από τον Holland για την ύπαρξη τυχόν θησαυρών και πολύτιμων ορυκτών στην γη της Ηπείρου. Η κλοπή έγινε πριν φτάσει στη Γραδίστα. Βλ. ό. π., σ. 505.

²⁰⁵ Ο. π., σ. 456.

²⁰⁶ Ο. π., σ. 457. Σχετικά με την πόλη της Παραμυθιάς λέει ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ήταν Μουσουλμάνοι.

²⁰⁷ Ο. π., σ. 459.

Αφού ο Holland περιδιάβηκε την περιοχή γύρω από τον ποταμό Καλαμά ή Θύαμη της αρχαιότητας, παράλληλα διεξήγαγε έρευνες για την εξακρίβωση της τοποθεσίας του μαντείου της Δωδώνης, το οποίο θεωρούσε ότι βρισκόταν κάπου σε αυτήν την περιοχή. Εκτός από το μαντείο, του είχαν πει ότι στις όχθες του ποταμού βρίσκονταν τα ερείπια μιας πόλης, έχοντας ως οδηγό τη γεωγραφία του Μελετίου.

Μετά τις έρευνες στην Παραμυθιά, επισκέφτηκε και άλλους μικρούς οικισμούς της Ηπείρου, αναζητώντας για αρχαία ερείπια, ώστε να εξακριβώσει τις αρχαίες τοποθεσίες. Γενικά ο Holland παρατηρεί τα σημάδια της βίας, της ανομίας και της εγκατάλειψης στην περιοχή. Μας μεταφέρει μια εικόνα, όπου οι Αλβανοί στρατιώτες του Αλή Πασά περιπαίζουν και τρομοκρατούν τους φτωχούς χωρικούς, ενώ λίγο πιο κάτω αντικρίζει τη θέα ενός καμένου χωριού και σε ένα άλλο μέρος το νεκρό σώμα ενός άνδρα.²⁰⁸

Στις 7 Μαρτίου του 1813, ο Holland επέστρεψε στα Ιωάννινα. Αφού έμεινε λίγες μέρες, όπου είδε και πάλι τους Έλληνες φίλους του, τον Αλή Πασά και τον γιο του, Μουχτάρ Πασά,²⁰⁹ στις 12 Μαρτίου, έφυγε και πάλι για ένα ταξίδι, αυτή τη φορά βορειότερα, στο Αργυρόκαστρο, στο Γαρδίκι και το Τεπελένι.

Από τη Ζίτσα, η οποία είχε ήδη γίνει γνωστή από τον Λόρδο Μπάιρον, πέρασε στο μοναστήρι του Σωσίνου και στη συνέχεια έφτασε στο Δελβινάκι, μέρος στο οποίο ο Holland δε βρήκε κάποιο αρχαίο ερείπιο. Αυτό που κυριαρχούσε στο τοπίο ήταν τα απρόσιτα βουνά και η έντονη παρουσία του υγρού στοιχείου.

Όπως μας πληροφορεί ο Holland, ο Αλή Πασάς φερόταν με ιδιαίτερη σκληρότητα απέναντι στους κατοίκους, διότι ήθελε να περάσει η περιοχή στην κατοχή του. Ωστόσο οι κάτοικοι αντιστέκονταν και ο Πασάς τους ζητούσε ολοένα και περισσότερους φόρους. Επιπλέον στην περιοχή αυτή ο Holland τοποθετούσε και τα σύνορα της νεότερης Αλβανίας:

---

²⁰⁸ Ο. π., σ. 465.

²⁰⁹ Έτσι ο Holland γνώρισε από κοντά την οικογένεια του Αλή Πασά, σχηματίζοντας μια καλύτερη εικόνα για τη δεσποτεία τους στην περιοχή. Όπως αναφέρει σχετικά με τον Μουχτάρ Αγά, εκείνος ήταν περισσότερο ικανός στον πόλεμο. Βλ. ό. π., σ. 472.

The boundary of the modern Albania, as defined by population and language, is considered to pass through the vicinity of Delvinaki, extending afterwards to the south, to include the district of Suli. ²¹⁰

Βλέπουμε ότι τα κριτήρια, μέσα από τα οποία προσλαμβάνει τη χώρα, είναι ο συνδυασμός των χαρακτηριστικών του πληθυσμού και της γλώσσας. Εδώ αναδεικνύεται άλλη μια σημαντική όψη του περιηγητισμού, όπου στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, παρατηρείται ότι οι περιηγητές ορίζουν επικράτειες με βάση τη γλώσσα κι άλλα χαρακτηριστικά, όπως ήθη, έθιμα, ενδυμασία και παρελθόν.

Από το Δελβινάκι πήγε στο Αργυρόκαστρο. Σύμφωνα με τον Holland, η περιοχή ήταν από τι πιο πυκνοκατοικημένες, ενώ η πεδιάδα της Δρόπουλης παρείχε αρκετό σιτάρι για εξαγωγή στο νοτιότερο μέρος της χώρας. Η περιοχή κατοικούταν από τους Λιούτζηδες, οι οποίοι πλήρωναν τη μισή παραγωγή τους στον ιδιοκτήτη της γης που καλλιεργούσαν. ²¹¹ Εκεί υπήρχε και ένα σαράι, όπου ζούσε η αδερφή του Αλή Πασά.

Για την πόλη του Αργυροκάστρου, ο Holland, μας πληροφορεί ότι πέρασε το 1812 στην κυριαρχία του Αλή Πασά. Οι περισσότεροι κάτοικοι ήταν μουσουλμάνοι, ενώ υπήρχαν 140 οικογένειες Ελλήνων. Σίγουρα η κατάκτηση του Αργυροκάστρου και του Πασαλικιού του Δέλβινου ήταν πολύ σημαντική για την ενδυνάμωση της εξουσίας του Αλή Πασά, στον οποίο πέρασαν όλες οι περιουσίες του τόπου. Εκεί ο Αλή Πασάς έχτιζε καινούριο κάστρο και είχε ήδη βάλει ως κυβερνήτη τον μικρότερο γιο του, Σαλί Μπέη, αν και μόλις έντεκα χρονών.²¹² Ο Holland είχε την ευκαιρία να επισκεφτεί και να μιλήσει από κοντά και με το Σαλί Μπέη, τον οποίο ο Αλή Πασάς προετοίμαζε για διάδοχο.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Holland γνώρισε και κάποιους αξιόλογους Έλληνες της πόλης, οι οποίοι κατά τη γνώμη του είχαν την ικανότητα να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους στην επαφή τους με την Οθωμανική εξουσία, ώστε πολλές φορές κατάφερναν και να την επηρεάζουν. ²¹³

---

²¹⁰ Ο. π., σ. 480.

²¹¹ Ο. π., σ. 483.

²¹² Ο. π., σ. 485.

²¹³ Ο. π., σ. 488.

Στις 15 Μαρτίου συνέχισε το ταξίδι του προς το Τεπελένι, όπου πέρασε από το Γαρδίκι, μια μουσουλμανική πόλη που ο Αλή Πασάς κατέστρεψε το 1812, εξαιτίας της ατίμωσης που είχαν επιδείξει απέναντι στην οικογένεια του, όταν ήταν νέος, με σκοπό να καρπωθούν την περιουσία του. Η περίπτωση του Γαρδικιού ήταν χαρακτηριστική του τρόπου διακυβέρνησης του Αλή Πασά, βασισμένης στον εκφοβισμό και την εκδίκηση. Μάλιστα ο Πασά είχε στήσει μια επιγραφή στα ελληνικά για το γεγονός, ώστε να γνωρίζουν καλά οι υπήκοοί του τι επιπτώσεις μπορούσε να φέρει η οργή του.²¹⁴

Στο Τεπελένι ο Holland επισκέφτηκε το σεράι του Αλή Πασά, ένα μέρος που είχαν επισκεφτεί ο Μπαίρον με τον σύντροφό του, τον Χομπχάουζ. Ο Γιουσούφ Αγά, ο οποίος είχε το σεράι υπό την επίβλεψή του, ήταν ένας αιμοβόρος άνθρωπος, ο οποίος σκότωνε διαρκώς ανθρώπους, αν και ενενήντα χρονών. Πρόκειται λοιπόν για την πιο γκροτέσκο μορφή του βιβλίου.²¹⁵ Στη συνέχεια ο Holland προχώρησε το ταξίδι του για να επισκεφτεί την αρχαία πόλη της Απολλωνίας. Καθ' όλη τη διάρκεια του ταξιδιού του στην Αλβανία, ο Holland ενδιαφέρεται κυρίως να εντοπίσει αρχαίες ελληνικές τοποθεσίες. Ωστόσο παρατηρεί στοιχεία τα οποία αφορούν τον πληθυσμό. Από την περιοχή βόρεια στο Τεπελένι, μας πληροφορεί ότι ο πληθυσμός ήταν εξολοκλήρου μουσουλμανικός και διατηρούσε τα τουρκικά ήθη.²¹⁶

Από την Απολλωνία κατέβηκε και πάλι νοτιότερα προς την Αυλώνα και τη Χειμάρρα. Ο Holland αναφέρεται με λεπτομέρεια στην αρχαία πόλη της Απολλωνίας, στην ιστορία, τη γεωγραφία και τη σημαντική στρατηγική θέση, που είχε η πόλη ανέκαθεν. Αυτό που του έκανε εντύπωση ήταν η μοναδική σωζόμενη δωρική κολώνα ενός αρχαίου ναού. Οι υπόλοιπες κατέληξαν να διακοσμούν το παλάτι του Πασά του Βερατίου.²¹⁷ Ακόμα στην Απολλωνία, υπήρχε ένα μοναστήρι, στην αυλή και στα τείχη του οποίου ο Holland ανακάλυψε πολλά αρχαία αγαλματίδια και ελληνικές επιγραφές. Στις 21 Μαρτίου πήρε το δρόμο της επιστροφής για τα

---

²¹⁴ Ο. π., σ. 492.

²¹⁵ Ο. π., σ. 497.

²¹⁶ Ο. π., σ. 502 και 504.

²¹⁷ Ο. π., σ. 512.

Ιωάννινα, τα οποία επισκέφτηκε για τρίτη φορά. Εκεί έμεινε μέχρι τις 8 Απριλίου, όπου ξεκίνησε το ταξίδι της επιστροφής για την Αγγλία, μέσω Ισπανίας. Τελευταίος σταθμός στον ελληνικό χώρο ήταν και πάλι η Ζάκυνθος, στην οποία συνάντησε τον βρετανό πολιτικό και μετέπειτα ιδρυτή της Ιονίου Ακαδημίας της Κέρκυρας, Lord Guilford.²¹⁸

Θα μπορούσαμε να δούμε, μέσα από αυτή τη σύντομη παρουσίαση του ταξιδιού του Holland, κοινά χαρακτηριστικά της ταξιδιωτικής γραμματείας για την Ελλάδα εκείνης της εποχής, σχετικά με την πρόσληψη του ελληνικού χώρου, την ανάδειξη του ελληνικού τοπίου σε συνάρτηση με το αρχαίο παρελθόν, καθώς επίσης τις δραστηριότητες και τα ενδιαφέροντα των περιηγητών κατά την επίσκεψή τους στη χώρα που σημάδεψε τη νεανική φαντασία τους μέσα από τα κλασικά αναγνώσματα. Ας μη ξεχνάμε ότι η επίσκεψη στην Ελλάδα, συνδεδεμένη με την παράδοση του Grand Tour, ήταν συν τοις άλλοις ένα ταξίδι αυτογνωσίας και πνευματικής ολοκλήρωσης, αλλά και επικοινωνίας και δημιουργίας δικτύων μεταξύ των νέων Ευρωπαίων ταξιδιωτών που γράφουν βιβλία και συμπληρώνουν τη κεκτημένη γνώση των προηγούμενων. Επομένως βλέπουμε και μέσα από το ταξίδι του Holland να σκιαγραφούνται οι όψεις του περιηγητισμού ως ιστορικού φαινομένου μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέσα από το οποίο σφυρηλατούνται νοοτροπίες, αντιλήψεις και ταυτότητες.

---

²¹⁸ Holland, *Recollections*, ό. π., σ. 106.

Δ) Οι Νεότεροι Έλληνες υπό την οπτική του Holland

Όπως είπαμε ο Holland ανιχνεύει κάποιες τάσεις που αφορούν τους Νεότερους Έλληνες ως όλον, ως λαό. Παρόλο που δεν επισκέπτεται τη Μ. Ασία ή τα νησιά του Αρχιπελάγους, έχει σχηματίσει μια εικόνα για την κατάσταση των Ελλήνων, τουλάχιστον της ηπειρωτικής Ελλάδας και των Ιονίων Νήσων. Ωστόσο, το πως βλέπει τους Νεότερους Έλληνες και το πως τους αξιολογεί σχετίζεται κυρίως με το τι ισχύει στη δική του κοινωνία προέλευσης, αυτό είναι το πρίσμα μέσα από το οποίο κατανοεί την εμπειρία που του προσφέρει το ταξίδι σε έναν άλλον τόπο. Γι' αυτό και τα περιηγητικά κείμενα, ως λόγος που διαβάστηκε και αναπαράχθηκε σε μια άλλη εποχή, όπου ίσχυαν άλλες συνθήκες μετάδοσης της γνώσης και της πληροφορίας, αποτελούν καθρέφτες που αντανακλούν συνειδήσεις και αντιλήψεις υπό διαμόρφωση.

Ο Holland ταξιδεύει εν μέσω της ευρωπαϊκής κρίσης, σε μια χρονική στιγμή, όπου οι Άγγλοι έχουν ανακτήσει τις δυνάμεις τους στη Μεσόγειο, μια θάλασσα άκρως σημαντική για τις ανατολικές αποικίες τους, ενώ τα Επτάνησα έχουν περάσει υπό την κυριαρχία τους. Η πολιτική συνθήκη επηρεάζει σαφέστατα όχι μόνο το ταξίδι, αλλά και την αφήγησή του. Ίσως, αν οι Βρετανοί δεν γειτόνευαν εκείνη την εποχή με τον Αλή Πασά, ο Holland να μη ταξίδευε ποτέ σε αυτά τα μέρη, να είχε ακολουθήσει το γνωστό δρομολόγιο προς την Αθήνα και να είχε γράψει ένα άλλο βιβλίο.

Σε γενικές γραμμές η Οθωμανική Αυτοκρατορία αντιπροσωπεύει ένα άλλο σύστημα αντιλήψεων και τρόπου ζωής σε σχέση με την Ευρώπη, η οποία αντανακλάται στην ακατάστατη όψη των κτιρίων και την κακή αισθητική²¹⁹, τις κακές συνθήκες υγιεινής, τα πρωτόγονα μέσα παραγωγής, μεταφοράς και διακίνησης των προϊόντων, τις υποτυπώδεις δομές εκπαίδευσης, πνευματικής καλλιέργειας και κοινωνικής ζωής. Οι περισσότεροι περιηγητές γνώριζαν ότι το ταξίδι τους στα μέρη του κλασικού πολιτισμού ήταν ένα ταξίδι δύσκολο και πολλές

---

²¹⁹ Για παράδειγμα παραθέτουμε την περιγραφή που κάνει ο Holland για το σαράι του Αλή Πασά:

High and massive stone-walls, on different parts of which cannon are mounted, support a superstructure of wood, of great extent, but apparently without any regularity of plan.

Βλ. Holland, *Travels*, ό. π., σ.121.

φορές επικίνδυνο, αφού είχαν να αντιμετωπίσουν την πειρατεία στη θάλασσα και τη ληστεία στη στεριά. Παράλληλα η διέλευση από τόπο σε τόπο ήταν σχεδόν απαγορευτική αν έλειπαν τα ειδικά φερμάνια, που επέτρεπαν τη διακίνηση των ταξιδιωτών, ώστε οι ταξιδιώτες έπρεπε να είχαν εκείνες τις διασυνδέσεις που θα τους χορηγούσαν τα απαραίτητα έγγραφα. Οι συνθήκες αυτές διαμόρφωναν το πλαίσιο του ταξιδιού στην Ελλάδα, ενώ πολλοί περιηγητές στα βιβλία τους, φρόντιζαν να παρέχουν οδηγίες σχετικά με αυτό.²²⁰

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι περισσότεροι περιηγητές και ο Holland, μεταφέρουν εικόνες μιας ανατολίτικης κοινωνίας, υπανάπτυκτης, χαμηλών αξιώσεων και προσδοκιών, φτώχειας, δεσποτείας και θρησκοληψίας, όπου οι ρυθμοί ζωής είναι αργοί και ο χρόνος μετριέται με τις αποστάσεις. Αυτή είναι η γενικότερη κατάσταση που επικρατεί στον τόπο που γέννησε τον πολιτισμό και τις τέχνες, τον τόπο της κλασικής Ελλάδας που έχει αναχθεί σε τόπο καταγωγής του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Πρέπει λοιπόν να τονίσουμε ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται τους Νεότερους Έλληνες σχετίζεται με τις διαιρέσεις που κυριαρχούν στις αντιλήψεις των περιηγητών εκείνης της περιόδου, πολλές φορές ήδη διαμορφωμένες από προηγούμενα περιηγητικά κείμενα. Έτσι οι περισσότεροι περιηγητές είχαν ήδη μια προκαθορισμένη άποψη για τον τόπο και τους ανθρώπους που επρόκειτο να συναντήσουν στο ταξίδι τους.²²¹ Μάλιστα η διάκριση Ανατολή- Δύση και ένδοξο παρελθόν- ξεπεσμένο παρόν είναι οι άξονες μέσα από τους οποίους αξιολογούν τους Νεότερους Έλληνες και γεννούν τα σχήματα ερμηνείας των ιστορικών καταβολών τους και της ένταξής τους στο ιστορικό παρόν, πάντα σε συνάρτηση με τις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στις κοινωνίες προέλευσης. Επομένως τόσο το ιστορικό παρόν με τις ποικίλες διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στο πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο όσο και μια ευρύτερη περιηγητική παράδοση που έχει διαμορφώσει τον έντυπο λόγο της εποχής μέσω των περιηγητικών κειμένων και των αντίστοιχων βιβλιοκριτικών τους συνθέτουν από μόνα τους μια κατάσταση εντός της οποίας αξιολογούνται οι άλλοι λαοί και εν προκειμένω οι Νεότεροι Έλληνες.

---

²²⁰ Οδηγίες σχετικά με το ταξίδι στην Τουρκία δίνει και ο Holland. Ενδεικτικά βλ. σ. 203-204.

²²¹ Ο αντίκτυπος των βιβλίων αυτών στις κοινωνίες προέλευσης φαίνεται και από το σχόλιο του Holland στον Αλή Πασά σχετικά με το πώς το ποίημα του Byron και η επικείμενη έκδοση του Hobhouse είχαν δημιουργήσει έντονο ενδιαφέρον στους Βρετανούς για την περιοχή που εξουσίαζε. Βλ. Holland, *Travels*, ό. π., σ. 127.

Μπορούμε μάλιστα να ξεχωρίσουμε κάποιες φάσεις στην περιηγητική γραμματεία σε σχέση με τους Νεότερους Έλληνες: τα πρώτα χρόνια οι περιηγητές ασχολούνται κυρίως με τα αρχαία ερείπια και έχουν πολύ συγκεχυμένη άποψη για τους κατοίκους των περιοχών που επισκέπτονται. Στη συνέχεια μέσα από την ενασχόληση με την αρχαία ιστορία και γεωγραφία προσπαθούν να ανασυνθέσουν την ιστορικότητα του παρόντος, ώστε οι αντιλήψεις τους διαμορφώνονται μέσα από τη σύγκριση των νεοτέρων με τους αρχαίους και μέσα από αυτό το συγκριτικό σχήμα, φτάνουμε στην ενασχόληση με τους Νεότερους Έλληνες, οι οποίοι αρχικά αξιολογούνται ως κατώτεροι των προγόνων τους και τίθεται το ζήτημα της αναγέννησης των Νεότερων Ελλήνων στα πρότυπα του ένδοξου παρελθόντος και κατ' επέκταση δημιουργείται στο φαντασιακό των Ευρωπαίων μια προσδοκία ανασύστασης της αρχαίας Ελλάδας στον ελλαδικό χώρο. Σε αυτό το σημείο οι φάσεις αυτές παρουσιάζονται πολύ συνοπτικά, εφόσον είναι θέματα που η έρευνα έχει ήδη αναδείξει.

Ωστόσο οι παραπάνω διαπιστώσεις είναι σημαντικές για να κατανοήσουμε την οπτική του Holland για τους Νεότερους Έλληνες ως λαό που μπορεί να διεκδικήσει την ελευθερία του. Αν λοιπόν σε γενικές γραμμές ο Holland εντάσσει τις κατά τόπους ελληνικές κοινότητες που συναντά στο πλαίσιο μιας χαμηλού επιπέδου ανατολίτικης κοινωνίας, εντούτοις για να φτάσει στο παραπάνω συμπέρασμα, έχει ήδη παρατηρήσει κατά τη διάρκεια των επισκέψεών του σε τόπους με αμιγώς ελληνικό πληθυσμό, κάποιες αλλαγές ή συνθήκες, που κάνουν τους Νεότερους Έλληνες να ξεχωρίζουν σε σχέση με τους άλλους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αν λοιπόν ο Holland, ερχόμενος στην Ελλάδα το 1812 και ταξιδεύοντας στις συγκεκριμένες περιοχές, παρατήρησε κάποιες δομικές εξελίξεις στην ελληνική κοινωνία που θα επέτρεπαν την δημιουργία ενός ελληνικού εθνικού κράτους, χωρίς να προσδιορίζει άμεσα που και υπό ποιους όρους, μένει να διερευνήσουμε από ποια στοιχεία αντλεί δύναμη το επιχείρημά του και πως αυτό διαμορφώνεται.

Θα πρέπει βέβαια να υπογραμμίσουμε ότι, πίσω από την έρευνα και το εμπειρικό υλικό που διαθέτει ο Holland, ώστε να υποστηρίξει τα φαινόμενα μιας κοινωνικής αλλαγής και ενός κοινωνικού μετασχηματισμού που εξελίσσεται στην ελληνική

κοινωνία εκείνη την περίοδο, καλούμαστε να έρθουμε αντιμέτωποι με την φιλοσοφία και την πολιτική θεωρία, η οποία στηρίζει τα δεδομένα.

i) Η Θεωρία του Γνωσιολογικού Εμπειρισμού και του Πολιτικού Φιλελληνισμού

Η μοναδική μελέτη που έχει αξιοποιήσει γόνιμα το κείμενο του Holland δεν είναι άλλη από του Πασχάλη Κιτρομηλίδη (1980),²²² στην οποία η μεθοδολογία και το περιεχόμενο του έργου εντάσσονται στην παράδοση του γνωσιολογικού εμπειρισμού και του πολιτικού φιλελληνισμού. Όπως λέει ο συγγραφέας:

Από τη μεγάλη παράδοση του βρετανικού εμπειρισμού που είχε εκθρέψει τη φιλελεύθερη πολιτική σκέψη και προσέφερε το πνευματικό υπόβαθρο στη βιομηχανική επανάσταση, οι Άγγλοι επισκέπτες στην Ελλάδα διαπαιδαγωγήθηκαν στο σεβασμό και στην ακριβολόγο παρατήρηση και καταγραφή της εμπειρικής πραγματικότητας.

Έτσι τα κείμενα αυτά του πολιτικού φιλελληνισμού παρουσιάζονται ως απόρροια της πολιτικής ιδεολογίας του αγγλικής εμπνεύσεως φιλελευθερισμού και της κλασικής παιδείας των περιηγητών, ενώ αποτελούν αντικειμενικές περιγραφές της πραγματικότητας, έξω από ιδεολογικά στεγανά.

Εντάσσοντας το κείμενο στο παραπάνω σχήμα, ο Κιτρομηλίδης εντοπίζει στα λεγόμενα του Holland μια εσωτερική λογική και μία δομή γύρω από ορισμένες αλληλουχίες, κυρίως μέσα από τον τρόπο παρουσίασης και καταγραφής του εμπειρικού υλικού, που υπονοούν μια γενικότερη θεωρία κοινωνικής αλλαγής.²²³

---

²²² Βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, ό. π. σ. 343.

²²³ Πράγματι σε σχέση με τη δομή, ο Holland χτίζει την αφήγηση ακολουθώντας το δρομολόγιο που έκανε κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του στην Ελλάδα. Έτσι από τόπο σε τόπο, αλλάζει κεφάλαιο και αναφέρεται πρώτα στο τοπίο και το φυσικό περιβάλλον και στη συνέχεια προσθέτει πληροφορίες για την οικονομία, την εκπαίδευση, τον πολιτισμό, τον πληθυσμό, τις συνήθειες κλπ, τα οποία διακόπτονται από την αφήγηση κάποιου ενδιαφέροντος περιστατικού που είχε κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του. Εκτός από τις πληροφορίες και τα γεγονότα, δεν λείπουν οι περιγραφές και το σχόλιο. Ξεχωριστά κεφάλαια αποτελούν οι αναφορές του στον Αλή Πασά, ενώ έχει κάποια κεφάλαια καθαρά ιστοριογραφικού χαρακτήρα για τα Ιόνια Νησιά και την Αλβανία. Αυτό που διαβλέπει ο Κιτρομηλίδης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι εκφράζεται με σαφήνεια στο κεφάλαιο οχτώ, το οποίο είναι εξολοκλήρου αφιερωμένο στους Έλληνες των Ιωαννίνων και τις συνθήκες που

Πέρα από το γεγονός ότι μέσα από το έργο του Holland έχουμε, σε ένα πρώτο επίπεδο, την ανάδειξη της σύγχρονης πολιτιστικής ζωής και των επιτευγμάτων των Νεοελλήνων στα γράμματα και στην παιδεία. Σε αυτά ακριβώς τα στοιχεία της πολιτιστικής αλλαγής εντός των ελληνικών κοινοτήτων στα αστικά κέντρα των Ιωαννίνων, της Λάρισας, της Θεσσαλονίκης, των Τρικάλων και του Άργους, διαφαίνεται ο κυρίαρχος ρόλος των Ελλήνων εμπόρων. Οι έμποροι είναι αυτοί που, σύμφωνα με τον Holland, είχαν αναπτύξει διασυνδέσεις με την Ευρώπη και είχαν εξοικειωθεί με τον δυτικό τρόπο ζωής. Μέσα από αυτά, ο Κιτρομηλίδης βλέπει δύο άξονες θεωρητικής αλληλουχίας ανάλυσης του έργου: ο πρώτος άξονας αφορά τη σύμπτωση της πολιτιστικής αλλαγής και της αστικής ζωής και ο δεύτερος τη σχέση της εμπορικής δραστηριότητας με την πολιτιστική ζωή. Έτσι από τη μία αναδεικνύεται ο ρόλος των εμπόρων, των γιατρών και των λογίων, στη διαδικασία της πολιτιστικής αλλαγής στη νεοελληνική κοινωνία και από την άλλη η σύμπτωση της γεωγραφίας της εμπορικής δραστηριότητας με τη γεωγραφία του Διαφωτισμού. Γι' αυτό το λόγο η έλλειψη μιας ιδιαίτερης συμβολής της πόλης των Αθηνών στα γράμματα και στην πολιτιστική κίνηση της Ελλάδας, θα μπορούσε να εξηγηθεί από την απουσία των φορέων ενεργητικής εμπορικής δραστηριότητας. Παράλληλα, σύμφωνα με τον Κιτρομηλίδη, δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι στους κόλπους της εμπορικής κοινωνίας της Θεσσαλονίκης, ο Holland άκουσε να τραγουδιέται ο Θούριος του Ρήγα. Όπως τεκμηριώνει ο Κιτρομηλίδης:

Έτσι ολοκληρώνεται το ήθος της ανεξαρτησίας και της αντίστασης στο δεσποτισμό, που έμμεσα καλλιεργούσε η εμπορική δραστηριότητα.²²⁴

Επομένως, ο Κιτρομηλίδης υποστηρίζει ότι ο Holland, στην ουσία μέσα από την αφήγησή του, τεκμηριώνει τη βαθύτερη πολιτική σημασία της αλληλουχίας της εμπορικής και της πολιτιστικής ανάπτυξης, που δεν είναι άλλη από την αρχόμενη πολιτικοποίηση στις ελληνικές αστικές κοινότητες, που επισκέπτεται. Ήδη, όπως θα δούμε, ο Holland καταγράφει τρεις πολιτικές στάσεις στη νεοελληνική κοινωνία, που συνδέονται με την προσμονή βοήθειας από μία από τις μεγάλες δυνάμεις, τη

έχουν κάνει τα Ιωάννινα και τη μερίδα αυτή του πληθυσμού κέντρο του Νεοελληνικού πολιτισμού.

Βλ. Holland, *Travels*, ό. π., σ. 143-174.

²²⁴ Βλ. Κιτρομηλίδης, ό. π., σ. 358.

φιλοαγγλική, την φιλωρωσική και τη φιλογαλλική. Ενώ, κάθε μία από αυτές συνδέεται με διαφορετική γεωγραφική διασπορά και κοινωνική τάξη του πληθυσμού.

Με βάση τα παραπάνω, σύμφωνα με τον Κιτρομηλίδη, αυτό που τελικά χαρακτηρίζει το γενικότερο τόνο του βιβλίου, είναι το πολιτικό ενδιαφέρον του Holland για τους Νεότερους Έλληνες. Μέσα από το κείμενό του ανιχνεύονται δύο συντελεστές της πολιτικής αλλαγής στον ελλαδικό χώρο: ο πρώτος σχετίζεται με την οικοδόμηση της ηγεμονίας του Αλή Πασά, μέσω της διοικητικής ενοποίησης όλης της κεντρικής Ελλάδας, που έθετε τα θεμέλια ενός ενιαίου κράτους στην Αλβανία, Ήπειρο και Θεσσαλία και της συγκεντρωτικής μοναρχίας του Αλή Πασά, όπου συντελούσε θετικά σε μελλοντικές προσπάθειες για την απελευθέρωση της χώρας. Και αυτό εξαιτίας των εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων του Αλή Πασά, οι οποίες φαίνονταν να συμβάλλουν στη δημιουργία ενός ενοποιητικού πλαισίου εμβρυακών θεσμών και δομών, μέσα στο οποίο θα μπορούσαν τελικά να ολοκληρωθούν οι πολιτικές επιδιώξεις των υπόδουλων Ελλήνων.

Από την άλλη, ο δεύτερος συντελεστής της διαδικασίας της πολιτικής αλλαγής είναι ο τρόπος με τον οποίο οι ίδιοι οι Έλληνες οραματίζονταν το εθνικό τους μέλλον και δεν είναι λίγες οι ενδείξεις μέσα στο έργο από τις οποίες φαίνεται η επιθυμία των Νεότερων Ελλήνων να ανεξαρτητοποιηθούν.

Σε γενικές γραμμές η μελέτη αυτή μας παρέχει ένα ερμηνευτικό πλαίσιο μέσα από το οποίο μπορούμε να κατανοήσουμε το βιβλίο του Holland, κυρίως ως προς το ζήτημα της πολιτικοποίησης των Νεότερων Ελλήνων, μέσα από τους πολιτιστικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς που έλαβαν χώρα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

ii) Οι Νεότεροι Έλληνες προς την ανεξαρτησία: ο ρόλος του εμπορίου στις ελληνικές αστικές κοινότητες

Στο συγκεκριμένο μέρος της εργασίας θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε το ενδότερο επιχείρημα του βιβλίου. Όπως έχουμε ήδη πει, ο Holland τονίζει από τον πρόλογο ότι το βιβλίο του αφορά τους Νεότερους Έλληνες και το ζήτημα της ανεξαρτησίας τους, εφόσον πλέον οι συνθήκες είναι ευνοϊκές για κάτι τέτοιο. Το 1815 που εκδίδεται το βιβλίο, το ζήτημα αυτό δεν είναι καινούριο στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη. Τόσο από την πλευρά των Ελλήνων όσο και των Ευρωπαίων έχει τεθεί το ζήτημα της ανεξαρτησίας σε διαφορετικά συμφραζόμενα, όπως για παράδειγμα τα Ορλωφικά²²⁵ και κάτω από διαφορετικές διεθνείς πολιτικές συγκυρίες. Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός δε βρίσκεται πλέον στην κορύφωσή του. Πολλοί περιηγητές που επισκέπτονται τον ελληνικό χώρο έρχονται σε επαφή και συνομιλούν με γνωστούς Έλληνες λογίους και ανθρώπους των γραμμάτων, γνωρίζουν τη δραστηριότητα των Ελλήνων της διασποράς και τις εκδοτικές τους προσπάθειες.²²⁶ Ωστόσο ακόμα πολλοί δεν διαβλέπουν εκείνα τα στοιχεία που θα οδηγούσαν τους Νεότερους Έλληνες στην ανεξαρτησία, διότι τους θεωρούν διαβρωμένους από την τυραννία και την πολιτική καταπίεση.

Θα μπορούσαμε χοντρικά να πούμε ότι κατά την περίοδο 1810-1815, εξαιτίας και των αλλαγών που έχουν φέρει στη γεωπολιτική σκακιέρα οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι και της αύξησης των Βρετανών περιηγητών στον ελληνικό χώρο, οι Νεότεροι Έλληνες έρχονται πιο ώριμα στο προσκήνιο. Ο Byron βάζει τα θεμέλια, αλλά και λιγότερο ενθουσιώδεις περιηγητές για τους Νεότερους Έλληνες, όπως ο Hobhouse ή πιο φλογεροί, όπως ο Leake αρχίζουν να ασχολούνται με το ζήτημα της καλλιέργειας της παιδείας στους ελληνόφωνους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως δείκτη πνευματικής αφύπνισης, κοινωνικής αλλαγής και πολιτικοποίησης. Ας μη ξεχνάμε ότι η Γαλλική Επανάσταση και τα μέτωπα που άνοιξαν οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι τόνωσαν τη συζήτηση γύρω από τα εθνικά δίκαια των λαών.

---

²²⁵ Βλ. Νίκος Β. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και Εθνογένεση, Ορλωφικά και Ελληνική Ιστοριογραφία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σ. 13-38.

²²⁶ Βλ. Ελένη Αγγελομάτη- Τσουγκαράκη, *Οι Ξένοι για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Ο Εραμιστής, 21, (1997), σ. 225-247.

Στο ίδιο κλίμα κινείται και το βιβλίο του Holland. Ο βρετανός περιηγητής συλλαμβάνει το πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελείται η κοινωνική αλλαγή στην Ελλάδα. Όπως αναφέρει και η μελέτη του Κιτρομηλίδη, το σχήμα έχει ως εξής: η οικονομική άνθηση μέσα από το εμπόριο και η επαφή με τον ευρωπαϊκό τρόπο σκέψης και ζωής ενισχύει το βιοτικό επίπεδο, καθώς επίσης τη φιλοπαιδεία και την καλλιέργεια των γραμμάτων και της λογοτεχνίας, ώστε οι Νεότεροι Έλληνες να αναζητήσουν το δικαίωμα τους στην αυτοδιάθεση και την ανεξαρτησία.

Πως όμως αιτιολογεί την παραπάνω θέση ο Holland, ώστε να καταλήξει στο τέλος του βιβλίου του να υποστηρίζει ότι η πολιτική αλλαγή μπορεί να έρθει για τους Νεότερους Έλληνες. Και κατά πόσο αυτή του η άποψη σχετίζεται με τις βρετανικές βλέψεις στην περιοχή κατά την περίοδο της συμμαχίας των Βρετανών με τον Αλή Πασά, αλλά και μετέπειτα του Συνεδρίου της Βιέννης.

Καταρχήν ο χώρος που εντοπίζει ο Holland τους παραπάνω μετασχηματισμούς είναι τα αστικά κέντρα, κυρίως Ιωάννινα, Αμπελάκια, Τύρναβος, Θεσσαλονίκη, Τρίκερι, Βόλος, Αθήνα, Άργος. Το κάθε μέρος όμως διακρίνεται από επιμέρους διαφορές και διατηρεί το δικό του χαρακτήρα. Έτσι, παραδείγματος χάρη, τα Ιωάννινα και τα Αμπελάκια βρίσκονται υπό τον έλεγχο του Αλή Πασά, η Θεσσαλονίκη είναι μια κοσμοπολίτικη εμπορική πόλη, στην Αθήνα την οικονομική δραστηριότητα επισκιάζει το αρχαίο παρελθόν της και το Τρίκερι ή ο Βόλος είναι μικρότερου βεληνεκούς. Όσο για το Άργος, η Πελοπόννησος έχει τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, εκεί οι Νεότεροι Έλληνες ελέγχουν καλύτερα την πολιτική σκηνή και ίσως από εκεί να ξεκινούσε μια επανάσταση.²²⁷

Ωστόσο η δύναμη των αστικών κέντρων σύμφωνα με τον Holland, δεν είναι μόνο η ενασχόληση των Ελλήνων με το εμπόριο και τη διακίνηση των προϊόντων από και προς την Ευρώπη, αλλά εκεί όπου οι Έλληνες είναι περισσότεροι όσον αφορά τη συγκρότηση του πληθυσμού ή υπάρχει πλήρης ομοιογένεια, εκεί η πρόοδος και η τάξη είναι ακόμα πιο εμφανής. Αντιθέτως σε πόλεις, όπως η Λάρισα που επικρατεί το μουσουλμανικό στοιχείο, προβάλλουν μόνο τα χαρακτηριστικά της ακινησίας,

---

²²⁷ Βλ. Holland, *Travels*, ό. π., σ. 423:

If this liberation should eventually happen, the Morea will probably be the first scene of change; and it is here therefore particularly interesting to note the progress of opinion and public spirit.

της ραθυμίας και της έλλειψης καθαριότητας.²²⁸ Ωστόσο στην επικράτεια του Αλή Πασά, εξαιτίας του ομοιογενούς επίσης χαρακτήρα της διακυβέρνησής του, οι ελληνικές κοινότητες καταφέρνουν να προοδεύουν, εξαιτίας της ικανότητας των Ελλήνων να προσαρμόζονται σε μια τέτοιου είδους διακυβέρνηση.²²⁹

Ας δούμε τώρα τι ακριβώς λέει ο Holland για τα επιμέρους αστικά κέντρα που επισκέφτηκε, σχετικά δηλαδή με τον ρόλο των οικονομικών δραστηριοτήτων των Νεότερων Ελλήνων, που καθορίζει και το επίπεδο της ζωής τους και τη γενικότερη υλικοπνευματική τους ανάπτυξη, καθώς επίσης και το πώς διεξάγεται το εμπόριο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όπως θα δούμε, ο Holland καταφέρνει μέσα από την αφήγησή του να περιγράψει τα εμπορικά δίκτυα, αναδεικνύοντας τις σχέσεις εξάρτησης μεταξύ των αστικών κέντρων για τη διεξαγωγή του εμπορίου. Ανασυνθέτοντας τους εμπορικούς δρόμους, τονίζει το άνοιγμα των εμπορικών σχέσεων με τη Βρετανία, μέσω Μάλτας για τη διακίνηση των προϊόντων από και προς την Ευρώπη, υπογραμμίζοντας παράλληλα την ανάγκη τόνωσης αυτών των επαφών για την αύξηση της κατανάλωσης των βρετανικών προϊόντων. Επιπλέον, παρόλο που το εμπόριο βρίσκεται στα χέρια των Ελλήνων, των Εβραίων και κάποιων εξελληνισμένων βλάχικων κοινοτήτων, ο Holland εξαιρεί τις ελληνικές αστικές κοινότητες ως προς την ικανότητά τους στη διεξαγωγή του εμπορίου. Εκεί, σύμφωνα με τον Holland, οι Νεότεροι Έλληνες είχαν διοχετεύσει όλη τους την ενέργεια, διαβιώνοντας σε μια δεσποτική και παρηκμασμένη αυτοκρατορία.

Σημαντικά στρατηγικά σημεία ως προς την διεξαγωγή του εμπορίου αναδεικνύονται η πόλη της Πρέβεζας μέσω του κόλπου της Άρτας και το λιμάνι της Σαλαώρας. Όπως έχουμε πει, εκεί τον τελευταίο καιρό, ο Αλή Πασάς έχει προβεί σε μέτρα που πλήττουν την οικονομική δραστηριότητα της περιοχής, διότι βασική του επιδίωξη είναι να χρησιμοποιήσει την πόλη ως οχυρό. Ωστόσο ο Holland σημειώνει ότι από

---

²²⁸ Ο. π., σ. 267.

²²⁹ Ειδικά για τους Έλληνες που βρίσκονται υπό την κυριαρχία του Αλή Πασά, βλ. ό. π., σ. 488:

A quickness of comprehension belongs to the Greek, which enables him speedily to see, and adapt himself to varieties of character, - a feature which is doubtless in part, though not wholly, derived from their long and severe political subjection. It is by his quickness and facility in these points that he is able to meet and counteract his Turkish oppressors, and to acquire an influence over them, which even affects many of the public concerns of the Turkish Empire.

το λιμάνι της Σαλαώρας κινούνται τα εμπορεύματα που έρχονται από την Ευρώπη προς τα πλούσια καταστήματα των Ιωαννίνων, το εσωτερικό της Αλβανίας και την υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία με τη χρήση κάρων.²³⁰ Τα βασικά προϊόντα προς εξαγωγή είναι σιτηρά, λάδι, καπνός, βαμβάκι και μαλλί, τα οποία παράγονται από την εύφορη πεδιάδα της Άρτας, ενώ οι κύριες διασυνδέσεις είναι με την Ιταλία και άλλα μέρη στην Ευρώπη. Ειδικά για το εμπόριο των σιτηρών, το οποίο είναι μονοπώλιο του Αλή Πασά, ασκώντας έτσι μια οικονομική πολιτική προς όφελος των προσωπικών του ταμείων και δημιουργώντας αύξηση των τιμών για τους αγοραστές, τότε διεξαγόταν προς τα Ιόνια Νησιά και τη Μάλτα, εκτός από την Ιταλία. Επιπλέον από τη Μάλτα περνούσε και το εμπόριο ξυλείας από τα δάση της Αλβανίας, ενώ το βαμβάκι, προερχόμενο από το θεσσαλικό κάμπο, εξαγόταν κυρίως προς την Αδριατική. Όσον αφορά τις εισαγωγές στην Άρτα, τα προϊόντα- κυρίως γερμανικά, έρχονταν μέσω των ελληνικών εμπορικών οίκων της Τεργέστης, αλλά λόγω των τελευταίων πολιτικών εξελίξεων, πλέον η δουλειά είχε περάσει στους μαλτέζικους εμπορικούς οίκους, με αποτέλεσμα την αύξηση των βρετανικών προϊόντων. Μάλιστα, ο Holland υπογραμμίζει την αύξηση της κατανάλωσης του West-India coffee, λόγω της χαμηλής τιμής και της μετέπειτα ζήτησης.²³¹

Από την Άρτα ο δρόμος του εμπορίου περνά στα Ιωάννινα. Η πόλη των Ιωαννίνων αναδεικνύεται σε κέντρο πολιτισμού και ευχάριστης κοινωνικής ζωής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όχι μόνο εξαιτίας της αίγλης του Αλή Πασά και της συρροής των ξένων περιηγητών εκεί, αλλά εξαιτίας και του ευχάριστου χαρακτήρα και πνευματικού επιπέδου των ανθρώπων. Η πρωτεύουσα της ηγεμονίας του Αλή Πασά αναδεικνύεται ως η κατεξοχήν πόλη άνθησης του νεότερου ελληνισμού και αναδεικνύεται, μέσω του εμπορικού της χαρακτήρα, σε κέντρο υποδοχής και εξαγωγής προς τον υπόλοιπο νεότερο ελληνισμό των ευρωπαϊκών ιδεών και αντιλήψεων. Δεν είναι τυχαίο ότι από το τελωνείο της Άρτας περνούν προς τα Ιωάννινα, όχι μόνο προϊόντα, αλλά και βιβλία, μεταφράσεις ευρωπαϊκών κειμένων στα νέα ελληνικά από τα τυπογραφεία της Ευρώπης.²³²

Γενικά σχετικά με την πόλη των Ιωαννίνων, το λίκνο θα λέγαμε του νεότερου ελληνισμού, ο Holland αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο για τη δράση και τη ζωή

---

²³⁰ Βλ. ό. π., σ. 78.

²³¹ Ο. π., σ. 85.

²³² Ο. π., σ. 151.

των Ελλήνων εκεί. Όπως υπογραμμίζει η δύναμη της πόλης είναι η εμπορική δραστηριότητα που έχει αναπτυχθεί στην περιοχή, κυρίως με την Ευρώπη και σε μικρότερο βαθμό με την υπόλοιπη Ελλάδα. Έτσι όσον αφορά της εισαγωγές και τις εξαγωγές προϊόντων, όλα περνούν από τα Ιωάννινα, μέσω του λιμανιού τη Άρτας. Οι εμπορικές επαφές, τα προηγούμενα χρόνια ήταν με την Γερμανία, την Ιταλία και τη Ρωσία, ωστόσο τον τελευταίο καιρό, εξαιτίας των πολέμων, τα προϊόντα περνούν μέσω Μάλτας. Από εκεί και πέρα διοχετεύονται σε όλη την επικράτεια του Αλή Πασά, αλλά και σε άλλες περιοχές, με τα περίφημα караβάνια. Με αυτόν τον τρόπο, η πόλη των Ιωαννίνων έχει γίνει το κέντρο διακίνησης προϊόντων από την Ευρώπη στην ηπειρωτική Ελλάδα. Το εμπόριο της πόλης βρίσκεται στα χέρια του ελληνικού πληθυσμού, ενώ με αυτό ασχολούνται και λίγοι Εβραίοι. Όπως αναφέρει ο Holland, οι δραστήριοι Έλληνες έχουν διοχετεύσει όλη τους την ενέργεια στο εμπόριο, εφόσον δε μπορούν να ασχοληθούν με την πολιτική. Ωστόσο ο πλούτος από το εμπόριο είναι τέτοιος, ώστε μεγάλο μέρος των Ελλήνων εμπόρων να έχουν βελτιώσει κατά πολύ τις συνθήκες ζωής τους, ενώ παράλληλα έχουν αναπτύξει επικοινωνία με την Ευρώπη. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, μαζί με τα προϊόντα να ταξιδεύουν και οι ιδέες και οι νεωτερισμοί στην ελληνική κοινωνία των Ιωαννίνων, η οποία κατά τα άλλα είναι μια παραδοσιακή κοινωνία ως προς τον τρόπο ζωής και τα ήθη.

Παράλληλα στα εμπορικά δίκτυα επικοινωνίας με την Ευρώπη, έχει βοηθήσει αρκετά το γεγονός, ότι οι επιχειρήσεις είναι οικογενειακές, ώστε κάποια μέλη να μένουν πίσω και άλλοι να ταξιδεύουν και έτσι να διατηρούνται καλύτερα δίκτυα που θα μπορούσαν να έχουν χαθεί με την πάροδο του χρόνου. Σε αυτό έχει συνεισφέρει και η πολιτική του Αλή Πασά που απαγορεύει τις μαζικές μεταναστεύσεις, υπαγορεύοντας πάντα να μένει κάποιο μέλος πίσω, υπεύθυνο για την περιουσία του.

Σύμφωνα με τον Holland, η δραστήρια ενασχόληση των Ελλήνων με το εμπόριο τους έχει ωφελήσει ως προς την οικονομική ανάπτυξη και την επικοινωνία με τον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής και τη νοοτροπία. Ως αποτέλεσμα, το εμπόριο έχει συνεισφέρει και στην ανάπτυξη της πνευματικής καλλιέργειας και της παιδείας, ώστε από την πόλη των Ιωαννίνων να κατάγονται σημαντικοί σύγχρονοι λογοτέχνες και λόγιοι. Η ανώτερη πνευματική καλλιέργεια που συναντά ο Holland στην πόλη των Ιωαννίνων, τεκμηριώνεται μέσα από τα δύο πολύ καλά σχολεία της πόλης, το Γυμνάσιο, που διευθύνει ο σπουδαίος Αθανάσιος Ψαλίδας, και η σχολή του

Μπαλάνου, η οποία λειτουργεί με έξοδα Ελλήνων εμπόρων του εξωτερικού, των περίφημων Ζωσιμάδων. Έτσι οι πλούσιοι έμποροι του εξωτερικού, όχι μόνο στηρίζουν οικονομικά την καλλιέργεια των γραμμάτων της πατρίδας τους, κάνοντας μια πράξη πατριωτική, αλλά βρίσκονται πίσω και από μεταφράσεις και εκδόσεις νεοελληνικών βιβλίων στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, τα Ιωάννινα να είναι όχι μόνο εμπορικός σταθμός, αλλά και πολιτιστικό κέντρο για τη Νεότερη Ελλάδα.

Παρόλο λοιπόν που η κοινωνία των Ιωαννίνων είναι συντηρητική ως προς τα ήθη, παραδοσιακή και με μέσο πλην ευχάριστο επίπεδο κοινωνικής ζωής- η οποία βέβαια είναι ανύπαρκτη για τις γυναίκες, σε συνδυασμό με τη δεσποτική διακυβέρνηση και την διαρκή αίσθηση του φόβου, που γεννά αυτή, η επαφή με το δυτικό τρόπο ζωής μέσω του εμπορίου έχει αλλάξει ακόμα και τις οικιστικές συνήθειες αυτής της τάξης των Ελλήνων. Μαζί με τους εμπόρους και οι ιατροί, οι οποίοι σπουδάζουν στο εξωτερικό, έχουν το προνόμιο της ανώτερης παιδείας και καλλιέργειας. Αντιθέτως οι περισσότεροι ιερείς, που δε μορφώνονται καλά και ταξιδεύουν ελάχιστα στο εξωτερικό, είναι πολύ κατώτεροί τους, εκτός από μερικές εξαιρέσεις.

Επομένως όσοι έχουν τη δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με τη Δύση, εκσυγχρονίζονται και εκπολιτίζονται, ξεφεύγουν από τα στενά όρια της νοοτροπίας που εκτρέφει η ορθόδοξη Εκκλησία και η ανατολίτικη δεσποτεία και μισαλλοδοξία. Αυτό το άνοιγμα προς το δυτικό τρόπο ζωής, με τη συνακόλουθη καλλιέργεια των γραμμάτων και των εκδόσεων, φέρνει στο προσκήνιο την καλλιέργεια της πολιτικής σκέψης και την ανάγκη πολιτικής χειραφέτησης. Αυτό που εντοπίζει ο Holland στην κοινωνία των Ιωαννίνων και υπαγορεύει ρητά στο όγδοο κεφάλαιο, αναπαράγοντας το και στα υπόλοιπα αστικά περιβάλλοντα που βρέθηκε, είναι η πολιτική σημασία του εντύπου. Αν λοιπόν οι Έλληνες μέσω του εμπορίου, είχαν τη δυνατότητα να φροντίσουν για την καλλιέργεια της γλώσσας και της λογοτεχνίας τους, μέσω της λογοτεχνίας πολλαπλασιάζουν την αγάπη τους για την ελευθερία και βελτιώνουν τις κοινωνικές και οικιστικές τους συνήθειες, με λίγα λόγια γίνονται έθνος, το οποίο αργά ή γρήγορα θα διεκδικήσει την ελευθερία του.

Σε αυτό το σημείο θα έπρεπε να τονίσουμε την αντιδιαστολή που υπογραμμίζει ο Holland ότι υπάρχει μεταξύ της πόλης των Ιωαννίνων και των Αθηνών. Θα μπορούσαμε επιγραμματικά να πούμε ότι όσο η Αθήνα ήταν το λίκνο του αρχαίου

ελληνισμού, τα Ιωάννινα είναι του νεότερου. Η απουσία μάλιστα της έντονης πνευματικής δραστηριότητας και της καλλιέργειας της παιδείας στην Αθήνα οφείλεται κατά τον Holland, στην έλλειψη εμπορικής δραστηριότητας. Αντιθέτως η πόλη των Αθηνών, εν πολλοίς αυτονομημένη από την άμεση οθωμανική επιρροή πολιτικά και κέντρο του ευρωπαϊκού περιηγητισμού και των αρχαιολογικών αναζητήσεων τα τελευταία χρόνια, εμφανίζει μόνο έντονη κοινωνική ζωή με τον αέρα μιας σύγχρονης ευρωπαϊκής πόλης. Μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά λέει ο Holland, αν περιμένει να δει κανείς στην πόλη των Αθηνών ένα χωριό, τότε θα απογοητευτεί, διότι μπροστά του θα έχει μια αναπτυσσόμενη πόλη.²³³

Παράλληλα μια άλλη πόλη η οποία μοιάζει με τα Ιωάννινα και έχει εξίσου εμπορική δυναμική είναι τα Αμπελάκια. Η πόλη λειτουργεί ουσιαστικά ως κόμβος μεταξύ Ιωαννίνων και Θεσσαλονίκης, ενώ συσσωρεύει την πλούσια αγροτική παραγωγή του θεσσαλικού κάμπου. Μαζί με τα Τρίκαλα και τον Τύρναβο αποτελούν αντίστοιχο κέντρο πολιτισμού για τη Θεσσαλία, σε αντίθεση με τη Λάρισα, η οποία ως μουσουλμανική πόλη δεν έχει να υποδείξει κάποια πρόοδο είτε στο εμπόριο είτε στην πνευματική και κοινωνική ζωή. Σύμφωνα με τον Holland, οι πόλεις αυτές έχουν ως βασικό μέσο πλουτισμού την παραγωγή, επεξεργασία και διακίνηση βαμβακιού, μαλλιού και μεταξιού, ενώ ειδικεύονται στις βαφές. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την οικονομική ανάπτυξη, που ειδικά στα Αμπελάκια, όπου ο πληθυσμός είναι ελληνικός, οδηγεί στην επίτευξη ενός ανώτερου επιπέδου ζωής. Μάλιστα στα Αμπελάκια η αρχιτεκτονική και η διακόσμηση των σπιτιών είναι επηρεασμένα από την Ευρώπη. Άλλωστε οι περισσότεροι έμποροι της περιοχής έχουν άμεσες διασυνδέσεις με την ευρωπαϊκή ήπειρο, κυρίως τη Γερμανία, αλλά σε σημαντικά κέντρα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη.²³⁴ Μάλιστα οι στέρεες διασυνδέσεις τους με την Ευρώπη, τους παρέχει κάποιου είδους προστασία έναντι της οθωμανικής ανομίας, ενώ ο πλούτος των κοινοτήτων αυτών, σαφέστατα έχει θετικές συνέπειες και για την ίδια την αυτοκρατορία, η οποία στηρίζει πολλά από τα φορολογικά της έσοδα στην προσοδοφόρα οικονομική δραστηριότητα αυτών των περιοχών. Αυτό που λείπει, κατά τον Holland, από αυτή την περιοχή είναι μόνο μια σωστή διακυβέρνηση, η οποία θα εκτόξευε ακόμα περισσότερο την αποδοτικότητα αυτών των περιοχών και

---

²³³ Ο. π., σ. 412.

²³⁴ Ο. π., σ. 288-291.

συμπυκνώνεται σε μια φιλελεύθερη πολιτική οικονομία, η οποία φυσικά θα δημιουργούσε ευνοϊκό κλίμα για συμφωνίες που θα διευκόλυναν το ελεύθερο εμπόριο, κάτι που ήταν και η άμεση επιθυμία των Βρετανών, στα μέρη που μπορούσαν τουλάχιστον να επηρεάσουν πολιτικά. Αυτό που προτείνει ο Holland είναι παροχή ασφάλειας στην ατομική ιδιοκτησία, ομοιόμορφη κατανομή στον πληθυσμό και παρεμπόδιση των μονοπωλίων στην εξαγωγή των σιτηρών –μέτρο που έπαιρναν οι Οθωμανοί πασάδες για να πλουτίζουν οι ίδιοι.²³⁵

Στα ίδια επίπεδα κινείται και η οικονομική δραστηριότητα στη πόλη Τρίκερι. Όντας και αυτή μια πόλη στην οποία επικρατεί το ελληνικό στοιχείο και δραστηριοποιούμενη στο εμπόριο έχει επιτύχει να κερδίσει κάποιου είδους αυτονομία, ενώ πολλοί από τους μεγαλέμπορους του τόπου έχουν επεκταθεί στην πλοιοκτησία, κάτι που δίνει ακόμα περισσότερη δύναμη στην περιοχή. Επιπλέον ο Holland επισημαίνει ότι η εγγύτητα της πόλης με το νησί της Εύβοιας είναι αρκετά σημαντική, λόγω της άφθονης ξυλείας που διαθέτει το νησί, χρήσιμη για την κατασκευή πλοίων. Γι' αυτό το λόγο, ο Holland εφιστά την προσοχή του αναγνώστη στην ανάγκη εγκατάστασης ενός βρετανού προξένου²³⁶ στην περιοχή, όχι μόνο εξαιτίας των παραπάνω συνθηκών, αλλά και λόγω του ότι η πόλη αυτή έχει σημαντική στρατηγική θέση μεταξύ δύο κόλπων, προς τους οποίους ανοίγεται το εμπόριο από τη Θεσσαλία.²³⁷ Ακόμα τόσο ο Βόλος όσο και οι Μηλιές Πηλίου είναι πόλεις κοντά στο Τρίκερι με αντίστοιχη εμπορική δραστηριότητα και πνευματική ανάπτυξη.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να πούμε ότι, αν και ο Holland δεν επισκέπτεται τη συγκεκριμένη περιοχή, εντούτοις αναφέρει την αξιοσημείωτη οικονομική ανάπτυξη και τον υπέρμετρο πλουτισμό που έχει φέρει το διαμετακομιστικό εμπόριο και η πλοιοκτησία στους κατοίκους της Ύδρας.²³⁸ Σύμφωνα με τον Holland, η οικονομική ανάπτυξη της Ύδρας αποδεικνύει τη δυναμική των Ελλήνων εμπόρων συνολικά σχετικά με την ικανότητά τους να εξελιχθούν και να γίνουν ισχυροί στην Ευρώπη σε περίπτωση αποτίναξης της οθωμανικής τυραννίας. Αυτό θυμίζει έντονα

---

²³⁵ Ο. π., σ. 281.

²³⁶ Εδώ ο Holland αναφέρει ότι όταν ήταν πρόξενος των Βρετανών στο Τρίκερι ο Gropius, δυσαρέστησε αρκετά τους κατοίκους με την πολιτική του, ώστε τον εκδίωξαν από την περιοχή. Βλ. ό. π., σ. 347.

²³⁷ Ο. π., σ. 346-348.

²³⁸ Ο. π., σ. 424-425.

το συμπέρασμα του Douglas, ενός Βρετανού περιηγητή και πολιτικού, ο οποίος εξέδωσε το βιβλίο του σχετικά με τη σύγκριση των Νεότερων Ελλήνων με τους αρχαίους προγόνους τους το 1813 και αναφέρει χαρακτηριστικά:

To England, indeed, the independence of the Greeks must always be a subject of alarm. It is at sea alone that they have as yet shewn any symptoms of spirit and perseverance, and the success attained on that element by the islanders of Hydra, may caution us against indulging without restraint in wishes for their restoration and aggrandizement: it can only be by her trade that Greece can ever become powerful; but the union of Constantinople and the Archipelago under the government of an active and commercial people, would be in the highest degree dangerous to our naval power.²³⁹

Εδώ η ευθύτητα του πολιτικού ολοκληρώνει τη σκέψη του απλού περιηγητή. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τόσο ο Douglas όσο και ο Holland επιστούν την προσοχή στην αυξανόμενη εμπορική δύναμη των Νεότερων Ελλήνων και συνειδητοποιούν την ανάγκη ανάπτυξης πολιτικών δεσμών με το λαό αυτό. Έτσι το ζήτημα της ανεξαρτησίας των Ελλήνων προβάλλει ακόμα πιο έντονα και νομιμοποιείται δια μέσω της πνευματικής ανάπτυξης που έχουν σημειώσει οι Έλληνες.

Όσον αφορά τα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου, ο Holland δεν είχε την ευκαιρία να επισκεφτεί με την άνεσή του και αυτό εξαιτίας του βαρύ χειμώνα. Έτσι η αφήγησή του σχετικά με την Πελοπόννησο είναι θολή. Ωστόσο ο Holland εντοπίζει έναν ιδιαίτερο αέρα ανεξαρτησίας που χαρακτηρίζει τους Μοραΐτες έναντι των υπόλοιπων Ελλήνων, κάτι που οφείλεται στην πιο πρόσφατη υποδούλωση τους από τους Τούρκους και στη γεωγραφική θέση της περιοχής τους, που είναι πιο αποκομμένη. Έτσι οι Μοραΐτες έχουν την έντονη τάση να εμπλέκονται πολύ περισσότερο στα πολιτικά θέματα, ώστε να παρουσιάζουν πιο επαναστατικό χαρακτήρα. Παράλληλα συνάντησε εκεί αρκετά καλλιεργημένους και μορφωμένους ανθρώπους. Όσον αφορά την οικονομία, εντοπίζει μόνο το εμπόριο σταφίδας από την Πάτρα, καθώς επίσης και την οικονομική εξάρτηση των Κεφαλονιτών και Λευκαδιτών από τις αγροτικές δραστηριότητες στην Πελοπόννησο.²⁴⁰

---

²³⁹ Βλ. Douglas, ό. π., σ. 193-194.

²⁴⁰ Holland, *Travels*, ό. π., σ. 429, 433.

Τέλος η επόμενη πόλη που ξεχωρίζει για την αναπτυσσόμενη εμπορική δραστηριότητα, αλλά και στην οποία καταλήγει η εμπορική δραστηριότητα της νοτιότερης Ελλάδας, είναι η Θεσσαλονίκη. Αν και εδώ ο ρόλος των Ελλήνων είναι περιορισμένος και επισκιάζεται από τους Φράγκους εμπόρους που είχαν εγκατασταθεί χρόνια στην πόλη, με αποτέλεσμα να έχουν αφομοιωθεί πλήρως από τον τρόπο ζωής της πόλης, ενώ στο εμπόριο συμμετέχουν και αρκετοί Εβραίοι. Σύμφωνα με τον Holland, η Θεσσαλονίκη, η οποία ανήκει στην ηγεμονία του αντιζηλίου του Αλή Πασά, Ισμαήλ Μπέη των Σερρών, είναι ένα αρκετά σημαντικό αναπτυσσόμενο λιμάνι, η οποία εκείνη την εποχή ήταν η δεύτερη σημαντική πόλη σε πληθυσμό και εμπορική δύναμη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά την Κωνσταντινούπολη. Ο Holland αφιερώνει αρκετές σελίδες του βιβλίου του στο εμπόριο της Θεσσαλονίκης και αυτό εξαιτίας της σημασίας που απέκτησε τα χρόνια των Ναπολεόντειων πολέμων:

The obstacles opposed to the commerce of Europe by the continental system of Napoleon, while creating an extreme scarcity of colonial produce and British manufactures though the interior of the continent, had the natural effect of conducting the merchant to more remote channels of intercourse; the increased price of his goods compensating for the greater risk of the enterprise. The port of Salonica formed one of these new channels of commerce, and the progressive extension and success of the French system during the years 1810, 1811, and 1812, produced an increase in the import trade of this place; depending on the necessity felt in Germany for articles, to which an access was denied by the accustomed routes. To conduct the overland traffic, the partners or agents of various German houses settled themselves at Salonica. The English intercourse with this port had hitherto been carried on through Malta, and in Maltese or Greek vessels; but the increasing demands for goods led to a more immediate communication, and during the year 1812 nearly thirty cargoes arrived here direct from England, besides a still greater number of vessels, under the English flag, from Malta and Gibraltar. The imports by these various cargoes were principally sugar, coffee, indigo, and cotton-twist; with a smaller quantity of other articles, of miscellaneous kind. The goods thus forwarded to Salonica were received by the German agents there, transmitted by land- carriage through Turkey, and the payments made in bill –transactions between the commercial houses in Germany and their connections in England.²⁴¹

---

²⁴¹ Ο. π., σ. 324.

Βλέπουμε λοιπόν ότι ο Holland εφιστά την προσοχή του αναγνώστη στις νεότερες εξελίξεις που αφορούν το εμπόριο της Θεσσαλονίκης και τη σημασία των εμπορικών σχέσεων μεταξύ των Βρετανών και των Γερμανών δια μέσου του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Παράλληλα τονίζει τη σημασία αυτού του εμπορικού σταθμού, διότι τα προϊόντα διοχετεύονται όχι μόνο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή προς τη Μάλτα, αλλά μεταφέρονται δια ξηράς σε δύσβατες περιοχές από τη Βοσνία, τη Βουλγαρία, τις Σέρρες και το Βιδίνιο προς την Αυστρία.²⁴² Ωστόσο ο Holland σημειώνει ότι μετά τους πολέμους το εμπόριο στη Θεσσαλονίκη έχει επανέλθει στα προηγούμενα επίπεδα.

Επίσης όσον αφορά την πνευματική ανάπτυξη της πόλης, ο Holland αναφέρει ότι οι Έλληνες έμποροι της πόλης είναι καλλιεργημένοι και είδε καλές βιβλιοθήκες σε πολλά σπίτια που επισκέφτηκε. Ωστόσο σε σχέση με τα Ιωάννινα, οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης δεν έχουν επιδείξει την ίδια ενασχόληση με την παιδεία και την καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας και αυτό οφείλεται στον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της πόλης και το κατακερματισμό της εμπορικής δραστηριότητας σε ποικίλες εθνότητες και κυρίως Ευρωπαίους. Βέβαια στη Θεσσαλονίκη άκουσε να τραγουδιέται ο Θούριος του Ρήγα, που αποδεικνύει τη διάθεση προς ανεξαρτησία των Ελλήνων εκεί. Ωστόσο αυτό που έχει περισσότερο ενδιαφέρον να τονίσει ο Holland όσον αφορά τη Θεσσαλονίκη είναι η εμπορική δραστηριότητα και ο ρόλος της Βρετανίας στο εκεί συσχετισμό δυνάμεων έναντι των εμπορικών συμφερόντων. Μάλιστα δεν αφήνει ασχολίαστη τη πολιτική του Ισμαήλ Μπέη, η οποία είναι σε γενικές γραμμές ανοιχτόμυαλη και αποδοτική ως προς την διασφάλιση της εμπορικής ανάπτυξης, αν και τονίζει ότι και αυτός επεμβαίνει στο εμπόριο των σιτηρών, δημιουργώντας πρόβλημα στην εξαγωγή. Ωστόσο όσον αφορά την ευρύτερη δυναμική του, θεωρεί ότι αποτελεί ένα καλό εμπόδιο έναντι της αυξανόμενης δύναμης του Αλή Πασά και ότι ο μεταξύ τους ανταγωνισμός έχει θετικό αποτέλεσμα ως προς την ισορροπία των δυνάμεων απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.²⁴³ Άλλωστε αυτό που έχει πρωτίστως σημασία για τον Holland είναι η επίτευξη της σταθερότητας και της ασφάλειας για την ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου.

---

²⁴² Ο. π., σ. 325.

²⁴³ Ο. π., σ. 328- 332.

Γενικά όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, ο Holland σε κάθε αστικό κέντρο που επισκέπτεται εκτός από τις πληροφορίες που σχετίζονται με το εμπόριο, αναφέρεται στην άμεση συνέπειά του, όπου είναι η πνευματική και κοινωνική ανάπτυξη. Έτσι αναφέρεται τόσο σε λογίους που συνάντησε, όσο και σε εκδόσεις που είδε από κοντά. Μάλιστα δεν παραλείπει να αναφέρει την ύπαρξη κάποιας βιβλιοθήκης, ως ένδειξη αναγνωστικής συμπεριφοράς. Επιπλέον τον ενδιαφέρει να αναδείξει την ύπαρξη μιας συγκεκριμένης εικόνας Έλληνα λογίου, που όχι μόνο διαβάζει και γράφει λογοτεχνία και ενδιαφέρεται για την καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησης, αλλά ενημερώνεται για τις εξελίξεις στον επιστημονικό του κλάδο, γνωρίζει καλά και ενδιαφέρεται να μάθει για το τι συμβαίνει στον υπόλοιπο κόσμο, έχει ταξιδεύσει και μιλάει ξένες γλώσσες, ενώ έχει εισάγει στον τρόπο ζωής του ευρωπαϊκές συνήθειες. Μάλιστα τα χαρακτηριστικά αυτά τα βρίσκει ο Holland σε μια συγκεκριμένη τάξη του πληθυσμού, σε Έλληνες εμπόρους ή ιατρούς και επιστήμονες που σπούδασαν στο εξωτερικό. Αυτοί οι διάυλοι μεταξύ Ευρώπης και Οθωμανικής πραγματικότητας είναι που σηκώνουν το βάρος της κοινωνικής και πολιτικής αλλαγής κατά τον Holland. Και φυσικά η ύπαρξη τους σχετίζεται άμεσα με την οικονομική ασφάλεια και ευημερία που παρέχει το εμπόριο.

iii) Οι Νεότεροι Έλληνες προς την ανεξαρτησία: ο ρόλος των λογίων, των εμπόρων και των επιστημόνων

Όπως προαναφέραμε σε αυτό το κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με το δεύτερο σκέλος του σχήματος που δίνει ο Holland σχετικά με τις συνθήκες που έχουν οδηγήσει τους Νεότερους Έλληνες πολύ κοντά στην ανεξαρτησία, το ρόλο αυτής της μερίδας του πληθυσμού, η οποία είτε λόγω σπουδών είτε λόγω της ενασχόλησης με το εμπόριο είχαν τη δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό και να φέρουν την πνευματική αναγέννηση στην πατρίδα τους. Είπαμε λοιπόν ότι ο Holland θεωρεί ότι η γενικότερη καλλιέργεια της παιδείας, της γλώσσας και της λογοτεχνίας ενδυναμώνει τη βούληση για ελευθερία και πολιτική χειραφέτηση. Αυτό που μένει να εξετάσουμε σε αυτό το κεφάλαιο είναι μέχρι ποιο βαθμό ο Holland γνώρισε και ενημερώθηκε σωστά για την πνευματική παραγωγή των Νεότερων Ελλήνων και πως αυτές οι πληροφορίες συνδέονται με το γενικότερο τόνο του βιβλίου.

Αρχικά πρέπει να τονίσουμε ότι κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του ο Holland είχε την ευκαιρία να συνομιλήσει με σημαντικές προσωπικότητες, μεταξύ των οποίων, ο Ιωάννης Βηλαράς και ο Αθανάσιος Ψαλίδας. Αν και δε μας μεταφέρει παρά λίγες αράδες με τη συνομιλία που είχε με τον καθέναν από αυτούς, ωστόσο παρουσιάζει ενδιαφέρον να σκιαγραφήσουμε το προφίλ των προσωπικοτήτων που αναφέρει.²⁴⁴

Με μια σύντομη αναφορά, θα πούμε ότι ο Holland συναντά από κοντά, εκτός από τον Ψαλίδα και τον Βηλαρά που αποτελούν φημισμένους λόγιους, προσωπικότητες μικρότερου βεληνεκούς άσχετα με την οικονομική τους κατάσταση. Οι περισσότεροι είναι είτε δικηγόροι και ιατροί στα Επτάνησα, είτε έμποροι και πρόσωπα της αυλής του Αλή Πασά στα Ιωάννινα και στην υπόλοιπη Ελλάδα, κυρίως γιατρούς και εμπόρους. Από τα πρόσωπα αυτά όλοι έχουν οικονομική άνεση, μιλούν ξένες γλώσσες, έχουν ταξιδεύσει στο εξωτερικό, γνωρίζουν τις πνευματικές και πολιτικές εξελίξεις, αν και διαπιστώνει με παράπονο, ότι οι Έλληνες γενικά, ακόμα και ο Βηλαράς δεν ενδιαφέρονταν αρκετά για τον υπόλοιπο κόσμο, αλλά κυρίως προέβαλαν το ζήτημα της δικής τους ανεξαρτησίας και της

---

²⁴⁴ Βλ. Παράρτημα για τον κατάλογο των ονομάτων που αναφέρει.

οφειλής που είχαν απέναντί τους οι Ευρωπαίοι να τους βοηθήσουν, εξαιτίας της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς που κληροδότησαν από τους προγόνους τους.

Σε γενικές γραμμές ο Holland θεωρεί τους Νεότερους Έλληνες συντηρητικούς ως προς τα ήθη και τα έθιμα, μια συντήρηση που απορρέει από τη θρησκεία τους. Σύμφωνα με τον Holland, η ορθόδοξη Εκκλησία έχει ένα τελετουργικό που απευθύνεται στις κατώτερες τάξεις του πληθυσμού και τις γυναίκες, το οποίο καλλιεργεί τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες.²⁴⁵ Ωστόσο διαπίστωσε ότι πολλοί μορφωμένοι και εξευρωπαϊσμένοι Έλληνες, μεταξύ των οποίων ο Βηλαράς και ο Ψαλίδας, αναπτύσσουν κάποιου είδους σκεπτικισμό στη διατύπωση των επιχειρημάτων τους.²⁴⁶ Μάλιστα ο Βηλαράς, όπως μεταφέρει ο Holland, παραπονιέται για τη θέση που κατέχει η θρησκεία στη ζωή των Νεότερων Ελλήνων.²⁴⁷

Από την άλλη, οι Νεότεροι Έλληνες είναι αρκετά ευχάριστοι στη συναναστροφή, αν και η κοινωνική τους ζωή είναι αρκετά περιορισμένη, σε απογευματινές επισκέψεις στα σπίτια. Φυσικά οι γυναίκες δε συμμετέχουν σχεδόν καθόλου στην κοινωνική ζωή, εκτός από τις Αθηναίες, οι οποίες είναι πιο ανοιχτές να συμμετέχουν στους χορούς που διοργανώνονται από τους Ευρωπαίους της πόλης. Ωστόσο γενικά οι Νεότεροι Έλληνες είναι πολύ πιο πρόθυμοι να συζητήσουν με τους Ευρωπαίους περιηγητές σε σχέση με άλλους πληθυσμούς. Άλλωστε αυτοί έχουν την υποχρέωση να φιλοξενούν ξένους επισκέπτες, ενώ αυτό απαγορεύεται στους μουσουλμάνους. Ακόμα οι Νεότεροι Έλληνες είναι δραστήριοι, έχουν διοχετεύσει την ενέργειά τους στο εμπόριο και την εξασφάλιση της οικονομικής, κοινωνικής και πνευματικής ευημερίας. Έχουν τάξη και οργάνωση, ενώ καταφέρνουν με το ταλέντο και την ευστροφία τους όχι μόνο να προσαρμοστούν στις δύσκολες συνθήκες ζωής τους, αλλά και να προοδεύσουν, κερδίζοντας ένα κομμάτι αυτονομίας στις κοινότητές τους. Ένα στοιχείο που προβάλλει ακόμα ο Holland είναι ότι πολλές φορές επιδεικνύουν υπερηφάνεια για την καταγωγή τους, που καταλήγει όμως σε σύμπλεγμα κατωτερότητας για την τωρινή τους κατάσταση. Αυτός είναι και ο λόγος που παραπονιούνται διαρκώς για τη σημασία που τους έχουν δείξει οι Ευρωπαίοι απέναντι στο εθνικό τους ζήτημα.

---

²⁴⁵ Ο. π., σ. 273-274.

²⁴⁶ Ο. π., σ. 274 και 152 αντίστοιχα.

²⁴⁷ Ο. π., σ. 274.

Μάλιστα πρέπει να πούμε ότι τα παραπάνω στοιχεία χαρακτηρίζουν και τον Βηλαρά και τον Ψαλίδα, προσωπικότητες που ξεχωρίζει για τη λογοτεχνική τους απόδοση και την ευρεία επιστημονική μόρφωση ο Holland και μάλιστα μεταφέρει σε άμεσο λόγο τα λόγια τους. Σχετικά με τον Ψαλίδα που τον συναντά στα Ιωάννινα, ο Holland αναφέρει ότι είναι πολύγλωσσος και με ευρεία μόρφωση. Μπορεί να συζητήσει για κάθε θέμα και διαθέτει σχολείο στο οποίο έχει αφιερώσει κόπο και χρήματα. Είναι συγγραφέας φιλοσοφικής πραγματείας, ενώ έχει ασχοληθεί και με τη λογοτεχνία. Έχει διασυνδέσεις με τη Ρωσία, όπου φυλάει τα χρήματα της σχολής και μιλάει μεταξύ άλλων τη ρωσική γλώσσα.²⁴⁸ Όπως είπαμε, είναι σκεπτικιστής, διακατέχεται από περηφάνια για το ένδοξο παρελθόν και παραπονιέται για την αδιαφορία των πολιτισμένων εθνών για τους Νεότερους Έλληνες. Ακόμα ενδιαφέρεται για την παιδεία και την εξέλιξη της λογοτεχνίας και αγαπά τον Χριστόπουλο, τον οποίο θεωρεί το καλύτερο δείγμα ποιητή της Νεότερης Ελλάδας.

249

Ο Βηλαράς από την άλλη, που τον συναντά κάποιες φορές στη Λάρισα, γιατρός του Βελή Πασά, αποτελεί το καλύτερο παράδειγμα Νεότερου Έλληνα για τον Holland, από άποψη ευφυΐας, μόρφωσης, πνεύματος και χιούμορ. Μάλιστα ο Βηλαράς παρουσιάζεται να ασκεί κάποια κριτική στους συγχρόνους του. Παραπονιέται για το γεγονός ότι οι περισσότεροι ενδιαφέρονται πρώτα για τον εαυτό τους και έπειτα για τη θρησκεία. Ακόμα παραπονιέται για την αδυναμία και την υποτακτικότητα των συμπατριωτών του απέναντι στην τυραννία, ωστόσο και εκείνος υποστηρίζει την άποψη σχετικά με την αδιαφορία των Ευρωπαίων απέναντι στην πρόοδο των Νεότερων Ελλήνων.²⁵⁰

Επιπλέον ο Βηλαράς εξηγεί στον Holland τις πολιτικές τάσεις που επικρατούσαν τότε μεταξύ των Ελλήνων, μια πληροφορία αρκετά σημαντική για να κατανοήσουμε και εμείς σήμερα τον παλμό της εποχής. Σύμφωνα με τον Βηλαρά, μεταξύ των Ελλήνων υπήρχε η διάθεση για πολιτική αλλαγή, αλλά από διαφορετικό σημείο εκκίνησης. Έτσι για τους νησιώτες και τους έμπορους, η αλλαγή θα ερχόταν με τη βοήθεια των Βρετανών. Για τους λογίους και τους εμπόρους της διασποράς, η αλλαγή θα ερχόταν από τη Γαλλία, ενώ για τις κατώτερες τάξεις και τους

---

²⁴⁸ Ο. π., σ. 152.

²⁴⁹ Ο. π., σ. 162-163.

²⁵⁰ Ο. π., σ. 274.

προσκολλημένους στη θρησκεία, η ανεξαρτησία θα επιτυγχανόταν με τη βοήθεια των Ρώσων.²⁵¹

Ακόμα ο Βηλαράς γνώριζε πολύ καλά τους αρχαίους συγγραφείς και επιδείκνυε ένα μείγμα μελαγχολικής και σατιρικής διάθεσης απέναντι στη τωρινή κατάσταση της πατρίδας του. Φυσικά πέρα από το χαρακτήρα, μεγάλη αρετή του Βηλαρά ήταν η μόρφωση και οι γνώσεις του. Μάλιστα ήταν ο πρώτο βοτανολόγος στην Ελλάδα, γνώριζε καλά χημεία, ενώ χειριζόταν άνετα θέματα που αφορούσαν την ηθική και τη μεταφυσική. Επιπλέον ήταν διάσημος ποιητής, ενώ αν και δεν είχε εκδώσει, τα ποιήματά του κυκλοφορούσαν ευρέως στον ελληνόφωνο κόσμο. Και εκείνος ξεχώριζε τον Χριστόπουλο, ως τον καλύτερο ποιητή. Το μόνο ελάττωμα του Βηλαρά, κατά τον Holland ήταν η αδιαφορία του για την πρόοδο που είχαν να επιδείξουν άλλες χώρες. Σε γενικές οστόσο γραμμές ξεχώριζε αρκετά από τους υπόλοιπους που συνάντησε.²⁵²

Οι υπόλοιπες προσωπικότητες που συνάντησε ο Holland σε διάφορα μέρη της Ελλάδας σκιαγραφούνται, όπως είπαμε, με παρόμοιο τρόπο. Ο Holland, χωρίς να μας μεταφέρει πολλές πληροφορίες γι' αυτούς, τους παρουσιάζει ως φορείς του πνεύματος του διαφωτισμού και του εκδυτικισμού, που μπορούν να φέρουν και να στηρίξουν την πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα. Ακόμα μπορούμε να αναφέρουμε ότι γνωρίζει τον Γεώργιο Σακελλάριο, χωρίς να μας μεταφέρει κάτι παραπάνω γι' αυτόν.

Παράλληλα, στο ίδιο πνεύμα, ο Holland συλλέγει, μάλλον μέσα από τις συνομιλίες του, τίτλους βιβλίων και ελληνικών εκδόσεων που συναντά σε κάθε μέρος.²⁵³ Αυτό γίνεται σε μια προσπάθεια να δείξει την πνευματική κίνηση των Νεότερων Ελλήνων και το εύρος των εκδοτικών και αναγνωστικών τους ενδιαφερόντων. Έτσι ο Holland διαπιστώνει ότι τα περισσότερα βιβλία στα νέα ελληνικά αποτελούν μεταφράσεις ευρωπαϊκών έργων, ιστορικού, επιστημονικού, φιλοσοφικού και λογοτεχνικού περιεχομένου. Παράλληλα αναφέρεται στην εκδοτική προσπάθεια του Κοραή να συστήσει την Ελληνική Βιβλιοθήκη, ενώ ως πρωτότυπη παραγωγή παραθέτει τα ποιήματα του Χριστόπουλου, του Βηλαρά και του Ψαλίδα, καθώς επίσης και τη Νεωτερική Γεωγραφία των Φιλιππίδη και Κωνσταντά, το οποίο συμβουλευεται ως

---

²⁵¹ Ο. π., σ. 274.

²⁵² Ο. π., σ. 275-276.

²⁵³ Για τους τίτλους βλ. Παράρτημα.

γεωγραφικό εγχειρίδιο και διακρίνει για την ποιότητά του σε σχέση με τον διαδεδομένο Μελέτιο.²⁵⁴ Ακόμα γνωρίζει τον Ρήγα, τον Άνθιμο Γαζή, τον Νικηφόρο Θεοτόκη, τον Αλέξανδρο Καγκελάριο τον Ιάκωβο Ρίζο Νερουλό, τον Κωνσταντίνο Κούμα, τον Αδαμάντιο Κοραή, τον Δημήτριο Αλεξανδρίδη. Ωστόσο δεν αναφέρει κάποια επιπλέον στοιχεία που να επιδεικνύουν βαθύτερη γνώση του ελληνικού διαφωτισμού, των διεργασιών στη γλώσσα και τη λογοτεχνία που φέρνουν αυτές οι προσωπικότητες. Ακόμα κι αν ενδεικτικά αναφέρεται στο γλωσσικό ζήτημα, κυρίως μέσα από την διαμάχη Κοραή – Ρίζου,²⁵⁵ δεν εμπλέκεται παραπάνω στο ζήτημα διαμόρφωσης της νεοελληνικής γλώσσας. Παρόλα αυτά ξεχωρίζει την προφορική γλώσσα των Ιωαννίνων, θεωρώντας το καλύτερο παράδειγμα. Για τις γραμματικές αλλαγές από την αρχαία στη νεότερη γλώσσα παραπέμπει στον Leake, ενώ αναφέρεται στην τάση πολλών Ελλήνων συγγραφέων να προσπαθούν να προσαρμόσουν τη γλώσσα στην αρχαία της μορφή και να γράψουν, όπως ο Θουκυδίδης. Ακόμα θέτει επιγραμματικά το ερώτημα του κατά πόσο η γραπτή γλώσσα μπορεί να διαμορφώσει την προφορική, υπαινισσόμενος την δυσκολία του εγχειρήματος και υπογραμμίζοντας ότι αυτή είναι μια συζήτηση που αφορά τη μορφή και άλλων γλωσσών, όπως της Ιταλικής ή της Αγγλικής, όπου έχουν επιτύχει τέτοιοι πειραματισμοί. Και σε αυτό το σημείο αναφέρει τη διαμάχη του Κοραή με τον Ρίζο, όπου ο μεν πρώτος επιθυμεί να διορθώσει τη γλώσσα και ο δεύτερος σατιρίζει την προσπάθειά του. Ωστόσο δεν κάνει κάποια αναφορά στη γλώσσα των δημοτικιστών Βηλαρά, Χριστόπουλου και Ψαλίδα. Επομένως μπορούμε να πούμε ότι δεν αναλύει διεξοδικά το θέμα.²⁵⁶

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να ανασυνθέσουμε τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάγνωση του έργου σχετικά με το πώς παρουσιάζονται οι Νεότεροι Έλληνες υπό την οπτική του Holland.

---

²⁵⁴ Ο. π., σ. 350.

²⁵⁵ Ο. π., σ. 173.

²⁵⁶ Για τις γλωσσικές διεργασίες βλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 326-389 και Εμμανουήλ Μοσχονάς, *Η δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή μέση οδό*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1981, σ. κθ'-πζ'. Στην ουσία, όπως βλέπουμε, ο Holland έρχεται σε επαφή με δημοτικιστές και γνωρίζει πολλά από τα έργα των συγγραφέων του κύκλου του Καταρτζή, αλλά δεν εμβαθύνει στο θέμα, ενώ δεν αναφέρει τον Καταρτζή.

Ε) ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με βάση την παραπάνω ανάλυση του έργου, μπορούμε τώρα να οδηγηθούμε σε κάποια συμπεράσματα για τον γενικότερο τόνο του βιβλίου και τη συνεισφορά του στην περιηγητική παράδοση σχετικά με τους Νεότερους Έλληνες κατά τα προεπαναστατικά χρόνια. Παράλληλα μέσα από τα συμπεράσματα προκύπτει η πρόσληψη της νεοελληνικής κοινωνίας από ένα μέσο Βρετανό περιηγητή της Ναπολεόντειας περιόδου, που εκδίδει στην αυγή του Συνεδρίου της Βιέννης, ενώ είναι ακόλουθος ιατρός της Πριγκίπισσας της Ουαλίας και έχει ήδη πραγματοποιήσει ένα ακόμη ταξίδι αυτή τη φορά στα κλασικά μέρη του Grand Tour και έχει βιώσει από κοντά τη θεαματική επιστροφή του Ναπολέοντα από την εξορία, ενώ ήταν στην Ιταλία.

Όπως είπαμε στην ανάλυση του κειμένου, λάβαμε υπόψη μας την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της περιόδου κατά την οποία έγινε το ταξίδι και εκδόθηκε το βιβλίο ενώ αντιμετωπίσαμε τον περιηγητισμό και την ταξιδιωτική γραφή ή περιηγητικά κείμενα ως την εκδήλωση ενός σύνθετου πολιτισμικού φαινομένου και ως κείμενα ιδεών αντίστοιχα με ευρύτερες πολιτικές προεκτάσεις, ως προς την διαμόρφωση κάποιων νοοτροπιών προς και από την κοινωνία προέλευσής τους.

Έτσι οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το επιχείρημα που διατυπώνει το υπό εξέταση κείμενο, σχετικά με το ότι οι Νεότεροι Έλληνες έχουν προοδεύσει στην οικονομία, την κοινωνική και πνευματική ζωή, ώστε μελλοντικά και μέσω των πολιτικών εξελίξεων στην Ευρώπη να μπορούν να διεκδικήσουν από μόνοι τους την ανεξαρτησία συνδέεται όχι μόνο με το ευρύτερο γεωπολιτικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο λαμβάνουν χώρα τα γεγονότα, αλλά και με μια ευρύτερη βρετανική οπτική που αναζητά σταθερότητα στην περιοχή της Μεσογείου προς διευκόλυνση των εμπορικών της συμφερόντων και της αδιαμφισβήτητης ηγεμονίας τους στην περιοχή και προς τις ανατολικές τους αποικίες.

Έτσι με βάση την παραπάνω οπτική συλλαμβάνει ο Holland τις ευκαιρίες που ανοίγονται μέσα από την εκμετάλλευση των πολιτικών συγκυριών από την Βρετανία. Αυτό φαίνεται από τα εξής στοιχεία: πρώτα από όλα ο Holland εντοπίζει τη δυναμική των Βρετανών στη Μεσόγειο και την πολιτική επιρροή που έχουν επιτύχει στη Σικελία και τη Μάλτα, καθώς επίσης και στα Ιόνια Νησιά. Αυτή η ιμπεριαλιστική οπτική δεν είναι αδιάφορη ως προς τις κατά τόπους μεταρρυθμίσεις

που μπορεί να επιφέρει η βρετανική επιρροή σε αυτές της περιοχές. Απεναντίας οι μεταρρυθμίσεις αυτές είναι απαραίτητες, προκειμένου να διεξαχθεί ομαλά η οικονομική δραστηριότητα και το ελεύθερο εμπόριο, αλλά να ενδυναμώσουν πολιτικά και οι φορείς της εμπορικής δραστηριότητας, κυρίως μέσα από την καλλιέργεια της παιδείας και των γραμμάτων. Άλλωστε αυτές είναι διεργασίες που συζητιούνται έντονα και μέσα στην Βρετανία κατά την εξεταζόμενη περίοδο και αποτελούν ιδέες εξαγωγής προς τα έξω, με εξέχον το βρετανικού τύπου Σύνταγμα (π.χ. στη Σικελία).

Κατά δεύτερον για να επιτύχουν αυτές οι αλλαγές είναι σημαντική η επίτευξη της ισορροπίας των δυνάμεων και της σταθερότητας σε μια περιοχή. Αυτές είναι οι συνθήκες που ζητά η Βρετανία του 1815 στο Συνέδριο της Βιέννης. Λίγο πιο πριν ο Holland είχε εντοπίσει την ύπαρξη τέτοιων συνθηκών στην περιοχή που έλεγχε ο Αλή Πασάς και κάλυπτε τη μισή ηπειρωτική Ελλάδα, μια περιοχή πλούσια σε κοιτάσματα, φυσικό πλούτο, εύφορες πεδιάδες, λιμάνια, στην οποία ο Αλή Πασάς είχε καταφέρει να προσδώσει έναν ενιαίο χαρακτήρα διακυβέρνησης παρά τα ελαττώματα που παρουσίαζε η εξουσία του. Αν μη τι άλλο με την συγκεντρωτική πολιτική του είχε επιτύχει κάποιου είδους οικονομική και πνευματική ανάπτυξη, στηριζόμενος οικονομικά στους Έλληνες της επικράτειάς του και στρατιωτικά στον αλβανικό στρατό του. Ωστόσο η διεφθαρμένη, τυραννική και ιδιοτελής εξουσία του σε καμία περίπτωση δε μπορούσε να αφήσει ήρεμο τον πολυμήχανο και δραστήριο ελληνικό πληθυσμό, που ιστορικά νομιμοποιούταν την παρουσία του στην περιοχή και είχε όλα τα εφόδια να διεκδικήσει την ελευθερία του. Αν λοιπόν το 1812-1813, ήταν οι σχέσεις Βρετανίας – Αλή Πασά στο ζενίθ τους προς εξυπηρέτηση αλλήλων συμφερόντων, το 1815 που εκδίδεται το βιβλίο, ο Holland θέτει το ζήτημα της ανεξαρτησίας των Ελλήνων από τη δεσποτική διακυβέρνηση των Οθωμανών πασάδων, εκμεταλλευόμενος τη συγκυρία του συνεδρίου. Έτσι ολοκληρώνει το έργο του με τα εξής λόγια:

The sudden creation of an active and absolute power in this country, forming a single force out of many parts that before were separate in effect, is well deserving of attention, both in its present character and in its influence upon the future condition of Greece. It directs the view to a period possibly not remote, when a still more active and intelligent power may have rule in this part of Europe, and exercise an influence

upon the balance of its other parts, much more important than can now be derived from the impotent mass of the Turkish empire. ²⁵⁷

Φυσικά δεν εκφράζεται με σαφήνεια ο τρόπος που κάτι τέτοιο θα επιτευχθεί. Ωστόσο είμαστε τη χρονική στιγμή που οι Βρετανοί διεκδικούν και τελικά θα κερδίσουν επισήμως τα Ιόνια, μια περιοχή που κατά τον Holland δεν ήταν έτοιμη για ανεξαρτησία. Μπορεί η επίσημη πολιτική στην Ευρώπη να ήταν εναντίον των εξεγέρσεων και υπέρ της εξασφάλισης της ειρήνης, ωστόσο αυτό δεν εμπόδιζε τον Holland να εκφράσει την άποψη υπέρ της ανεξαρτησίας των Νεότερων Ελλήνων. Άλλωστε ενώ έχει εντοπίσει τη δυναμική των Ελλήνων εμπόρων και πλοιοκτητών, δε είναι λίγες οι φορές που υπογραμμίζει ότι με μια άλλη μορφή διακυβέρνησης, τα πράγματα στην Ελλάδα θα ήταν ακόμα καλύτερα. Ας υποθέσουμε ότι ο Holland θέτει απλά έναν προβληματισμό, σχετικά με το πόσο καλύτερα θα μπορούσε να επιτευχθεί η οικονομική ανάπτυξη και πολιτική σταθερότητα στην περιοχή, αν τα ηνία αναλάμβαναν οι Έλληνες και αποκτούσαν επιτέλους την ελευθερία τους στη γη των προγόνων τους.

Κατά τρίτον, όπως είδαμε, ενώ ο Holland αναφέρεται στην πνευματική πρόοδο των Νεότερων Ελλήνων και στη διαμόρφωση του πολιτισμικού τους προφίλ ως σύγχρονου ευρωπαϊκού έθνους, εντούτοις δεν εντυφεί στην πνευματική τους παραγωγή. Στην ουσία οι τίτλοι και τα στοιχεία που παραθέτει σχετικά με την παιδεία αφορούν κυρίως την ενίσχυση του κεντρικού του επιχειρήματος. Όχι μόνο δεν εμπλέκεται εις βάθος στην ανάλυση της πνευματικής παραγωγής στην Νεότερη Ελλάδα, αλλά γενικά στην πορεία της ζωής του δε θα γράψει κάτι για τους Νεότερους Έλληνες. Έτσι η ενασχόλησή του με τους Νεότερους Έλληνες είναι περισσότερο προϊόν του ταξιδιού που πραγματοποίησε κατά τα νεανικά του χρόνια στην Ελλάδα. Σε αντίθεση με άλλους περιηγητές που ταυτίστηκαν με το ελληνικό ζήτημα της ανεξαρτησίας, ο Holland ακολουθεί μια πιο ωφελιμιστική εκδοχή του ζητήματος σε σχέση με τα οικονομικά και εμπορικά συμφέροντα της Βρετανίας. Και αυτό φαίνεται και από τον τρόπο που αντιμετωπίζει την κοινωνική και πνευματική κατάσταση στα Ιόνια, αλλά και από τον τρόπο που αντιμετωπίζει τον Αλή Πασά.

Επομένως θα μπορούσαμε να πούμε ότι το επιχείρημα του Holland είναι αρκετά σημαντικό, διότι προβάλλει με ισχυρό τρόπο το ζήτημα της ανεξαρτησίας των

---

²⁵⁷ Ο. π., σ. 530.

Νεότερων Ελλήνων σε μια περίοδο που ακόμα το μέλλον της Ελλάδας ήταν εν πολλοίς αβέβαιο. Παράλληλα ο Holland, προβάλλοντας τα οικονομικά συμφέροντα της Βρετανίας από μια τέτοια εξέλιξη, μετριάζει την ένταση του επιχειρήματος και το κατεβάζει σε πιο ρεαλιστικούς τόνους. Με λίγα λόγια η συγκρατημένη επιστημονική ματιά του εντοπίζει με ακρίβεια τα φαινόμενα και οδηγείται σε ασφαλή συμπεράσματα για την εξέλιξη του μέλλοντος. Την ίδια περίοδο εκ μέρους των Ελλήνων συσταίνεται η Φιλική Εταιρεία στην Οδησό. Ο Holland φαίνεται να επιβεβαιώνεται.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Πριν ολοκληρώσουμε την εργασία μας οφείλουμε να θέσουμε κάποια ζητήματα που θα μπορούσαν να μείνουν ανοιχτά προς περαιτέρω συζήτηση. Όπως είχαμε υποθέσει στην αρχή της εργασίας, το φαινόμενο του περιηγητισμού, ειδικά με τα χαρακτηριστικά που έλαβε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανακάλυψη των Νεότερων Ελλήνων και στην καλλιέργεια του ενδιαφέροντος σε ορισμένους πολιτικούς και καλλιτεχνικούς κύκλους της Ευρώπης για την Ελλάδα, Αρχαία και Νέα. Κατά πόσο οι περιηγητές που έγραψαν για την Ελλάδα επηρέασαν τη μετέπειτα υποστήριξη του ελληνικού αγώνα για την ανεξαρτησία, αυτό δε μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα. Υπάρχουν ωστόσο ενδείξεις ότι η κίνηση αυτή προς την Ελλάδα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και η αναγνώριση των Νεότερων Ελλήνων στην ευρωπαϊκή συνείδηση, με τον τρόπο με τον οποίο καλλιεργήθηκε, μέσω της αρχαίας Ελλάδας, ήταν αποτελεσματική ως προς το να δημιουργήσει ένα ευνοϊκό κλίμα υποστήριξης, ακόμα κι αν οι κυβερνήσεις ήταν ενάντιες. Παράλληλα η πνευματική αυτή κίνηση για την Ελλάδα θα ήταν λειψή αν δε συμπληρωνόταν από την ιδεολογία που είχε διασπείρει στην Ευρώπη η Γαλλική Επανάσταση και ο Διαφωτισμός και η δίψα ενός κύκλου ανθρώπων για ελευθερία και δικαιώματα.

Έτσι έχουμε για παράδειγμα τη μορφή του Μπάιρον. Περιηγητής το 1809, εμπλεκόμενος στις συζητήσεις της ελληνικής διασποράς για την ανεξαρτησία στην Πίζα το 1821, μαζί με τον Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας, τον Ιωάννη Καρατζά, τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον Ανδρέα Λουριώτη. Η Πίζα, ένας εμπορικός σταθμός, γίνεται σημείο συνάντησης του αγγλικού φιλελευθερισμού και ρομαντισμού με τον ελληνικό διαφωτισμό. Κι άλλες πόλεις που δραστηριοποιούνταν οι Έλληνες έμποροι της διασποράς, Βιέννη, Λιβόρνο, Ιάσιο, Βενετία, Παρίσι θα γίνουν σημεία συνάντησης. Ο περιηγητισμός, το αγγλικό εμπόριο, η αγγλοκρατία στα Επτάνησα αποκτά μια άλλη διάσταση για τον νεότερο ελληνισμό.²⁵⁸ Οι κόποι του Byron, του Leake, του Holland ή του Lord Guilford αρχίζουν και πιάνουν τόπο. Κάποτε γονιμοποίησαν με το έργο τους, μετέπειτα ήρθε η ώρα να σπείρουν. Δεν είναι τυχαία άλλωστε η συνάντηση του Holland με τον Lord

---

²⁵⁸Βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821*, Τα Ιστορικά, τεύχος 5, (Ιούνιος 1986), σ. 177-182.

Guilford και η κοινή τους επιστροφή στην Βρετανία. Είναι χαρακτηριστική για το γενικότερο κλίμα της εποχής. Όπως επίσης ότι όλοι οι παραπάνω είχαν έρθει σε επαφή με τον Αλή Πασά και χαρτογραφούσαν μέσα από το έργο τους τις κινήσεις του.

Επιπλέον όσον αφορά τον αγγλικό παράγοντα, είπαμε ότι η Ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου συστάθηκε σχετικά αργά για την οικονομική υποστήριξη του αγώνα. Ωστόσο αυτό που είναι ενδιαφέρον να μελετήσει κανείς είναι τα πρόσωπα τα οποία έγιναν μέλη. Η μελέτη της Τζουρμανά (2015)²⁵⁹ αποτελεί σημαντική συμβολή απέναντι στην ανίχνευση των πολιτικών τάσεων του 19^{ου} αιώνα στη Βρετανία, που θα δώσουν ώθηση στην υποστήριξη τέτοιων πρωτοβουλιών και στη δράση των Βρετανών ριζοσπαστών μεταρρυθμιστών. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, η στήριξη των επαναστάσεων που διεξάγονταν στην Ιβηρική, στη Νότια Αμερική και στην Ελλάδα δεν αφορούσαν μόνο την αποικιοκρατική δύναμη της Βρετανίας, αλλά συνδεόταν με την ιδέα που είχαν τα πρόσωπα αυτά για την μεταρρύθμιση και το ρεπουμπλικανικό πνεύμα και βρήκε χώρο έκφρασης στις εταιρείες του Λονδίνου. Το περίφημο Holland House, στο οποίο σύχναζε και ο Holland υπήρξε χώρος ζύμωσης και εξάπλωσης των παραπάνω ιδεών. Έτσι γίνεται κατανοητό ότι τα ζητήματα που αφορούσαν τους εξεγερμένους, αφορούσαν πρωτίστως τα ιδανικά οράματα των μεταρρυθμιστών και τους πολιτικούς αγώνες που έδιναν οι ίδιοι στη Βρετανία.

Αν θα μπορούσαμε καταχρηστικά να το θέσουμε έτσι, ο κύκλος του Holland, τα σημαντικά αυτά πολιτικά πρόσωπα με τα οποία είχε άμεση επαφή στα clubs Λονδίνου και που εξέφραζαν τις απόψεις τους στον λογοτεχνικό περιοδικό τύπο, ανήκαν στο χώρο των μεταρρυθμιστών. Ας αναφέρουμε μόνο τον πεθερό του, Sydney Smith. Η πλειοψηφία είχε ταξιδεύσει στην Ελλάδα κατά τα προηγούμενα χρόνια και πολλοί από τους οπαδούς του Bentham, που στήριξαν το Φιλελληνικό Κομιτάτο του Λονδίνου, οραματίζονταν την επάνοδο της δημοκρατίας στη γη που γεννήθηκε, καθώς η πολιτική ανεξαρτησία θα σήμαινε την επάνοδο των αρχαίων αρετών.²⁶⁰ Νοοτροπία που κατεξοχήν καλλιέργησε η περιηγητική παράδοση.

---

²⁵⁹ Βλ. Γιάννα Τζουρμανά, *Βρετανοί Ριζοσπάστες Μεταρρυθμιστές, Φιλικές Εταιρείες και Κομιτάτα στο Λονδίνο, (1790-1823)*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2015, σ. 19-67.

Έτσι αν θα μπορούσαμε να εντάξουμε την εργασία μας σε ένα γενικότερο προβληματισμό σχετικά με το ρόλο που έπαιξε ο περιηγητισμός στην υποστήριξη του αγώνα για την ανεξαρτησία, την τοποθετούμε υπό την πρίσμα των παραπάνω προσεγγίσεων. Σίγουρα για να έχουμε μια ασφαλή εικόνα, θα έπρεπε να μελετηθούν σε βάθος κι άλλα περιηγητικά κείμενα της περιόδου και μάλιστα συγκριτικά. Ειδικά μια συγκριτική μελέτη που θα περιλάμβανε το έργο των Byron, Hobhouse, Leake, Holland, και Douglas, κείμενα δηλαδή που αναφέρονται στους Νεότερους Έλληνες και είναι γραμμένα την ίδια περίοδο, θα άνοιγε κατά πολύ τον ορίζοντα της σκέψης μας. Σίγουρα στην παραπάνω προσέγγιση δε θα έπρεπε να λείπει η οπτική της θριαμβεύουσας Βρετανίας στη Μεσόγειο μετά τους Ναπολεόντειους πολέμους, ο κόσμος των αποικιών, το πολιτικό πρόγραμμα του ωφελιμισμού, οι εταιρείες του Λονδίνου και η συζήτηση γύρω από τη μεταρρύθμιση. Αυτό θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι το κάδρο στην οπτική μέσα από την οποία οι Βρετανοί περιηγητές και οι μετέπειτα υποστηρικτές του αγώνα είδαν τους Νεότερους Έλληνες και την προσπάθειά τους στην εθνική τους ολοκλήρωση.

---

²⁶⁰ Βλ. Allan Cunningham, *The Philhellenes, George Canning and Greek Independence*, στο Edward Ingram (ed.), *Anglo –Ottoman Encounters in the Age of Revolution, Collected Essays: Volume One*, Frank Cass, London, 1993, σ. 233-275.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α) Πρωτογενής Βιβλιογραφία:

DOUGLAS Frederick North, *An Essay on Certain Points of Resemblance between the Ancient and the Modern Greeks*, London, 1813

HOLLAND Henry, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. during the years 1812 and 1813*, Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster- Row, London, 1815

- *Reisen durch die Ionischen Inseln, Albanien, Thessalien, Macedonien, und Griechenland, In den Jahren 1812 und 1813*, August Schmid und Comp., Jena, 1816
- *Essays on Scientific and Other Subjects, contributed to the Edinburgh and Quarterly Reviews*, Longman, Green, Longman, Roberts, & Green, London, 1862
- *Recollections of Past Life*, D. Appleton and Company, New York, 1872

LADY SEYMOUR (ed.), *The "Pope" of Holland House: Selections from the Correspondence of John Whishaw and his Friends, 1813-1840*, T. Fisher Unwin, London, 1906

MACKENZIE George Stuart, *Travels in the Island of Iceland, during the Summer of the Year 1810*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011

Β) Δευτερογενής Βιβλιογραφία:

ΑΓΓΕΛΟΜΑΘΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ Ελένη, *Όψεις της Εξωτερικής και Εσωτερικής Πολιτικής του Αλή Πασά*, Ερανιστής, 19, 1993

- *Οι Ξένοι για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Ο Ερανιστής, 21, (1997)

ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ Όλγα, *Ιδανικά Ταξίδια, Η Ελλάδα στη Γαλλική Ταξιδιωτική Λογοτεχνία, 1550-1821*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2003

ΑΓΓΕΛΟΥ Άλκης, *Των Φώτων, Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Ερμής, Αθήνα, 2000

ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ Νάσια, *Προς την Ελλάδα, Ένα ευρωπαϊκό δρομολόγιο, Η Ανάδυση της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή συνείδηση, 17^{ος} -18^{ος} αι.*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2001

- *Γλώσσα, Γεωγραφία, Ιστορία, Ο W. M. Leake και οι Νεοελληνικές του Έρευνες (1814)*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη, 2007
- *"Ancient and Modern Greeks" in the Late 18th Century: A Comparative Approach from a European Perspective*, Peter lang, Sonderdruck, 2007

- *Ευρώπη μέσω Ελλάδας, μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17^{ος} -18^{ος} αιώνα*, Εστία, Αθήνα, 2015

ΔΗΜΑΡΑΣ Κωνσταντίνος (επιμ.), *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, ΟΜΕΔ, Αθήνα, 1968

- *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα, 2009

ΔΡΟΥΛΙΑ Λουκία(επιμ.), *Περιηγητικά Θέματα, Υποδομή και Προσεγγίσεις*, Αθήνα, 1993

ΚΑΡΠΟΥΖΟΥ Πέγκυ, *Όψεις του χώρου και εθνική ταυτότητα σε ελληνικές ταξιδιωτικές αφηγήσεις του 19^{ου} αιώνα*, ΕΙΕ, Αθήνα, 2015.

ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2009

- *Γνωσιολογικός εμπειρισμός και πολιτικός φιλελληνισμός: Το ταξίδι του Henry Holland στην Ελλάδα(1812- 1813)*, ΔΙΕΕΕ 23(1980)
- *Κριτική και πολιτική: Η Ιδεολογική σημασία της επίκρισης του ελληνισμού από τον J. L. S. Bartholdy*, Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, 24 (1981)

ΜΟΣΧΟΝΑΣ Εμμανουήλ , *Η δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή μέση οδό*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1981

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Βασίλης, *Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821*, Τα Ιστορικά, τεύχος 5, (Ιούνιος 1986)

- *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τόμος 1, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003
- *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τόμος 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003

ΡΟΤΖΩΚΟΣ Νίκος, *Εθναφύπνιση και Εθνογένεση, Ορλωφικά και Ελληνική Ιστοριογραφία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007

ΣΑΒΒΙΔΗΣ Γ. Π., *Ο Μιλόρδος-ποιητής και ο Συνταγματάρχης –Τοπογράφος (George Gordon Lord Byron & William Martin Leake)*, ΟΜΕΔ, Αθήνα, 1968

ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Κυριάκος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1800-1810, Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, γ τόμος, Στάχυ, Αθήνα, 1999

ΣΚΟΠΕΤΕΑ Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα(1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1988

ΤΖΙΟΒΑΣ Δημήτρης, *Κουλτούρα και Λογοτεχνία, Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών*, Πόλις, Αθήνα, 2014

ΤΖΟΥΡΜΑΝΑ Γιάννα, *Βρετανοί Ριζοσπάστες Μεταρρυθμιστές, Φιλικές Εταιρείες και Κομιτάτα στο Λονδίνο, (1790-1823)*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2015

ΧΑΤΖΗΠΙΑΝΑΓΙΩΤΗ- SANGMEISTER Ίλια (επιμ.), *Ταξίδι, Γραφή, Αναπαράσταση, Μελέτες για την ταξιδιωτική γραμματεία του 18^{ου} αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015

ANGELOMATIS – TSOUGKARAKIS Helen, *The Eve Of the Greek Revival, British Travellers' perceptions on early 19th century Greece*, London and New York, Routledge, 1990

BASNETT Susan, *Συγκριτική Γραμματολογία, Κριτική Εισαγωγή*, μτφρ. Αναστασία Αναστασιάδου, Πατάκης, Αθήνα, 2012

BEATON Roderick, *Ο πόλεμος του Μπάιρον, Ρομαντική Εξέγερση, Ελληνική Επανάσταση*, μτφρ. Κατερίνα Σχινά, Πατάκης, Αθήνα, 2013

BERNSTEIN Serge, MILZA Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης, Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών, 1815-1919*, τόμος 2, μτφρ. Α. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997

BOPPE Augustin, *L'Albanie et Napoléon (1797-1814)*, Paris, 1914

EDINBURGH REVIEW, Vol. XXV, 1815, κριτική στο *Travels into the Ionian Isles, Albania, Thessaly and Macedonia, during the Years 1812 and 1813*

FLEMING K. E., *Αλή Πασάς, Ο Μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, μτφρ. Β. Κουρής, Οδυσσεάς, Αθήνα, 2000

GALLAGHER John, ROBINSON Ronald, *The Imperialism of Free Trade*, στο *The Economic History Review, New Series*, Vol. 6, No. 1, 1953

GRIFFITHS Lavinia, RAY Adam (επιμ.), *West of Suez: Britain and the Mediterranean, 1704-1967, Exhibition Guide*, King's College, London, 2016

HOBBSAWM Eric, *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, μτφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, MIET, Αθήνα, 2015

INGRAM Edward (ed.), *Anglo –Ottoman Encounters in the Age of Revolution, Collected Essays: Volume One*, Frank Cass, London, 1993

KOTZAGEORGI Xanthippi, *British Travellers in the Early Nineteenth Century on Greece and the Greeks*, Institute for Balkan Studies, Vol.33, No. 2, 1992

- LISLE Debbie, *The Global Politics of Contemporary Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006
- PRATT Mary Louise, *Imperial Eyes, Travel Writing and Transculturation*, Routledge, London, 1992
- REDFORD Bruce, *Dilettanti, The Antic and the Antique in Eighteenth-Century England*, The Getty Research Institute, Los Angeles, 2008
- ROBERTS Michael, *The Whig Party, 1807-1812*, MacMillan and Co. Limited, London, 1939
- ROESSEL David, *In Byron's Shadow: Modern Greece in the English & American Imagination*, Oxford University Press, New York, 2002
- ROSEN Frederick, *Ο ελληνικός εθνικισμός και ο βρετανικός φιλελευθερισμός*, μτφρ. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 1998
- SAID Edward, *Orientalism*, Routledge, London, 1978
- SPENCER Terence, *Fair Greece! Sad Relic: Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1954
- THE BRITISH MEDICAL JOURNAL, *Νεκρολογία για τον Sir Henry Holland*, BART., MI., (Νοέμβριος)1873
- THOMPSON Carl, *Travel Writing*, Routledge, London, 2011
- WILLIAMS Basil, *The Whig Supremacy, 1714-1760*, Oxford University Press, Oxford, 1962
- WOODHOUSE C. M., *The Philhellenes*, Hodder& Stoughton Ltd, London, 1969
- YOUNGS Tim (επιμ.), *Travel Writing in the 19th Century, Filling the Blank Spaces*, Anthem Press, London, 2006
- *The Cambridge Introduction to Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A) ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ HENRY HOLLAND ΣΤΟΝ JOHN WHISHAW:

You see, my dear Sir, a very indefinite date for a letter, but the truth is I can give no other, as no land at present appears in sight from which to derive a name to the place where I now am writing. I may tell you, however, in the outset that I am on my passage between Gibraltar and Sicily, that the vessel on her voyage will stop a day or two at the capital of his Sardinian Majesty, and that I purpose to leave there for a conveyance to England. This, among other letters which the leisure of a voyage will enable me to write. I trust you will not consider this long delay in addressing you a breach of the promise I made when last I saw you in London. For the three months just elapsed I have been passing so rapidly from one object to another that though moments of leisure have now and then come in between, I have always been disposed to wait till the tide was completely gone by, more especially as the leisure was not always accompanied with secure means of transmitting the letter I might have written. There are two sides of some questions in Portugal as well as elsewhere, if one chooses to say a little on both, it is well to know that a letter gets into no other hands than those to which it is addressed. Having thus shortly explained to you my reasons for delay, I will mention a few of the circumstances which struck my attention while travelling through Portugal, such only, however, as I conceive may interest you from the connection with the great contest we are at present carrying on in the Peninsula. My object, you probably know, in throwing myself so near a scene of warfare, was to see the practice of the military hospitals, from which I conceived that a great deal of practical advantage might be derived, and so in fact I have found it. Of these great establishments, I do not speak to you further than to say that they are in the highest degree creditable to the military system of the country. I have seen hospitals in England, Scotland, and Ireland, but none superior, or even equal, in their arrangement and interior economy, to some of those which I visited in Portugal; and I would particularly mention those at Santarem and Alicantes, as complete models of what such establishments ought to be, whether military or otherwise.

Of Portugal and the Portuguese at large what shall I say to you? Nature has created a fine country, and a soil teeming with riches; the progressive changes of national form and character have covered it with people, whom their own sufficiency and the courtesy of other nations have called *civilised*, but who are in truth still

living in the Middle Ages, who want the energy to become great, and who, in their modes of society, their literature, and their arts, are unquestionably among the lowest in the scale of the communities of Europe. If I were called upon for an epithet, I should say that the Portuguese was a paltry character; his physiognomy is poor, with little expression but that of an ignorant self-sufficiency; his dress carries the same features with it, a slovenly tawdriness, without propriety or meaning; his conversation is insipid and ill-informed; he crouches equally under the oppression of civil and ecclesiastical tyranny; he is indolent in his habits both of body and of mind. I am aware of the caution that is necessary in speaking of national character, and especially when it is a stranger who speaks. I would request you, therefore, to consider the opinion just given as a very general one, and to make all the deductions from it that you think proper.

If Portugal survives the present contest she will come out of the furnace with many of her impurities done away. The monks are every day declining in number, wealth, and reputation, freedom of thought and speech are gradually extending, the aristocracy of birth is in some way giving way to that of merit, and the restoration of the military character to the nation may introduce some of those sterner virtues which nevertheless separated from their origin *are virtues* among a people.

Of the war in the Peninsula and its prospects I am at a loss how to speak to you, and it is not impossible that your judgments at home may on the whole be more accurate than the often partial ones which are formed on the spot. Even at this time you may have heard of the victory of Lord W. near Salamanca, and before you receive my letter will be acquainted with all the more immediate consequences of this event. They cannot fail to be very important at a time when the distant occupation of the French armies prevents any considerable reinforcement being given to those in Spain. From all the information I have been able to collect in Portugal, and more lately in Gibraltar, I am induced to believe that before Marmont's defeat, the actual number of the French in Spain was about 120,000 men, of whom 30,000 continue with Soult in Andalusia. Reduced now to 100,000 men, supposing this statement to be correct, there is every reason to believe that they are insufficient to maintain their ground over the extent of the Peninsula. Diminution of numbers, in fact, is a threefold evil to them; since, beyond the immediate injury, it has the effect of facilitating the desertion of foreigners from their army, and of increasing the amount and activity of the guerilla force, which is composed of Germans, Poles, Swiss, and Italians, as well as of Spaniards and which has comparatively little

efficiency against a numerous army broken, dispirited, and declining in numbers. Speaking of discretion, I can mention to you a fact on the best authority, that between the entrance of the French into Andalusia and the present time, upwards of 12,000 men from the armies, chiefly Germans, have fled into the garrison of Gibraltar. The perseverance of Soult in the south of Spain is wonderfully great, arising, it is said, from the positive orders of Napoleon, on no account to relinquish the siege of Cadiz. Every one admires his talents in meeting the numerous difficulties opposed to him, the necessity of maintaining the siege, the army of General Hill, the troops of Balisteros and the difficulty of provisioning his soldiers, this situation would now appear to be critical in the extreme; and I doubt not that before you receive this letter you will have heard of his Commander of the Spanish forces. Having withdrawn before Cadiz, a mortifying circumstance to the French, who have constructed works there on a vast scale, and have just attained the means of throwing their shells from distances of four miles into the very heart of the city. Even when at the mouth of the Guadiana, I listened with a sort of awe to the dull, heavy sound of their distant artillery, and near to the bay of Cadiz the report of their morning and evening bombardment became tremendous.

You will conjecture from what I say that I have hopes of the eventual success of the cause in the Peninsula. I certainly have so, and yet I can hardly persuade myself that the Spaniards deserve or that they will adequately avail themselves of the liberty which they seem not unlikely to obtain. I have not myself seen much of them, but every account I have obtained bears testimony to the general indifference they show as to the issues of the war, and speaks also of the strong dislike they frequently manifest to their English allies. I hope that recent events may make some change in this feeling, but it has certainly hitherto existed to a great extent. The Spanish regular armies are slowly recruited, badly officered, and deficient, it would seem, with the spirit and discipline of war. At Alicantes, in the centre of Portugal, I saw a brigade of their artillery which had come there without order, and for no other evident purpose than that of plundering the English commissariat stock. Balisteros is unquestionably one of the most active and independent of their generals. He has at present 12,000 troops with him in the neighborhood of Gibraltar, but judging from those I saw, they must be in a wretched state of equipment. The guerilla bands bear only a partial testimony in favour of the native exertion of the Spaniards. They are, as I have remarked before, variously composed, and not a small part of them by deserters from the French service rendered desperate by their circumstances. The importance of the

guerilla warfare, however, cannot be too highly noted, and if Spain should finally obtain good generals, and men of enlarged public talents, they will probably be drawn from this source.

As regards our own part in this extraordinary war, if I were asked what circumstance I have thought of greatest importance in it, I should say, *the amount of the property tax, and the life of Lord Wellington*. Even knowing the total supernumerary expense of the Peninsular War to England, one cannot help being astonished and confounded by the magnitude of the items, as they strike the attention in passing through the country. The commissariat department, for instance, which carries provisions 2, 3, or even 400 miles, for an immense moving population of more than 50,000 people exclusive of the horses in our cavalry, and all the innumerable beasts of burden attached to the army. Nearly 1,000 boats, 10,000 mules, besides oxen and asses, are perpetually employed in that great service of transport. I do not exaggerate the fact in saying that the expenses of the muleteer establishment alone fall little short of £1,000,000 a year. If Mr. Vansittart can keep this Chancellor of the Exchequer up, well and good; I hope he can, for it is indispensable to the existence and activity of our armies in this country. Mr. Perceval, in as far as we can understand the ground of dispute between him and the Marquess of Wellesley, seemed to have had his doubts on the subject. Then with respect to Lord Wellington, the best testimony to the superiority of his talent is the general impression that were anything untoward to befall him, all must be given up. He undoubtedly is one of the most extraordinary men we have had in these our later days of history, and with certain characteristics which admirably well fit him for his present exalted but difficult situation. One remarkable quality which distinguishes him is the singleness of his decisions, and the steady resolution with which he carries his decisions into effect. Not even his generals know until the moment of action what is to be done, A division or a regiment march a hundred miles, without being aware how other divisions or regiments are employed; they are astonished when, at a certain spot and time, the whole army is instantaneously assembled from different places and lines of march. Some generals, it is said, are offended by this perpetual reserve in their leader, but the confidence of the army at large is kept up, and every attempt at espionage rendered fruitless. This you will recognise as the feature of a great mind. Another striking fact in Lord Wellington's military character (and on that I have myself had several opportunities of knowing) is his singularly minute attention to every department in the army. He knows more of his commissariat, of

his army hospitals, of his wagon train, &c, than any person even immediately connected with these several departments, and there is no transaction relating to any one of them which does not pass more or less directly through his hands. This gives a unity and a fitting in of parts which were before very little known to the British army. With these great qualities as a general, Lord Wellington is said to have the further one of a remarkably even temper, or at least to have a facility in assuming that tone of countenance and manner which suits with the occasions of the time. In short, whatever Mr. Cobbett may say, there are features about the man's character which entitle him to command, and that on a great scale. I fancy, from what I heard his friend Mr. Sydenham say (who is lately come to Portugal from Cadiz), that it is likely the Spanish Government will now entrust him with some administrative powers of a more enlarged kind.

With respect to our army as distinct from its general, it is a brave army, and a well-disciplined army, superior to the French in equipment, and in many points of military conduct. But I believe we pride ourselves too much in England on the idea that our soldiers are superior to the French in generosity of feeling, in refraining from plunder, and from the various outrages common to military campaigns. I would willingly believe, and I do believe, that our officers would not have permitted under any circumstances the dreadful work of barbarity and destruction which was not only permitted but incited and encouraged by the principal French officers during Massena's retreat. But I imagine that the common soldier is much the same in all countries and ages of the world. The work of war has everywhere one object, and the lower agents in it, whatever their original national habits and feelings are in the progress of time, pretty much identified in character. That English soldiers in Portugal will plunder if they can, and that even young English officers can behave in the most uncourteous and brutal manner to the population of the country, I am reluctantly compelled to admit by the instances I have myself seen; but at the same time I will state it as most highly to the honour of Lord Wellington, and the principal officers of the army that they assist themselves in every possible way to moderate and abridge these almost necessary evils. Lord Wellington's efforts of this kind have been great beyond measure, risking in some degree even his popularity with the army. He has deserved and obtained the gratitude of the Portuguese nation, who, I believe, are all sensible to his endeavours on their behalf.

I wish that those among our countrymen who think little of the importance of Ireland were present for a short time with our army in the Peninsula. At the time I

first came to the military hospitals in Portugal, they were filled with the wounded from Badajos, and I think I do not exaggerate the matter in saying that half the whole number were Irishmen. It is, indeed, probable that the proportion in the army at large may be somewhat less considerable, but even this is a demonstration what are the troops resorted to on the most trying and desperate occasions.

I had intended to say something to you about the state of the country in Portugal, but I have not left myself room to do this. In a few words I may say that it is everywhere marked by the ravages of war. I have been at Santander, which for some months was the headquarters of Massena. It is a ruined city, I have followed the track of his army in various directions; the track is marked by deserted villages, by roofless houses, by the misery of the remaining inhabitants. I have seen the sepulchres of the Portuguese kings torn open by their hands and the bones scattered abroad. The deplorable poverty and wretchedness of the people on the frontiers is equally great. This district has so long been the scene of contest, of alternate advance and retreat, that everything in it is ruin and desolation. The difficulties of travelling through the country are very great, and I have now and then been subjected to grievances as great as any I recall to have experienced in Iceland.

An interval of a few days has expired in the midst of this letter which gives me the means of telling you that we are near Alicante, in Valencia. The day before yesterday I landed at a small village in Murcia, and amused myself by dancing fandango with the peasants, a noble race of people, open and generous in feature, strong in limb and nerve, who merit all the amount of contrast which Lord Byron draws between them and the Portuguese.

With respect to my future plans I can tell you little more than that I think of spending two months in rambling through Sicily. I once thought of Greece, but I believe I must give that up—*non cuivis homini contingit adire corinthum*. It is not improbable that this letter may reach London when you are absent from it, but for want of another I must necessarily use the direction to Lincoln's Inn.

How much of extraordinary event has occurred among you since I left England, and how much is still on the *tapis!* I do hope all may end well but they are strange times in which we live.

Adieu, my dear Sir,

Ever believe me most truly yours,

Henry Holland.

B) ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΤΑΞΙΔΟΥ ΤΟΥ HENRY HOLLAND

ΤΟΠΟΣ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ
ΖΑΚΥΝΘΟΣ	14 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1812
ΙΘΑΚΗ	23 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1812
ΑΓΙΑ ΜΑΥΡΑ(ΛΕΥΚΑΔΑ)	24 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1812
Α ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ	
ΠΡΕΒΕΖΑ	27 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1812
ΣΑΛΑΩΡΑ- ΑΡΤΑ- ΠΕΝΤΕ ΠΗΓΑΔΙΑ	27-30 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1812
ΙΩΑΝΝΙΝΑ	31 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ/1 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1812
ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΒΕΛΗ ΠΑΣΑ – ΚΥΡΙΩΣ ΕΛΛΑΔΑ	
ΜΕΤΣΟΒΟ-ΖΑΓΟΡΑ	5 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1812
ΠΙΝΔΟΣ	
ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΗΣ ΣΑΛΥΜΠΡΙΑΣ- ΚΑΛΑΜΠΑΚΑ	
ΜΕΤΕΩΡΑ	
ΚΑΛΑΜΠΑΚΑ – ΤΡΙΚΑΛΑ	19 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1812
ΖΑΡΚΟ	
ΛΑΡΙΣΑ-ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΚΔΡΟΜΗ ΣΤΟ ΤΥΡΝΑΒΟ	
ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗ ΛΑΡΙΣΑ	ΜΕΧΡΙ 24 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1812

ΑΠΟ ΤΗ ΛΑΡΙΣΑ	ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ	24
ΕΚΔΡΟΜΗ ΜΕ	ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1812	
ΠΡΟΟΡΙΣΜΟ ΤΗ		
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ		
ΑΜΠΕΛΑΚΙΑ		
ΤΕΜΠΗ		
ΠΥΡΓΕΤΟΣ		
ΛΙΤΟΧΩΡΟ- ΠΛΑΤΑΜΩΝΑΣ	26 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1812	
ΟΛΥΜΠΙΟΣ		
ΚΑΤΕΡΙΝΗ		
ΚΙΤΡΟ-ΛΕΥΘΕΡΟΧΩΡΙ		
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	ΜΕΧΡΙ	5
	ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ	
ΑΠΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	ΑΠΟ 5 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ	
ΣΤΟ ΖΗΤΟΥΝΙ, ΝΗΣΙΑ	1812	
ΧΙΛΙΟΔΡΟΜΟ ΚΑΙ		
ΣΑΡΑΚΙΝΟ,		
ΣΚΟΠΕΛΟΣ,		
ΣΚΙΑΘΟΣ, ΤΡΙΚΕΡΙ,		
ΠΕΡΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ		
ΜΑΛΙΑΚΟ ΚΟΛΠΟ		
ΠΡΟΣ ΖΗΤΟΥΝΙ	17 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1812	
ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗ	ΜΕΧΡΙ	22
ΛΑΡΙΣΑ	ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1812	
ΑΠΟ ΛΑΡΙΣΑ ΜΕ	22 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1812	
ΠΡΟΟΡΙΣΜΟ ΤΗΝ		
ΑΘΗΝΑ		
ΠΕΡΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ		
ΒΟΥΝΟ ΟΘΡΥΣ-		
ΘΕΡΜΟΠΥΛΕΣ		
ΛΕΥΘΕΟΧΩΡΙ-		
ΣΑΛΩΝΑ		

ΦΩΚΙΔΑ-ΔΕΛΦΟΙ-
ΛΕΙΒΑΔΙΑ-ΘΗΒΑ-
ΘΕΣΠΙΕΣ-ΑΘΗΝΑ

ΑΘΗΝΑ

1 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1813
ΜΕΧΡΙ ΤΕΛΗ
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1813

ΕΚΔΡΟΜΗ ΣΤΟΝ
ΜΑΡΑΘΩΝΑ

ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ ΑΠΟ
ΑΘΗΝΑ ΠΡΟΣ ΜΟΡΙΑ
-ΕΛΕΥΣΙΝΑ-ΜΕΓΑΡΑ-
ΚΟΡΙΝΘΟΣ-
ΜΥΚΗΝΕΣ-ΑΡΓΟΣ-
ΤΡΙΠΟΛΙΤΣΑ

ΤΡΙΠΟΛΙΤΣΑ

26 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1813

ΠΑΤΡΑ

4 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1813

ΖΑΚΥΝΘΟΣ ΠΡΟΣ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ -
ΛΕΥΚΑΔΑ(Η
ΑΦΗΓΗΣΗ ΑΥΤΟΥ
ΤΟΥ ΤΑΞΙΔΙΟΥ
ΓΙΝΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ)

17 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ
1813

**Β ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ
ΑΛΒΑΝΙΑ(ΣΤΗΝ
ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ
ΑΛΗ ΠΑΣΑ)**

ΠΡΕΒΕΖΑ

ΠΕΡΙΠΟΥ ΣΤΙΣ 20
ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1813

ΕΚΔΡΟΜΗ ΣΤΗΝ
ΑΡΤΑ

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗΝ
ΠΡΕΒΕΖΑ

ΜΕΧΡΙ 26
ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1813

ΕΚΔΡΟΜΗ ΜΕ ΤΟΝ
ΑΛΗ ΠΑΣΑ ΣΤΑ
ΕΡΕΠΠΑ ΤΗΣ
ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ

ΕΚΔΡΟΜΗ ΣΤΟ ΣΟΥΛΙ	1 ΜΑΡΤΙΟΥ 1813
ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΣΟΥΛΙ	4 ΜΑΡΤΙΟΥ 1813
ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ – ΚΑΛΑΜΑΣ	4 – 7 ΜΑΡΤΙΟΥ 1813
ΑΠΟ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ	ΑΠΟ 7 ΜΑΡΤΙΟΥ 1813
ΙΩΑΝΝΙΝΑ	ΜΕΧΡΙ 12 ΜΑΡΤΙΟΥ 1813
Γ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΔΗ ΠΑΣΑ ΠΡΟΣ ΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟ	12 ΜΑΡΤΙΟΥ 1813
ΖΙΤΣΑ	
ΔΕΛΒΙΝΑΚΙ	
ΔΡΥΟΠΟΛΗ	
ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟ	
ΠΡΟΣ ΤΕΠΕΛΕΝΙ	15 ΜΑΡΤΙΟΥ 1813
ΛΙΟΠΕΣΙ-ΓΡΑΔΙΣΤΑ-ΒΙΟΣΑ-ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ-ΑΥΛΩΝΑ	ΜΕΧΡΙ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1813
ΑΦΙΞΗ ΣΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ	25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1813

Γ) ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΚΑΙ ΛΟΓΙΟΙ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΝΤΟΤΗΣ	ΖΑΚΥΝΘΟΣ		ΛΕΞΙΚΟΝ ΤΡΙΓΛΩΣΣΟΝ, ΒΙΕΝΝΗ, 1790	31
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΥΤΖΕΛΗΣ	ΖΑΚΥΝΘΟΣ		ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΠΑΡΑΔΕΔΟΜΕΝΗ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ, ΒΙΕΝΝΗ, 1807	31
ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΜΑΝΙΑΤΗΣ	ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ		ΠΕΤΡΑ ΣΚΑΝΔΑΛΟΥ	41
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΑΣΑΝΗΣ	ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ		SYNOPSIS OF CONIC SECTIONS, ΒΙΕΝΝΗ, 1802	42
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΛΑΝΤΗΣ	ΚΥΘΗΡΑ		ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ, ΙΤΑΛΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ, ΒΕΝΕΤΙΑ, 1806	43
ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΘΕΟΤΟΚΗΣ	ΚΕΡΚΥΡΑ		ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ, ΜΟΣΧΑ, 1799 ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ, ΛΕΙΨΙΑ, 1766	43
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΕΛΛΗΣ	ΚΕΡΚΥΡΑ	Δεν γνωρίζει τον Ευγένιο Βούλγαρη, ο οποίος γεννήθηκε στην Κέρκυρα το 1716. Στη διάρκεια του Ρωσο- Οθωμανικού πολέμου εγκαταστάθηκε στην Πετρούπολη, όπου έζησε	ΦΙΛΟΠΑΙΔΕΙΑ, ΚΕΡΚΥΡΑ	44

μέχρι το
θάνατό του το
1806. Ο
Έλληνας
μεταφραστής
του
Βολταίρου.

ΒΑΛΑΝΟΣ	ΙΩΑΝΝΙΝΑ		ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ	152
ΠΑΤΕΡΑΣ ΒΑΛΑΝΟΥ	ΙΩΑΝΝΙΝΑ		ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ	152
ΑΔΕΛΦΟΙ ΖΩΣΙΜΑΔΕΣ	ΙΩΑΝΝΙΝΑ-ΕΥΡΩΠΗ		ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΒΑΛΑΝΟΥ	152
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ	Φαναριώτικος δημοτικισμός, 1805, Βιέννη	ΕΡΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΒΑΚΧΙΚΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ, 1811 ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΑΙΟΛΟ-ΔΩΡΙΚΗ	163
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΓΚΕΛΑΡΙΟΣ	ΙΩΑΝΝΙΝΑ		ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ROLLIN, ΒΕΝΕΤΙΑ, 1750	163
ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΚΟΡΑΗΣ	ΧΙΟΣ-ΠΑΡΙΣΙ		ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ Κ.Α.	173
ΙΑΚΩΒΟΣ ΡΙΖΟΣ			ΚΟΡΑΚΙΣΤΙΚΑ, ΑΣΠΑΣΙΑ, Κ.Α ΤΡΑΓΩΔΙΕΣ	173
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΥΜΑΣ	ΛΑΡΙΣΑ, ΣΜΥΡΝΗ		ΛΕΞΙΚΟ, ΜΟΣΧΑ, 1811, ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ, BIENNEH	250, 276
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ	ΤΥΡΝΑΒΟΣ- BIENNEH		ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ	266

			ΕΛΛΑΔΑΣ ΤΟΥ GOLDSMITH ΚΑΙ ΤΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΑΒΑ ABULFEDA	
			ΕΛΛΗΝΟ – ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ	
	ΜΗΛΙΕΣ		ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ	344, 349
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΙΧΑΗΛ	ΛΑΡΙΣΑ		ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΟΥ LA CAILLE	276
ΡΗΓΑΣ	ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ		ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟ ΤΑΓΟΥΔΙ, ΓΝΩΣΤΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΤΟΥΣ ΑΓΓΛΟΥΣ	322- 23, 350
ΑΝΘΙΜΟΣ ΓΑΖΗΣ	ΜΗΛΙΕΣ		ΕΡΜΗΣ Ο ΛΟΓΙΟΣ, ΒΙΕΝΝΗ, ΛΕΞΙΚΟ, ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ	349- 350
ΚΑΒΡΑΣ	ΑΜΠΕΛΑΚΙΑ		ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ	350
ΔΑΝΙΗΛ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ	ΜΗΛΙΕΣ	Μετάφραση της Λογικής του Codillac, Βιέννη, 1801	ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ	350
ΚΟΡΩΝΑΙΟΣ			ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ	350

Δ) ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Ελληνικές εκδόσεις

Παρακάτω παραθέτουμε τους λόγιους, συγγραφείς και τις ελληνικές εκδόσεις που γνώριζε ο Holland και μετέφερε μέσα από το έργο του στο αγγλικό κοινό.

- Το *Λεξικόν Τρίγλωσσον*, του Γεώργιου Βεντότη από τη Ζάκυνθο. Πρόκειται για λεξικό της Ελληνικής, Ιταλικής και Γαλλικής Γλώσσας σε τρεις τόμους, το οποίο εκδόθηκε στη Βιέννη το 1790. Ακόμα γνωρίζει για τον Βεντότη ότι έχει εκδώσει μια Ελληνογαλλική γραμματική και την ιστορία της Αμερικής σε τέσσερις τόμους. Μάλιστα πιστεύει ότι ο Βεντότης εκείνο τον καιρό ζούσε στη Βιέννη, χωρίς όμως να μας λέει ποιος του έχει μιλήσει σχετικά.
- Την ελληνική μετάφραση του έργου *La Gerusalemme libeberata*, του Τοquato Tasso, 1581, Βιέννη, 1807 από τον Δημήτριο Γουτζέλη, επίσης Ζακυνθινό, σε πολιτικό στίχο.
- Στην Κεφαλονιά αναφέρει ένα θρησκευτικού περιεχομένου έργο με τίτλο *Πέτρα Σκανδάλου* του Επίσκοπου Μανιάτη. Ο Holland γνωρίζει και το περιεχόμενό του, το οποίο αναφέρεται στο Σχίσμα των Εκκλησιών. Προφανώς γνωρίζει το έργο από τους ανθρώπους που συνάντησε στην Κεφαλονιά. Προηγουμένως έχει μιλήσει για την ορθόδοξη Εκκλησία.
- Στην Κεφαλονιά αναφέρει ακόμα την ελληνική μετάφραση του έργου *Sectionum conicarum synopsis*, του Guido Grandi(1737), από τον Σπυρίδωνα Ασάνη, που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1802.
- Αν και δεν επισκέπτεται τα Κύθηρα, εντούτοις μας μεταφέρει λίγα πράγματα για την κατάσταση της παιδείας στο νησί. Όπως λέει, είχε ακούσει για τον Σπυρίδωνα Βλαντή, μεταφραστή του ρωμαίου συγγραφέα Cornelius Nepos και των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου καθώς επίσης και ενός ελληνοϊταλικού λεξικού, σε τέσσερις τόμους, το οποίο εξέδωσε στη Βενετία, το 1806.
- Στα Κύθηρα αναφέρεται και στο έργο του Κερκυραίου Αρχιεπισκόπου Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεία Μαθηματικά*, που εξέδωσε στη Μόσχα το 1799, υπό την φροντίδα του των Ζωσιμάδων. Μας μεταφέρει ακόμα ότι έχει γράψει ένα βιβλίο Φυσικής Φιλοσοφίας, το οποίο εκδόθηκε στη Λειψία το 1766, ένα εγχειρίδιο γεωγραφίας για να διδάσκεται στα σχολεία, καθώς επίσης και μια απάντηση στον Βολταίρο, προς υπεράσπιση της θρησκείας.
- Για να κλείσει με την πνευματική παραγωγή των Ιονίων νήσων, αναφέρεται σύντομα και σε μια έκδοση, η οποία, όπως μεταφέρει, τυπώθηκε στην Κέρκυρα τέσσερα χρόνια πριν, για τη διδασκαλία των νέων της Ελλάδας: *Φιλοπαιδεία των νυν Γραικών*, του Κωνσταντίνου Λέλλη.

- Για τον ελληνικό πληθυσμό των Ιωαννίνων αφιερώνει ένα ξεχωριστό κεφάλαιο(όγδοο κεφάλαιο) για να αναφερθεί στις δραστηριότητες και την πνευματική τους καλλιέργεια. Εκτός του ότι είχε την ευκαιρία να συναναστραφεί με τον Αθανάσιο Ψαλίδα και άλλα πρόσωπα της ελίτ των Ιωαννίνων, μαθαίνει και μας μεταφέρει κάποια στοιχεία για τα σχολεία της πόλης. Με σύντομο και περιεκτικό τρόπο μας δίνει κάποια στοιχεία για τον πολυπράγμονα λόγιο ΑθανάσιοΨαλίδα²⁶¹ και μας παραθέτει τα εξής έργα του: *Αληθής Ευδαιμονία, ήτοι βάσις πάσης θρησκείας*, 2 τόμοι, Βιέννη, 1791. Έργο στο οποίο διακρίνεται ο σκεπτικισμός του Ψαλίδα. *Ερωτος Αποτελέσματα*, αν και έχει εκδοθεί ανώνυμο, ο Ψαλίδας είναι ο συγγραφέας, στη Βιέννη, το 1792 και το οποίο αποκαλεί πεζοποίηση.
- Επίσης κάνει λόγο για τις χορηγίες των Ζωσιμάδων για την εκπαίδευση των Ελλήνων και γνωρίζει ότι και η *Ελληνική Βιβλιοθήκη* του Κοραή, έγινε με δικά τους έξοδα. Έργο πολύτομο, το οποίο εκδόθηκε στο Παρίσι.
- Ο Holland αναφέρει ακόμα στο παραπάνω κεφάλαιο ότι διαθέτει ο ίδιος μια έκδοση των Λυρικών του Χριστόπουλου, ενός από τους πιο σημαντικούς νεότερους Έλληνες ποιητές, τον οποίο αποκαλεί σύγχρονο Ανακρέοντα. Ακόμα αναφέρει πως έχει δει μια Ελληνική Γραμματική του Χριστόπουλου, κατά την οποία τα ρωμαίικα αποτελούν μια σύνθεση των δύο αρχαίων διαλέκτων, της αιολικής και δωρικής.
- Στα Ιωάννινα είχε την τύχη να συνομιλήσει και με τον Γεώργιο Σακελλάριο, ο οποίος ήταν ένας από τους γιατρούς του Αλή Πασά. Ωστόσο είχε ασχοληθεί αρκετά με τη λογοτεχνία και τις μεταφράσεις ιστορικών έργων για την Ελλάδα. Αναφέρει ότι είναι συγγραφέας των εξής έργων: *Ελληνική Αρχαιολογία*, Βιέννη, 1795, και μετάφραση του α τόμου από τα *Ταξίδια του Ανάχαρση*, άλλα έργα στα ελληνικά: *Ορφέας και Ευρυδίκη, Οδυσσέας και Καλυψώ*, μετάφραση της *Ιστορίας της Ελλάδος* του Cousin d' Espreux, 16τόμοι.
- Σε υποσημείωση αναφέρει μια άλλη ακόμα μετάφραση της αρχαίας ιστορίας της Ελλάδος από τον Αλέξανδρο Καγκελάριο, στη Βενετία, το 1750.
- Ο Holland αναφέρεται επίσης στον Κωλέττη, επίσης ιατρό του Αλή Πασά, ο οποίος, μας πληροφορεί, ότι εκείνη την περίοδο ετοίμαζε προς έκδοση μεταφράσεις επιστημονικών έργων. Ο ίδιος είχε γράψει το *Ιδέα γενική περί τινών ιδιοτήτων των Σωμάτων, και περί της φύσεως και των ιδιοτήτων του Θερμαντικού*, Λιβόρνο, 1806.
- Στα Ιωάννινα ο Holland γνώρισε κι έναν νεαρό έμπορο, τον Ιωάννη Μελά, στο σπίτι του οποίου υπήρχε ξεχωριστό δωμάτιο –βιβλιοθήκη, όπου ο Μελάς είχε συλλέξει ελληνικά, γερμανικά και γαλλικά βιβλία. Εκεί βρήκε και μια νεοελληνική μετάφραση του *Systeme du Monde* του Laplace. Ένα βιβλίο που όπως λέει δε συνάντησε πουθενά αλλού.
- Το όγδοο κεφάλαιο κλείνει με μια αναφορά στην νεότερη ελληνική γλώσσα. Σε αυτό το σημείο, αναφέρει και πάλι τον Κοραή και άλλα έργα του, όπως τα

²⁶¹ Βλ. σελ. 151-152, 161-162.

Αιθιοπικά του Ηλιοδώρου, τη μετάφραση του Μπεκαρία, τους Χαρακτήρες του Θεόφραστου, το οποίο μετέφρασε και υπομνημάτισε στα γαλλικά, καθώς επίσης και τη γαλλική μετάφραση του Στράβωνα.

- Επίσης αναφέρεται στη διαμάχη του Κοραή με τον Ιάκωβο Ρίζο σε σχέση προς τις αντιλήψεις τους απέναντι στη γλώσσα. Εδώ μας πληροφορεί ότι ο Frederick North του είχε δώσει χειρόγραφα με δύο τραγωδίες του Ιάκωβου Ρίζου, την Ασπασία και μια άλλη με την ιστορία της Πολυξένης.
- Στα Τρίκαλα είχε την ευκαιρία να γνωρίσει τον Ιωάννη Εραστονόπουλο και να δει τη βιβλιοθήκη του. Σε αυτό το σημείο αναφέρεται στο Τρίγλωσσο Λεξικό του Κωνσταντίνου Κούμα, το οποίο εκδόθηκε στη Μόσχα το 1811.
- Ο Holland γνωρίζει και τη *Γεωγραφία Νεωτερική* των Δημητριάδων. Το έργο το παραθέτει πρώτη φορά, όταν αναφέρεται στον τούρκικο πληθυσμό της Λάρισας και την εχθρότητά τους απέναντι στους Έλληνες κατοίκους. Για να υποστηρίξει το επιχειρήματό του κάνει άμεση αναφορά σε απόσπασμα από τη *Γεωγραφία Νεωτερική*, το οποίο και μεταφράζει στα αγγλικά, ενώ την χαρακτηρίζει ως αξιόλογο έργο. Ο Holland χρησιμοποιεί και άλλα αποσπάσματα από το έργο, για τους κατοίκους της Σκοπέλου, ενώ λίγο παρακάτω αναφέρει ότι οι συγγραφείς του έργου ήταν από τις Μηλιές. Έτσι φαίνεται ότι ο Holland γνώριζε αρκετά καλά το έργο και ότι το είχε διαβάσει. Δε μας δίνει όμως στοιχεία για την έκδοση.
- Στον Τύρναβο ο Holland αναφέρεται στον Δημήτριο Αλεξανδρίδη, γιατρό, ο οποίος ζει στη Βιέννη και έχει κάνει μεταφράσεις και ελληνοτουρκικό λεξικό. Δε μας λέει όμως από πού και πώς τον γνωρίζει.
- Αν και δεν αναφέρει κάποιο από τα έργα του Βηλαρά, είχε την ευκαιρία να συνομιλήσει μαζί του. Κατά την άποψή του, ο Βηλαράς ξεπερνάει όλους τους υπόλοιπους Έλληνες λογίους.
- Στη Λάρισα αναφέρει πάλι το μεταφραστικό έργο του Κούμα, για τον οποίο γνωρίζει ότι διδάσκει στην ελληνική σχολή της Σμύρνης. Όπως αναφέρει τα έργα του είναι πάνω στις φυσικές επιστήμες και τα μαθηματικά και έχουν εκδοθεί στη Βιέννη. Στους Λαρισαίους επιστήμονες λογίους συμπεριλαμβάνει και τον Κωνσταντίνο Μιχαήλ.
- Στη Θεσσαλονίκη ο Holland μας μεταφέρει ότι άκουσε να τραγουδούν οι ελληνίδες σύζυγοι του Αυστριακού πρόξενου και του γερμανού εμπόρου Chassaud, ένα πατριωτικό τραγούδι που είχε συνθέσει ο Ρήγας, επηρεασμένος από τη Γαλλική Επανάσταση. Μάλιστα αναφέρει ότι το τραγούδι αυτό τραγουδιόταν με ενθουσιασμό από τους Έλληνες.
- Όταν περνά κοντά από το Πήλιο, ο Holland αναφέρει ότι από τις Μηλιές του Πηλίου καταγόταν ο Ανθιμος Γαζής, ο οποίος διευθύνει τον Λόγιο Ερμή και έχει γράψει λεξικό της αρχαίας Ελληνικής και Νεότερης γλώσσας. Ακόμα γνωρίζει την έκδοση της Γραμματικής των Φιλοσοφικών Επιστημών, έργο το οποίο αποτελεί μετάφραση του *Philosophical Grammar* του Benjamin Martin, το 1799.

